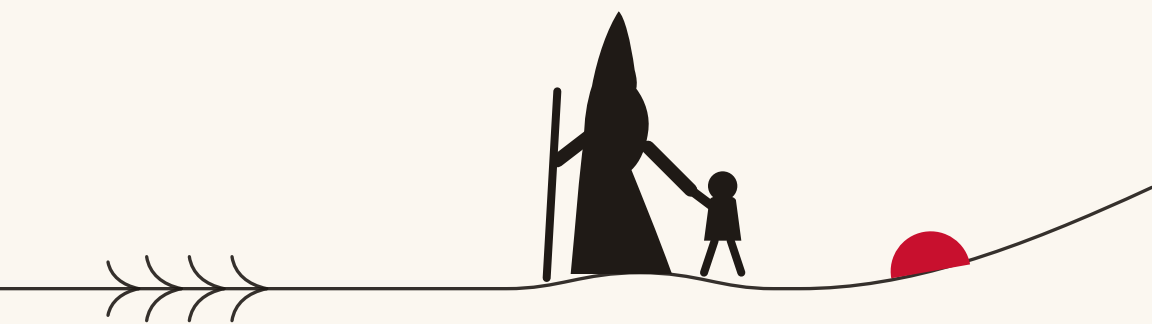

Պապիկ եւ Թոռնիկ

GRANDFATHER AND GRANDSON

Mkrtich Khrimian · “Khrimian Hayrik”

ARF SHANT STUDENT ASSOCIATION

MMXXVI

Մկրտիչ Խրիմեան «Հայրիկ», 1820-1907

Պապիկ եւ Թոռնիկ

Grandfather and Grandson

Մկրտիչ Խրիմեան, «Խրիմեան Հայրիկ»
Բնագիրը՝ դասական ուղղագրութեամբ

ՀՅԴ «Շանթ» Ոսանողական Միութիւն · 2026
Առաջին հրատարակութիւն՝ Կ. Պոլիս, 1894

Բովանդակություն

	Ի յիշատակ սիրեցելոյ հարազատին Յովհաննէսի	6
	In Memory of the Beloved Kinsman Hovhannes	
	Առ շինական ժողովորդս հայոց	9
	To the Peasant People of the Armenians	
1	Ա	14
	The Land	
2	Բ. Երկրի բնակիչներ գիւղ եւ քաղաք	23
	The Inhabitants of the Land: Village and City	
3	Գ. Հողագործութիւն եւ իւր արդիւնք	28
	Husbandry and Its Fruits	
4	Դ. Փոխանակութիւնք գիւղացւոց եւ քաղաքացւոց	32
	The Exchanges Between Villagers and Townsfolk	
5	Ե. Վիճակ մեր արդի հողագործութեան	36
	The State of Our Husbandry Today	
6	Զ. Վարուցան եւ մշակական այլ աշխատութիւնք	44
	Plowing and Sowing, and the Other Labors of Tillage	
7	Է. Սերմի ընտրութիւն եւ սերմանացան	52
	The Choosing of Seed and the Sowing	
8	Ը. Զուր եւ ոռոգումն արտօրէից եւ դաշտաց	58
	Water, and the Watering of the Fields and Plains	
9	Թ. Արտօրէից բաժանումն եւ հաւասար տարածութիւն	64
	The Division of the Fields and Their Even Surface	
10	Ժ. Մայր հողին տկարութիւն եւ զօրութիւն	69
	The Weakness and the Strength of the Mother Soil	
11	ԺԱ. Հունձք	74
	Harvest	
12	ԺԲ. Կալ եւ կալատեղ	78
	The Threshing and the Threshing-Floor	
13	ԺԳ. Շտեմարան	82
	The Granary	

14	ԺԴ. Ձմեռն եւ անասնոց դարման	88
☿	Winter and the Fodder of the Beasts	
15	ԺԵ. Ոչխար եւ իւր ամենաշահ արդիւնք	95
☿	The Sheep and Its Most Profitable Yield	
16	ԺԶ. Գթասիրութիւն ընտանի անասնոց վերայ	104
☿	Compassion upon the Domestic Beasts	
17	ԺԷ. Մշակութիւն ծառատնկոց	115
☿	The Culture of Planted Trees	
18	ԺԸ. Գիւղական ժողովրդի տուն եւ կեանքը	122
✝	The House and Life of the Village People	
19	ԺԹ. Գիւղական եկեղեցի եւ քահանայ	129
✝	The Village Church and Priest	
20	Ի. Գիւղական ժողովրդի վիճակին բարւոքումն	133
✝	The Bettering of the Village People's Condition	
21	ԻԱ. Թռռնիկին հարսնիք	143
☿	Tornik's Wedding	
22	ԻԲ. Պապկէ պսակ ի դաշտ	154
☿	Papik's Crowning in the Field	
23	ԻԳ. Մեռելոց դաշտ եւ գերեզմանաց յիշատակարանն	159
	The Field of the Dead and the Memorials of the Graves	
24	ԻԴ. Պապկէ կտակ եւ մահ	181
	Papik's Testament and Death	

ՆԱԽԱԲԱՆ

Ի յիշատակ սիրեցելոյ հարազատին Յովհաննէսի

In Memory of the Beloved Kinsman Hovhannes

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՍԻՐԵՑԵԼԻՈՅ ՀԱՐԱԶԱՏԻՆ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ Ի ՏԵՐ
ՀԱՆԳՈՒՑԵԼՈՅ ԿԱՆԳՆԵՆ ԶԱՅՍ ՄԱՀԱՐԶԱՆ ՊԱՊԻԿ ԵԻ ԹՈՌՆԻԿ
ԳԵՐԱԶՆԻԻ ԵՂԲԱՐՔ ԿԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ՊԱՏՐԻԿ ԿԻԼԱՊԻ ԵԻ
ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՌ ԳԵՐԱԶՆԻԻ Պ. ՊԱՏՐԻԿ ԿԻԼՊԷՆԿԵԱՆ

Արդեօք ինձ՝ եւ միայն Հայրիկի՞ն վիճակուած է, որ Կիւլպէնկեան
տան յիշատակաց դպիր լինիմ, ո՛չ թէ կենդանեաց համար, այլ
յաւէտ մեռելոց, որք թողին զաշխարհ ի Տէր ննջեցին. նոցա
առաքինի յիշատակ դրոշմել Ի ճակատ մի երկասիրութեան, թողոյ
Ձեր մեծանուն Ազգատոհմին իբրեւ անմոռանալի մի յիշատակ:

Առաւօտ արեւածագին էր, ո՛հ չը գիտէի թէ Ձեր հարազատին եւ
իմ սիրելոյն արեւն ի մայր մտած է: Եւ ես աւա՛ղ այն պահուն, երբ
գուժ ասի թէ մեռա՛ւ յառաջղէմն Յովհաննէս: Ասի առէ՛ք, ահա
պատրաստ է Հայրիկին պսակ, «Պապիկ եւ Թոռնիկ», տարէք դրէք
նորա գերեզմանին վրայ:

Անագորոյն մահուան սուր տապար դեռ չէ ելեր դուրս
Կիւլպէնկեան գերդաստանէն, մի փոքր ժամանակի մէջ զարկաւ
տապալեց իրարու ետեւէն երեք հաստաբուն նոճիներ, չասաց թէ
բաւ է այսչափ, թող փոխանակ հարց եղիցին որդիք:

Կարծեցի՞նք թէ գնաց հեռացաւ մահուան դժնդակ ոստիկան,
բայց անդրէն շուտ դարձաւ, զարկաւ կտրեց այն աննման
շառաւիղն, որ նոր պատուաստուած ամուսնական ճղիկով եւ

ճղիկէն ծլած էր մի նորաբոյս մանկիկ. աւա՛ղ, անգութ մահու
ոստիկան չը խղճաց երբէք, սիրասուն ծնողական գրկերէն մանկիկն
ի բաց գլորեց. մի հարուածով կտրեց երկու զուգակցեալ նորատունկ
սօսիներն, Յովհաննէսն էր եւ Արաքս: Միթէ ուխտե՛ր էին նոքա եւ ի
մահուն անբաժան մնալ:

Թէպէտ Յովհաննէս փութաց առաջ գնաց, թողուց իւր կեանքն
անբաղղն Արաքս: Ո՛հ այլ եւս ինձ համար չեն պիտոյ, ո՛չ աշխարհ եւ
ո՛չ կեանք, ասաց Արաքս վազեց ետեւէն գնաց, չը գիտեմ թէ ի մի
քնարա՞ն ննջեցին սուրբ փրկչին հանգստարանը, երկու սիրակապ
ամուսինք, բայց գիտեմ թէ հոգիներ երկնից մէջ միացան:

Դառնամ այժմ դէպի քեզ, հոգւոյդ հետ խօսիմ, անձկալիլ իմ
Յովհաննէս, դու անձնուէր էիր ազգիդ եւ Հայրիկին ամէն առիթներու
մէջ: Վերջին անգամ վիճակ ելաւ քեզ, որ իբրեւ պատգամաւոր
Հայոց Մայր Սուրբ Էջմիածին գնաս եւ Հայրապետական
ընտրութեան տաս քո ազատ քուէն: Ինձ այժմ պատմում են, որ դու
քո այս պարտոց մէջ ամենայն ազնուութեամբ վարուելով՝ թողեր էք
աստ ձեր բարի համբաւ եւ յիշատակ:

Զգիտեմ դու ի՞նչ մտածեցիր արդեօք որ քո անբաժան ամուսին
Արաքսն էլ քեզ առեր էիր, որպէս զի տեսնա՛ր նա Հայոց աշխարհ,
Հայոց Մայր Աթոռ, մեր Լուսաւորիչ Հօր հոգեւոր ծննդարանն, որ
ծնաւ զազգ մի ողջոյն, տեսնար նաեւ Արաքս դրախտի գետ, ոյր
անունով նա կնքուած էր: Այդ մի բաղդ էր թէ քեզ եւ թէ նորա համար,
գէթ միանգամ խմել Երասխին անմահական ջուր եւ պահել ու յիշել
միշտ մեր Հայրենեաց այդ յաւերժական յիշատակ:

Կիւլպէնկեան տուն ողբաց քեզ, ողբացին սիրելիք եւ բարեկամք.
Հայրիկն էլ քո բարեկամն էր, որ քան զամէն աւելի ողբաց. ի
մանկութենէ կը ճանաչէն զքեզ եւ ոգւոյդ գեղեցիկ յատկանիշներ:
Միշտ պայծառ եւ զուարթագին էր քո դէմքը, իբրեւ մի բացուած
գիրք, եւ կը կարդայի սրտիդ եւ ոգւոյդ նշանագիր, որ դպրոցի

կրթութեան օրէն մի բառ միայն խորագծուած էր՝ յառաջդիմութիւն երէ սոսկ աշխարհիս գիտութեանց յառաջդիմութիւն լինէր այն՝ ես այնչափ մեծ շէի համարեր, երէ Կիւլպէնկեան սան Աստուածպաշտութեան հաւատք համընթաց չը լինէի յառաջդիմութեանդ հետ:

Ձեր հին հայրենատուր վաճառականութեան ասպարիզին մէջը անվախ եւ խիզախ յառաջ կ'երթայիր եւ ի՞նչ էր քո միտք եւ նպատակը, հարստանալ, մեծանալ եւ սոսկ աշխարհի պերճութեամբ վարիլ եւ վայելէ՞լ կեանքը, ո՛չ, հարստանալ միայն բարերարելու համար. ազգին, եկեղեցւոյն եւ Հայոց լուսաւորութեան եւ միշտ առատաձեռնել:

Այլ աւա՛ղ, դու տարածամ մեռար, ապագայ յոյսերդ անպսակ մնացածին: Եւ ո՞վ աշխարհիս մէջ լի պսակեալ յուսով ի գերեզման գնաց: Ո՛հ, ողբացեալ փոքրիկ Յուսիկ ժառանգ մի թողիր Կիւլպէնկեան տան եւ գնացիր, ո՞վ գիտէ, խնամակալ երկնից Հայր պահպանելով զայն, մի օր մեծանայ, զարգանայ, յառաջդիմէ, յիշէ իւր հօր յիշատակ եւ պսակէ քո յոյս եւ քո ազնիւ նպատակը:

Իսկ Հայրիկ Արարատայ աշխարհէն, ծեր Արագածայ հովտէն, Մասիսի Նոյայ դարաստանէն եւ Վասպուրականի Վարազայ սարէն «ՊԱՊԻԿ Եւ ԹՈՌՆԻԿ» իբրեւ ծաղկեփունջ մի կապելով կը պսակէ քո անուն եւ յիշատակ միշտ կենդանի եւ անմահ պիտի մնայ:

Իսկ դու բարեգործով երիցագոյն ժառանգ Կիւլպէնկեան գերդաստանին, սիրեցեալդ իմ Պատրիկ, ա՛ռ իմ այս ծաղկեփունջ պսակ, տար դիր հարազատիդ գերեզմանին վերայ. այդ պսակն անթառամ է, դու դարձիր ի տուն, զրկէ եւ համբուրէ ողբացեալ մանկիկն, ասա՛, ես եմ այսուհետեւ քո հայր եւ խնամակալ եւ բաւ է:

ՆԱԽԱԲԱՆ

Առ շինական ժողովուրդս հայոց

To the Peasant People of the Armenians

ՊԱՊԻԿ ԵՒ ԹՈՌՆԻԿ քեզ համար դրեցի եւ քո անուան նուիրում եմ, իմ սիրելի դաշտաբնակ մշակ ժողովուրդ, Հայոց Հայրիկ, որ այժմ ծերացած մի պապիկ դարձած է, նա սիրեց եւ փոքրութիւն չհամարեց, որ ինքն պահ մի իբրեւ մի շինական պապիկ ձեւանայ, որպէս թէ Վասպուրականի Առճակ գիւղի մէջ ծնած է, Վարազայ վանքում մաճկալ եղած է, շատ անգամ ի Պօլիս գնացել եկեր է եւ առանց դպրոցի նա միայն մտիկ անելով եւ գրքեր կարդալով քիչ մի բան սովորած է եւ իւր սովորած կ'աւանդէ իւր սիրական թոռնիկին:

Պապիկի միակ նպատակն ի՞նչ է որ այս փոքրիկ գիրքը շարադրեց քեզ համար, որպէս զի դու կարդաս իմանաս ու ճանչնաս քո նաշանակութիւն, ճանչնաս ու զգաս միանգամայ քո խեղճ կեանք ու վիճակ:

Երջանիկ ես եւ թշուառ կ'ապրիս, բազմահարուստ գանձի տէր ես եւ գրպանդ մի փող չկայ, երկրիս մեծ կալուածատէրն ես, բայց միշտ հացի կարօտ ու պարտապան՝ երկրի ընդհանուր քաղաքացի ժողովուրդին ամէն կենսական բարիքներ դու կը մատակարարես, թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին քաղաքացւոց սեղանին հաց կուտաս, իւղ կուտաս, միս կուտաս, հագուստներու նիւթ կը մշակես, բուրդ կուտաս բամբակ կուտաս, քթան կուտաս, շերամ կուտաս եւ այլ շատ բաներ, զորոնք եւ այստեղ չեմ ուզեր թուել: Բայց ի՞նչ է պատճառ գիտե՞ս արգեօք, որ դու քո թուած այնչափ բարիքներէն միշտ զրկուած կը մնաս, դու կարդա՛ «ՊԱՊԻԿ ԹՈՌՆԻԿ», քաջ կ'իմանաս թէ զորա միակ պատճառ տգիտութիւնն է, գռեհկութիւն, կարդալ, գրել, հաշուել, անտեսել չգիտնալն է: Իսկ քո տգիտութեան եւ այդ վիճակի մէջ այդպէս մնալու պատճառն ի՞նչ է, այն էլ խոսիմ

ու բացատրեմք եզ, դու մտիկ արա, որ գիտենաս եւ խելամուտ լինիս:

Ինձ այնպէս կը թուի թէ դու եղեր ես մի մոռացեալ երկիր, ինչպէս ասում է Սաղմոս. դու լայնածաւալ դաշտերու եւ լեռներու վրայ բնակում ես, ի՞նչ զարմանալի բան է, որ քաղցիք զձեզ չեն տեսնար, քո զիրք շատ խոնարհած գետնահաւասար եղեր է, անխոնջ մըջիւնի նման կ'աշխատիս:

Քաղքցին բարձրավիզ է, չի տեսներ զքեզ եւ շատ անդամ, ո՛հ, կոխկոտելով կ'անցնի քո վրայէն եւ դու կը ճմլիս նորա ոտքի տակ:

Քաղաքացիք իմաստասէր մատենագիր դարձան, բայց չեն զիջանիր քեզ համար գրքեր գրել, թէ եւ խմբագիրք եւ գիտատնտեսներ քեզ համար շատ յօդուածներ նուիրում են, դու մի զանդատիր, նոյն իսկ գիտականի մի զաւակ, որ մի բարերարի շնորհիւ կերթայ Եւրոպայ, կ'աւարտէ իւր ուսումն եւ համալսարանէն կը վերադառնայ, ասացէ՛ք դուք շիտակ դէպ ուր կ'երթայ, դէպ ի քաղա՛ք առանց իւր հայրենի շինական տան ու ծնողաց առաջին ողջոյն եւ այցելութիւն տալու. եթէ ասես, պարոն ինչու մոռանում ես քո ծննդավայր եւ խանձարուրն է:

Տե՛ս դու, ի՞նչ կը պատասխանէ. ես քաղաքակիրթ աշխարհակիրթ աշխարհէն կուգամ, կեանքս եւ ճաշակս բոլորովին փոխուած է. ես լոյս եւ գիտութիւն ունիմ, միթե կարելի՞ է որ գիտական խաւար եւ անկիրթ ժողովուրդին մէջ ապրիմ, որ երբեք չգիտեն գնահատել իմ արժէք, ո՛հ, ես յիշում եմ մեր տուն ու խրճիթ եւ այն չարաճճի անզգամ լուեր, որ զիս կը խաչէին եւ կը տանջէին: Ուրեմն մեր պ. համալսարանական պիտի բնակի քաղաքում եւ պիտի սպասէ այնչափ, մինչեւ իւր գեղը քաղաքակրթութի, խաւար գիւղացիք լուսաւորուին, իւր խրճիթներ ապարանք դառնան, եւ ապա մեր պարոնը վերադառնայ իւր գիւղը: Եւ թէ ասես, մի սպասիր այդանյայտ երկա՛ր ժամանակին, դու այժմէն գնա կրթէ, լուսաւորէ

գիւղացի մանուկներ եւ այդ բախտաւոր ժամանակ դու բեր քո անբաղդ գիւղին համար, միթէ դու ինքնին պարտականութիւն չունի՞ս, յիշէ այն օրը, երբ պաղատում էիր քո բարերարին թէ զիս Եւրոպա զրկէ, կ'ուխտեմ եւ կը խոստանամ, թէ ողջ վերադառնամ, ամնայն անձնութեամբ հայրենեաց ծառայեմ, բայց պարոնին հայրենիք միայն քաղաքն է եւ ոչ թէ գիւղ:

Թողունք Եւրոպիոյ համալսարանի պարոնը, որ գուցէ իւր առարկութիւն երբեմն իրաւացի լինին. հապա ի՞նչ ասեմք այն պարոններուն, որ առանց Եւրոպիոյ աշխարհ տեսնելու, նոյն իսկ մեր աշխարհին մէջ. կիսակրթութեան փոքր ինչ զարգացումն ստանալէն յետոյ՝ իրենց միտք եւ իրենց սրտի թագուն տենչանք դէպի քաղաքն է, որոց մեծ մասն դարձեալ գիւղացի զաւակներն են, կրթութեան եղանակի՞ն է յանցանք, չը գիտեմ, դաստիարակ ուսուցիչներու՞ն է յանցանք, չգիտեմ, ժամանակի եւ կեանքի պահանջմա՞նն է յանցանք, դարձեալ չը գիտեմ: Միմիայն այս գիտեմ եւ, որ դպրոցի կրթութեան կապանքէն արձակուելէն յետոյ, դէպ ի քաղաք կը վազեն:

Ես լսեցի գիւղացի հայրերու ոմանց տրտունջն ու գանգատ, Հայրիկ, ես զաւակս եծ փափագով կրթութեան տուի, որ ծերութեան ցուպ լինէր, նա գնաց այլ եւս չի դարձաւ, մոռացաւ իւր որդիական պարտիք եւ աւելի ճիշտ է, որ ասեմ ուրացաւ իւր ծնողք եւ այլն:

Կրթութեան այս մեծ խնդիր, ունի շատ իւր դժպատեհ հետեւանքներ , եթէ չը մտածեց գեղն ու դարման եւ թողունք որ այսպէս շարունակուի այս կրթական հիւանդութիւնն քիչ ժամանակէն պիտի տեսնամք, որ մեր գիւղացի պատանիներ դպրոցէն դէպի քաղաք մի գաղթականութեան ճանապարհ պիտի բանան, եւ ի՞նչ կը լինի յայնժամ, երբ հայ ժողովուրդի ամենամեծ մասի կեանք հողն ու երկիրն է:

Ահա քեզ համար հոգացի եւ պատրաստեցի. «ՊԱՊԻԿ Եւ ԹՈՌՆԻԿ», իմ սիրելի գիւղացի ժողովուրդ, որ դու քո հայրենատուր հողն ու դաշտ սիրես եւ երբէք չի բաժանուիս, գիտնալով թէ քո կեանք հողն է եւ հողագործութեան արդար ու հալալ վաստակ: Ուշադրութեամբ կարդա՛ այն խորհրդաւոր գլուխն՝ «ՊԱՊԻԿ Եւ ՊՍԱԿՆ Ի ԴԱՇՏ», թէ ինչպէս Պապիկ իւր Թոռնիկ խաշով, Աւետարանով պսակելէն յետոյ, կը տանէ զինքն ի դաշտ կ'ասէ՝ գիւղացի փեսայի համար բաւական չէ, ես այժմ կրկին պիտի պսակեմ զքեզ հողին ու մահճին, գութանին եւ հողագործութեան հետ, պէտք է ուխտես երկնից եւ երկրի առաջ, որ այս պսակն անքակտելի պահես, ահա կը դնեմ քո գլուխ ցորենաբոյսի ցողուններէն հիստուած այս գեղեցիկ պսակ, թող վկայ լինին մեր մշակներ, հօտաղներ եւ մեր լծական գօմշուկներ եւ եզներ:

Գիտե՞ս, Թոռնիկ, Աստուած մի արասցէ, եթէ քո ամուսին Շուշան մեռնի, մի ուրիշ Շուշան կարող ես առնել, բայց երբ հող քեզ համար մեռնի, այսինքն կամ ծախես, կամ ձեռքէդ հանես եւ զրկուիս քո ժառանգած հողէն, էն ժամանակ դու էլ կը մեռնիս, Շուշան էլ հետ քեզ կը մեռնի եւ Պապիկ տուն եւ օճախ կը քանդուի:

Այսպէս Պապիկ իւր Թոռնիկին վրայ կրկնապսակ մի կատարեց, Հայրիկն էլ համայն գիւղական ժողովուրդին գլուխ կը դնէ իւր պսակն՝ Պապիկ Թոռնիկով եւ կ'աղօթէ որ դու այս պսակ՝ անթառամելի պահես, սիրես քո հող եւ հողագործութեան աշխատութիւն, սիրես ուսումն եւ կրթութիւն, որ քո մշակութեան քրտնաթոր վաստակ արդիւնաբեր լինի, որով միայն քո կեանք կը բարւոքի եւ դու տառապանաց կապանքէն կ'ազատուիս, որ տգիտութեան արգասիքն է:

Վերջին բան առ ձեզ ուղղելով, ո՛վ Վասպուրական երկիր, իմ անձկալի Հայրենիք. ՊԱՊԻԿ Եւ ԹՈՌՆԻԿ յատկապէս Ձեզ համար գրեցի, Երուսաղէմ Սիօնի լեռան վրայ, խաչի հովանեաց տակ, դու

կարդալով կը տեսնաս, որ Պապիկ Թոռնիկի նիւթեր՝
Վասպուրական երկրի շինական ժողովուրդի ծաղիկներէն քաղած
եմ, զոր փնջիկ կապելով եւ ահա ձերն՝ ձեզ կը նուիրեմ:

Հոտոտելով այս փունջը, անշուշտ կ'զգաք եւ վա՛շ կ'ասէք,
Առճկեցի Պապիկ մեր ծաղիկն է, Աշըղ Մուշօն մեր ծաղիկն է,
մեռելոց դաշտի մէջ ննջած այն մեծ մեծ տանուտէրերուն
խաչքարերու յիշատակներ մեր պարծանքն է:

Կը թուիմ թէ շատ մօտ եմ ձեզ, միայն հինգօրեայ ճանապարհ մի
անջրպետ կայ: Վարագայ խաչի սար ծածկուած է աչքէս:
Վասպուրական Արծին էի երբեմն, բայց այժմ թեւաթափ ծերացած
եմ, եւ ո՞ տայր ինձ որ նորափետուր արծուի լինէի, թռչէի վերանայի
գէթ վերջին անգամ տեսնայի բարձր քարին վերայ դրուած իմ
աւերակ բունիկս:

Այլ ես ի զուր է այս ցանկութիւն, կը մնայ ինձ հոգւով մօտ լինել
ձեզ եւ հոգւով աղօթել վասն ձեր:

Իսկ ձեզ կը մնայ կարդալ Պապիկ Թոռնիկ եւ յիշել զՀԱՅՐԻԿ:

Թէ մեռնիմ երթամ գերեզման եւ այլ ես չկարեմ խօսիլ ձեզ հետ
կենդանի բարբառով ու գրով, ահա կը թողում ձեզ գիրս իբրեւ
մշտախօս կտակ եւ յիշատակ. որոյ միակ նպատակն է, որ հայն իւր
հայրենատուր հողէն չը բաժնուի, զի իւր սեփհական ժառանգութիւն
է դրախտի երկիր, զոր Տէր Աստուած մեր Աղամ՝ պապուն եւ
Ժառանգորդներուն տուաւ եւ ասաց գործել զերկիր ու պահել:

ԳԼՈՒԽ I

Ա

The Land

Սիրելի Թոռնի՛կ, կը տեսնաս ահա. Պապիկդ ծերացել է, եօթանասուն տարին անցուցի, դու միակ ժառանգ մնացեր ես մեր հայրենի տան: Ես միայն մի անդրանիկ զաւակ ունեցայ, Թորոս անուն, որ շատ աննման, կտրիճ, աշխատասէր մի զաւակ էր: Մեր տան գործեր բոլոր նա կը դարձունէր: Ժամանակին ամուսնացուցի զինքն, աւա՛դ, երկու տարի միայն մնաց իւր սիրական նորահարսին մօտ. թողուց գնաց Ըստանպօլ, նորա գնալէն յետոյ դու ծնար. ես թուղթ դրեցի հօրդ թէ քեզ մի որդի ծնաւ, մկրտեցին, անուն Ռուբէն գրի. Թորոս, քո հայր չտեսաւ քո ծնունդ, քո խանձարուր եւ չը համբուրեց քո մանկութեան երեսներ: Երբ երկու երեք տարեկան եղար լեզուդ բացուեցաւ. միայն մայրիկդ եւ պապիկ կը կանչէիր. հայրիկդ չը կար որ տեսնայիր ու ճանչնայիր. որչա՞փ դառն բան է այս, երբ մայրեր աստ կը ծնեն, հայրեր Ըստամպօլէն կ'իմանան:

Երբեմն կան այնպիսի հայրեր, որ կամ ճախորդութեան պատճառաւ եւ կամ անխղճմտանք լինելով, տասն եւ մինչեւ քսան տարով օտարութեան մէջ մնալով՝ իրենց զաւակաց երես տեսած չեն: Եւ երբեմն Հայրերն ի Պօլիս օգնութեան կը կանչեն իրենց զաւակներն, երբ պանդխտութեան խոր տղմին մէջ խրուած կարող չեն խլրտել՝ դուրս ելնել: Շատ անգամ կը պատահի, որ անտէրունջ դժբախտ կին՝ ճար հատած իւր հասուցած միակ զաւակ՝ աչքին լոյս ի Պօլիս կը դրկէ, կասէ՛ գընա տես ի՞նչ եղաւ քո հայր, քանի տարիներ եղաւ ո՛չ թուղթ կգրկէ ո՛չ դրամ:

Բայց քո Հայր Թորոս այնպէս չէր, նա միշտ ժամանակին թուղթ եւ դրամ կգրկէր, նա շատ կը պատուէր պապիկդ եւ շատ գօրովական սիրտ ունէր դէպի իւր ամուսին: Հապա ըզքեզ որչա՞փ կը սիրէր

առանց գգուանքի եւ տեսութեան, սիրուն ու գեղեցիկ լաթեր կզրկէր քեզ: Մայրիկդ կը հագցունէր եւ կասէր թէ՝ Հայրիկդ դրկած է. դու էլ կը հարցնէիր, Մայրի՛կ, հայրիկս ե՞րբ պիտի գայ Պօլսէն, դու խեղճ միամիտ մանկիկ էիր չգիտէիր թէ Թորոս Պօլսէն չպիտի գայ: Մի ժամանակէն յետոյ Թորոսէն թուղթ եկաւ, որ կը գրէր թէ, «հիւանդացայ, գեղացիներս զիս տարին դրին հիւանդանոց»: Դու չե՞ս յիշեր, թոռնիկ, երբ Պապիկ Մայրիկիդ հետ կուլար ու կողբար Թորոսին մահ. դու կը հարցնէիր, թէ ինչու՞ կուլաք Պապիկ եւ Մայրիկ. մէք չուզեցինք ասել քեզ թէ Թորոս հայրիկիդ համար կուլանք, որ մեռած է ի Պօլիս:

Դու կը կարծես Թոռնիկ թէ՛ միայն այն ո՞ր լացի, ո՛չ. ես երբեմն առանձնացած կը շարունակեմ նոյն ողբն ու լաց, երբ կը յիշեմ Թորոսին մահն ու յիշատակն, դու չգիտես թէ այդ քաղցր անուն ի՞նչ անցեալ բաներ կը բերէ մտքիս մէջ. իմ մեծ պապս կը պատմէր թէ ուրիշ Թորոսներ ծնած են մեր տնէն, ամէնքն եւս ժուռ ու մուռ մեռած են եւ մէկն էլ Պարսից արշաւանքն մեր գիւղի վերայ գալով գերի վարած է:

Խոստովանիմ քեզ, Թոռնի՛կ, այդ պանդխտութեան ճամբան, նախ ես բացի մեր խեղճ Թորոսին առաջ. նա կը տեսնար թէ ի՞նչպէս քանիցս անգամ Պօլիս երթալով գալով, Աստուած յաջողութիւն կուտար բաւական գումարներ վաստակելով կը դառնայի: Բայց դու գիտե՞ս, թէ ի՞նչ մեծ նեղութեամբ դառն քրտինք թափելով մեր պանդուխտ եղայրներ դրամ կը վաստակեն: Մի օր չեմ մոռնար, երբ ութ հոգի կտրիճ բեռնակիրներս մի ահագին պալեա ձողիներու զարկած կը տանէինք, Պօլսոյ նոր խանի դարու վեր, քրտինք ծնծնալով մեր ճակատէն ճողճող կը վազէր, մեր երեսէն կիջնար ու կը թրջէր մեր բացուած կուրծք. տեսանք որ Հայրիկ մեր դիմաց կուգայ, պալեան վար դրինք կեցանք: Հայրիկ ողջոյն տուաւ մեզ, հարցուց մեր որպիսութիւն. Մէջերնին ես համարձակ էի, ասի. Հայրի՛կ, ահա մեր որպիսութիւն, բեռներու

տակ ընկճուած կը հեծեմք եւ կը թափեմք մեր դառն քրտինք այս քարայատակներուն վերայ: Ես նայեցայ որ Հայրիկն աչքեր լեցուեցան, ասի մտքիս մէջ, թէ մեր վիճակին ու մեր ճակատին քրտանց դէմն՝ Հայրիկն իւր աչքի արտասունքով կը պատասխանէ: Այո՛, Հայրիկ մի կարճ պատասխան տուաւ, խեղճ զաւակներս, ասաց, այդ բեռն պիտի կրէք մինչեւ կարդալ գրել սորվէք, մինչեւ ճանչնաք ձեր գեղին ու հողին արժէքը, ուր եթէ թափէիք ձեր այդ չափ աշխատութեան քրտինք, երբէք պանդխտութեան երես չէիք տեսնար: Այսչափ խօսեց Հայրիկ, աչքեր սրբեց ու անցաւ: Ես որովհետեւ փոքր ի շատէ կարդալ գիտէի, իրիկուն իմ ընկերներուս լաւ կերպով հասկցուցի Հայրիկին խսած բանին միտք:

Ճշմարիտ է, Թոռնիկ, ես փորձով հասկցայ, եթէ մեք ամենայն հոգով ու սրտով աշխատենք մշակել մեր հողերն՝ կապրենք ու երբէք չենք տեսնար պանդխտութեան երես: Ինչպէս վեր խօսեցայ, քանիցս անգամ Պօլիս գնացի դարձայ. առատ առատ ստակ բերի, բայց գիտես թէ՝ այդ Ստապօլէն շահած դրամին մէջ խէր պէրէքէթ չը կար, կը տեսնայի որ մէկ երկու տարուան մէջ կըսպասէր, աշնան աղբիւրներու պէս շուտով կը ցամքէր: Ափսո՛ւ, երիտասարդ ծաղիկ կեանքս պանդխտութեան խորշակով թոռմեցաւ, անագան խելքս գլուխս եկաւ: Վերջին անգամ երբ դարձայ Պօլսէն. արդէն միտքս դրած էի, որ առաջին անգամ Արճակու վանից Ս. Աստուածածնայ տաճարին ուխտ երթամ, մոմ, խունկ, կանթեղին ձէթ պատրաստեցի ու գնացի, մտայ Տաճար, գլուխս բացի, սեղանին առաջ ծունկի վերայ եկայ, աղօթք արի սիրտս փլաւ ու շատ լացի. կանչեցի Տիրամայր Աստուածածին, գործիս յաջողութիւն խնդրեցի, Քրիստոսի խաչի սեղանին առաջ ուխտեցի, որ այլ եւս չը հեռանամ գեղէն, չթողում տուն ու տեղս, արտերս ու դաշտերս:

Ուրախ սրտով ելայ տաճարէն, մի քաջալերութիւն եկաւ վրաս. ես այն վայրկենէն հաւատացի որ Տիրամայրը իմ մուրատ պիտի տայ, եւ Քրիստոս մի բան պիտի յաջողէ: Իսկոյն Պօլսէն բերածս դրամով

երկու գոմէշ եւ վեց հատ եզ գնեցի, գութան ամբողջ գործիքներով սարքեցի, հանի չուխայ լաթեր, հագայ շալէ շալվար, վերցուցի գլխէս մեծ պուխով ալ ֆէս, դրի շինականի թախսէ քօլօզ, հանի ոտքիս ճրռվոուն կօնգօսան, հագայ չարուխ եւ կքեցի թելեր՝ մատանի մի եւս ունէի, էն էլ հանի մատնէս, լաթերուն հետ դրի սնդուկն. ասի պահեմ Թոռնիկիս փեսայութեանն: Այս ամէն անելէն յետոյ երկու երեք մշակ եւս վարձեցի առի խարազան, ձգեցի Երոպական պաստօն, գնացի դաշտ սկսեցի գութան եւ վարուեցան, էն օրէն մինչեւ էսօր էլ ես պանդխտութեան երես չը տեսայ:

Այսպէս, Թոռնիկ հոգով մարմնով հողագործութեան տուի զիս վարեցի՝ ցանեցի, եւ Աստուած շատ հաց տուաւ, երբէք հացի կարօտ չի մնացի: Մեր տուն մի հին նահապետական տուն է. դուռն միշտ հիւրերն անպակաս եւ ես այժմ մեր տան ծերունի նահապետն եմ, թէ մեռնիմ դու պիտի յաջորդես իմ տեղս:

Այժմ դու սիրելի Թոռնիկ, միակ ժառանգն ես մեր տան եւ օճախին, դեռ չի մեռած, քեզ շատ բարի եւ օգտակար դասեր եւ խրատներ պիտի տամ: Գիտե՞ս ես բաւական կարդալ գրել սորված եմ, հասակաւոր ժամանակս՝ ի Վարազայ վանքն, ուր երկար ժամանակ մանկալութիւն արած եմ: Վերջի ժամանակ երբ այն տեղ երկրագործութեան դասեր կը խօսուէր, ես շատ ուշադրութեամբ մտիկ կ'անալի ձմեռան պարապ ժամանակ ես միշտ սորվելու կաշխատէի:

Իսկ ամրան քանի ժամանակ աւելի կը սորվէի գործնական փորձառութեան մէջ. վասն զի Հայրիկ ոչ միայն վանահայր էր Վարազայ վանքին, եւ առանձին դպրոցի պարտէզ կը մշակէր. այլ աւելի դաշտի մշակ էր, զի գիտէր վանական բազմաթիւ ընտանիք եւ դպրոցի աշակերտներ հա՛ց կուգէն հա՛ց: Սորա համար ինքն շատ կը սիրէր հողագործական աշխատութիւն, միշտ մտածմունքն այն էր, որ հին մշակութեան տաժանէի աշխատութիւններ դիւրացնէ, թէ

մարդոց հանգիստ լինի թէ խեղճ անասնոց, եւ թէ հողն աւելի խնամով մշակելով արդիւնաբեր լինի: Ուստի մտածելով երբեմն հնարամիտ կերպեր եւ միջոցներ ի գործ կը դնէր. իւր միակ նպատակն էր երկրագործութեան արուեստն գոնէ փոքր ի շատ յառաջ տանել ու բարուրել, որպէս զի հողագործութեան շահաբերութեամբ կառավարուի վանքն ու վարժարան: Վասն զի Վարագայ վանքն բաց իւր հողային կալուածներէն ուրիշ մշտական վարձք բերող կալուածներ չունի:

Այստեղ պէտք է խոստովանիմ, Թոռնիկ, որ ես Վարագայ վանոց մշակութեան մաճկալ լինելով, Հայրիկի փորձառական կերպերէն շատ բան սորվեցայ, եւ այժմ այդ սորված բաներս իբրեւ վարժապետ պէտք է գլուխ գլուխ դաս տալով ասանդեմ քեզ, ուշադրութեամբ մտիկ արա դասերս, վասն զի մեզ համար շատ կարեւոր է. որովհետեւ մեք գիւղացի եմք, մեր ապրուստ եւ կեանք միայն հողագործութեան վաստակն է: Եւ ի՞նչ աւելի արդար, ազատ եւ անխարդախ վաստակ կայ աշխարհիս վերայ քան հողագործութիւն:

Խելացի եւ ուշիմ Թոռնիկ, այժմ պիտի սկսէ Պապիկ իւր դասերն. ոչ վարժատուն պէտք է, ոչ գրասեղան, ոչ թուղթ, ոչ գրիչ ոչ մելան, դու տես թէ ո՞ւր պիտի խօսեմ դասերս: Տան մէջ, ախոռին մէջ դաշտին մէջ, լեռներու վերայ, աղբիւրներու գլուխ, գութանին ժամանակ թէ մահ կը բռնեմ թէ դասերս կը խօսիմ, դու լծան վրայէն ականջ անելով դասերուս լսէ, եւ ձէնովդ լծկաններ խրախուսէ: Բացուած ակօսներուն պէս, ես էլ քո միտք պիտի հերկեմ ու բանամ: Սերմանացանի ժամանակ վա՛շ. ի՞նչ սիրուն է. մի կողմէն ցորենի հատիկներ եւ միւս կողմէն դասերս մտքիդ մէջ պիտի ցանեմ: Հունձքի ժամանակ երբ սարակներ դէպի հովի տակ նստած մանգաղներ կը սրեն, եւ էլ կը նստեմ քո դաս կը խօսեմ եւ կը սրեմ քո գով միտք: Կալատեղն էլ ի՞նչ յարմար դասարան է. երբ դու կամնասայլին վերայ կը կենաս, ես քառէշտ ձեռքս կը շրջեմ կալին

բոլոր, մի կողմէն օրան կը դարձնեմ եւ օրանիս հետ դասերս կը խառնեմ եւ կասելով ցորեն յարդէն կը ջոկեմ, դու լից ու պահէ զայն միտքդ շտեմարանին մէջ:

Ես այժմ պիտի սկսեմ հողագործութեան բնական եւ դիւրին դասերը տալ քեզ, որչափ լսած եմ եւ որչափ փորձառութեամբ սորված եմ: Խելացի Թոռնիկ, բոլոր ուշքդ ինձի դարձուր. լաւ ըմբռնէ դասերս եւ ամփոփէ մտքիդ մէջ: Ժամանակ հասած է, եթէ Պապիկդ մեռնի, գոնէ իմ դասերս եւ խրատներս քեզ ժառանգութիւն կը մնան. եւ գիտե՞ս դու թէ ամէն բանէն աւելի թանկագին է այս ժառանգութիւն: Ո՛վ գիտէ դու եւս օր մի ծերանաս, ինծի նման Պապիկ դառնաս ինչ որ այսօր ինձմէ կ'ուսանիս, զայն քո թոռնիկին կ'աւանդես: Բայց նայէ որ Պապիկի սակաւամասն այս դասերը բաւական չը համարես, այլ պէտք է ճարտար եւ հնարամիտ լինիս, ինքնաշխատութեամբ նորանոր բաներ սորվես, ժամանակ միշտ յառաջ կը վարէ զմարդիկ, դու էլ պէտք է յառաջ երթաս, պէտք է գիտնաս որ ետ մնացող, հացի կարօտ կը լինի: Երկիրն է որ մեզ հաց եւ ուրիշ բարիքներ կուտայ, ո՛վ որ գործէ զերկիրն այսինքն վարուցան անելով աշխատի, իւր տուն հացով ու բարութեամբ կը լեցուի, իսկ այն որ գութանի մաճն ձեռքէն կը թողու ծուլութեան ու դատարկութեան մէջ կը շրջի, նորա տուն չքատրութեամբ կը դատարկանայ, տաշտէն հաց կը պակսի եւ ամանէն իւղ, աղքատութիւն արագոտն սուրհանդակի պէս իւր վերայ կը հասնի, ինչպէս կը խօսի առական: Եւ այս ամէն ընդարձակ կերպով պիտի խօսիմ քեզ: Լո՛ւր ուրեմն, Պոռնիկ, Պապիկ դասերուն եւ բարի խրատներուն, որ պիտի սորիս թէ ի՞նչ է երկիր եւ իւր բնակիչներ, քաղաքացին ու գիւղացին. քաղաքացին իւր արուեստն ունի, գիւղացին իւր հողագործութիւն: Թէ ի՞նչպէս այս երկու դաս ժողովուրդն իրենց աշխատութեան արդիւնքն իրարու հետ կը փոխանակեն: Ի՞նչ է մեր արդի հողագործութեան վիճակ, որ դեռ հնութեան մէջ մնացած է: Ի՞նչպէս կարելի է հետզհետէ հնութեան

կերպեր փոխել եւ նորագոյն կերպերով մշակել երկիր, որով մեր աշխատութիւն կը դիրանայ երկիր աւելի կ»արդիւնաւորէ՝ մեր շահն ու վաստակ կրկնապատիկ կը լինի: Երկրին արդիւնաբերութեան շահ ո՛չ միայն մեզ օգուտ է, այլ եւ տէրութեան եւ բոլոր ժողովուրդին. վասն զի աշխարհիս վերայ հացի խնդիր մեծ է, զի մարդիկ հացով կապրին:

Ա. ԵՐԿԻՐ

Սիրելի Թոռնիկ, պէտք է Ադամայ մեր պապէն սկսիմ, Տէր Աստուած երբ մեր յանցաւոր Նախահայր Ադամը դրախտէն դուրս հանեց, մի պատուէր տուաւ անոր, որ երկիր գործէ եւ պահէ, եւ թէ իւր երեսի քրտինքով իւր հաց ճարէ եւ ապրի:

Լաւ ի միտ առ, Թոռնիկ, որ այս մեր բնական երկիրը կամ հողագունդը Տէր Աստուած մարդուն ժառանգութիւն եւ կամ իբրեւ դրամագլուխ տուած է. եւ գիտե՞ս թէ որչափ ընդարձակ, որչափ անսպառ եւ անհատնում է այս ամենառատ, ամենափոխ երկրի բնական հարստութիւն: Մտիկ արա, որ թուեմ քեզ. անծայր, անսահման ծովեր՝ անչափ լայնատարած ցամաք երկիրներ, որոց վերայ կը բնակին միլիոնաւոր մարդիկ եւ զանազան ազգեր, դաշտեր, լեռներ, հովիտներ, ձորեր, աղբիւրներ, գետեր, բիրազգի բույսեր, ծառեր եւ ծաղիկներ, ծովու ձկներ, ցամաքի վայր եւ ընտանի անասուններ, եւ թշնոց երամներ եւ այլ շատ բաներ Տէր Աստուած մարդոյն համար ստեղծեր է. եւ մարդոց տուած է, որ մարդիկ ապրին երկրի վերայ, մարդիկ վայելեն այդ բարիքներ եւ օրհնեն ստեղծողին եւ տուողին անունը: Ուստի մարդիկ պէտք է գործեն գերկիր, զի երկիրն է իրենց կեանք պահող:

Բայց դու կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, թէ մարդիկ ի՞նչպէս կաշխատեն երկրի վերայ, գիւղացին իւր հողագործութեան մէջ վարած արտին ակօսներ իւր քրտինքով կը թջէ, քաղաքացին իւր արհեստով դարձեալ նոյն քրտինքը կը թափէ: Դու տեսե՞ր եւ դարբնին թափած

քրտինքը, որ բորբոքուած հնոցին դիմաց կեցած կիսամերկ, ահագին եռանդով երկաթ կը ծեծէ, եւ մեր գութանին համար խոփ կը պատրաստէ: Վաճառական՝ ծովու եւ ցամաքի վերայ ճամբորդելով, աշխարհէ աշխարհ կերթայ, կը տառապի եւ նոյն քրտինք կը թափէ: Նոյն իսկ աշխարհիս վարիչներ քրինք թափելով կը վարեն զաշխարհ. Թագաւորէն սկսեալ մինչեւ յետին պաշտօնեայն նոյն քրտինքն ունին, զի վարիչ եւ կառավարող միտքն եւս իւր քրտինքն ունի, ամենայն հոգեմաշութեամբ նորա քունը վրդոված է, մինչ հնձող մշակը ցորենի խորձ գլխուն դրած անուշ կը քնանայ բացօթեայ դաշտին մէջ եւ իւր անկողինը իւր մշակած կակուղ հողն է: Թէպէտ քրտանց եւ աշխատութեանց մէջ մեծ զանազանութիւններ կան, հողագործ մշակ արեւուն տակ դաշտին վերայ իւր քրտինք կը թափէ, ո՛վ քանի՞ դառն, քանի՞ դժուարին աշխատութիւն է այն գործաւորաց համար, որ հինգ հարիր կանգուն երկրի խորութեան մէջ, անլոյս անարեւ տաժանելի աշխատութեամբ քարածուխ կը հանեն, որպէս զի շոգենաւեր, շոգեկառքեր եւ բովանդակ մեքենական գործարանները բանին անդադար:

Մեր դաշտերու ազատ մշակներ հազար անգամ երջանիկ են անոնցմէն, որ մարդերու վերայ կը շրջին, հովտաց ծաղիկներու վերայ կը ճեմեն, եւ պաղ աղբիւրի գլուխ նստած՝ իրեանց հաց կուտեն. փառք տուր Աստուծոյ Թոռնիկ, որ նոյն բախտն ունես եւ քո աշխատութիւն շատ քաղցր եւ անուշ է:

Այսպէս, աշխարհիս վերայ ամէն կարգի եւ աստիճանի մարդիկ թէ առաւել թէ նուազ քրտինք թափելու դատապարտուած են, որով Աստուածային սահմանած վճիռը անվրէպ կը տարածուի բոլոր մարդկութեան վերայ, այն է «քրտամբք երեսաց քոց կերիցես զհաց քո»: Այսպէս մարդիկ արեւուն տակ, երկրի խորութեան տակ, ցամաքի վերայ, ծովերուն վերայ տաժանելի աշխատութեամբ իւրաքանչիւր մարդ թէ՛ իւր եւ թէ ի՛ւր ընտանեաց օրապահիկ հաց

պիտի հայթայթէ: Սորա համար կը խօսի իմաստուն Սողոմոն
«Ամենայն ջանք մարդոյ ի բերան»: Արդար է այն մարդ, որ միայն
իր քրտանց հացով կապրի. անիրաւ է այն մարդ, որ առանց
աշխատութեան ուրիշի քրտանց հաց կուտէ լի գրկանքներով, եւ ո՞վ
կարող է չափել այն բազմադիմի գրկանքներ, որ կը լինին արեւուն
տակ աշխարհիս վերայ եւ գրկեալներուն դասը ամենամեծ մասն կը
կազմէ:

Եւ գիտես դու Թոռնի՛կ, այն որ գիր չգիտէ, կարդալ չը գիտէ,
ուսումն չունի անկիրթ է, ռամիկ է. մէկ խօսքով աղէտ է. նորա կեանք
միշտ թշուառ է աշխարհիս վերայ եւ տգէտ մարդոյն ճակատագիրն
է միշտ գրկանք կրել, եւ նոյն իսկ տգիտութեան ամենամեծ գրկանք
է տգէտ մարդոյն համար: Թէպէտ երբեմն եւս ուսեալ եւ կրթեալ
մարդ, հարուստ եւ զօրաւոր տգէտին ձեռքէն գրկանքներ կը կրէ: Եւ
դու մի զարմանար, զի մարդոյն ընկերական կեանքին մէջ շատ
հակառակ եւ հակասական բաներ կան, զոր տեսնելով կը
տարակուսիմք եւ մերթ եւս նախախնամութեան դէմ տրտունջ կը
բառնամք, թէ ինչո՞ւ բարիները կը հալածուին, չարեր կը յաջողին:

Դաւիթն եւս կը տեսնար այս բան եւ Աստուծոյ առաջ կը հանէր:
«Ահա մեղաւորք են եւ յաջողեալ է նոցա, կան ունին զմեծութիւն
աշխարհի»: Թողունք Թոռնիկ այս խնդիրը, բանի կարգէն դուրս ենք,
սկսենք մեր կարեւոր դասերը:

ԳԼՈՒԽ II

Բ. Երկրի բնակիչներ գիւղ եւ քաղաք

The Inhabitants of the Land: Village and City

Բովանդակ աշխարհիս բնակիչներ երկու դասի կը բաժանուին, քաղաքացի եւ գիւղացի: Քաղաքացիք մեծամեծ քաղաքներ շինելով յամարագոյն տեղեր՝ անոր մէջ կը բնակին: Իսկ գիւղացիք դաշտավայրեր ընտրած են եւ իրարմէ բացագոյն փոքրիկ փոքրիկ գիւղեր շինելով միայն երկրագործութեամբ կը պարապին: Քաղաքացւոց պարապումն արհեստ եւ վաճառականութիւն է, եւ փոքր մասն եւս երկրի վարչական կառավարութեան զանազան պաշտօններ կը վարեն: Հարցուր Թոռնիկ, թէ ի՞նչ զանազանութիւն կայ քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց մէջ կամ նոցա վարած կեանքի առաւելութիւն կամ նուազութիւն, բարեկեցութիւն եւ թշուառութիւն ի՞նչ են:

Քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց կեանքի նկարագիր շատ ընդարձակ է, եւ միայն պիտի պատմեմ քեզ գլխաւոր զանազանութիւններ, որ կերելին մեզ իրենց արտաքին երեւոյթով, մնացեալ մասեր կը թողում քեզ որ դու ինքնին խելամուտ լինիս: Սիրելի Թոռնիկ, դու գիւղին մէջ փակուած չես, շարունակ կերթաս քաղաք կուգաս, ամէն բան աչքովդ կարող ես նկատել, որովհետեւ փոքր ի շատէ ուսում ունիս մատցի եւ չափահաս ես, կարող ես ինքնին դատել եւ կշռել թէ՛ մեր եւ թէ քաղաքացւոց կեանքը. որ իւրաքանչիւր իր քաղցրութիւն եւ դառնութիւն ունի, բարեկեցութիւն եւ թշուառութիւն ունի, առաքինութիւն եւ մոլութիւն ունի. շատ եւ բազմակերպ բարի եւ չար կողմեր ունին, վասն զի մեր կեանքը՝ մի խառնուրդ է, չար ու բարին ի միասին կապրին, ինչպէս ցորեն եւ որոմն ի միասին կը բուսնին եւ կաճին:

Մեզ այնպես կերելի, որ քաղաքացիք շատ երջանիկ եւ բարեկեցիկ կեանք ունին. զորօրինակ կը տեսնամք Վան քաղաք, որ մեզ շատ մօտ է. վայելուչ բարձրաշէն տուները, լայնածիր փողոցներ, ուռի ծառեր տնկուած շարան շարան ջուրերուն եզերքը, որք կարկաչելով կը վազեն շատ փողոցներէն, կը մտնանք տուներու մէջ՝ կը տեսնամք գեղեցիկ նախշուն նախշուն օդաներ, վայելուչ կամ կարասիքներով զարդարուած: Քաղաքացւոց սեղան շատ ճոխ է՝ անոյշ եւ համադամ կերակուրներով, զոր կը պատրաստեն նահապետական ընտանիք:

Հապա Թոռնիկ, որչա՞փ մեր աչքին սիրուն եւ նագելի կերեւան պէս պէս վայլաճեւ հագուստներ, որ շատ թանկագին են՝ թէ արանց եւ թէ կանանց, չը մոռնանք այն շար ի շար ոսկի մանեակներ, զորս կիներ եւ աղջիկներ կը կախեն իրենց պարանոցէն: Թողլով այս մարմնական վայելք եւ հաճոյք, քաղաքացիք ունին նաեւ հոգեւորակ եւ բարոյական վայելքներ. նոցա եկեղեցիք եւ եկեղեցւոյ հանդերձանքներ շատ շքեղ եւ փառաւոր են, տօնական հանդէսներ, քաղցրաճաշ դպիրներ, հանդիսաւոր թափօրներ եւ պատարագներ եւ քան զամէն աւառել՝ բարեկարգ քարոզիչ վարդապետք, որք եկեղեցւոյ փառք են եւ ժողովրդին մխիթարութիւն:

Քաղաքացիք կրօնական եւ հոգեւոր մխիթարութենէն ի զատ, ունին նաեւ մեծ մխիթարութիւն մի՝ այն է դպրոց եւ կրթարան. ուր կարդալ գրել կը սորվեն իրենց մանուկներ եւ աղջիկներ, սորա համար քաղաքացիք շատ մեծ առաւելութիւն ունեն մեզմէ, վասն զի կրթութեամբ միայն մարդը՝ մարդ կը լինի. թող կուտայ ռամկութիւն եւ բրտութիւն, պիտանի անդամ կը կազմէ մարդկային ընկերութեան, տէրութեան երկրին, իւր ժողովրդին եւ ընտանեաց: Իսկ ընդհակառակն՝ աղէտ եւ անկիրթ մարդ՝ անպիտան եւ վնասակար է իւր տէրութեան, ժողովուրդին եւ ընտանեայց:

Ափսո՛ւ, ազնիւ Թոռնիկ, որ պապիկդ կարող չէ երկար ճառելով նկարագրել քեզ եւ ցոյց տալ թէ՛ ի՞նչ է գիտութիւն եւ ի՞նչ է տգիտութիւն: Միթէ չը գիտե՞ս դու, վարժապետ քեզ չսորվեցո՞ւց թէ՛ գիտութիւն լոյս է, իսկ տգիտութիւն խաւար. դու չը կարդացի՞ր մեր սուրբ Եղիշէի խօսքը թէ՛ կոյր մարդ կը զրկուի արեւու ճառագայթներէն այսպէս նաեւ տգէտ մարդ կը զրկուի կատարեալ կեանքէն: Ինչպէս մեզ գիւղացիքս զրկուած ենք կատարեալ կեանքէն թէ բարոյապէս եւ թէ նիւթապէս: Բայց պէտք է լաւ նկատես Թոռնիկ, եւ այնպէս չի կարծես, որ քաղաքացւոց վիճակը հաւասարապէս բարեկեցիկ է, ո՛չ, էդպէս մի՛ դատեր: Քաղաքացւոց մեծ մասն շատ թշուառ եւ չարաչար կեանք ունին. մեծ աշխատութեամբ իրենց օրական պարէն կը ճարեն, խիստ սակաւապետութեամբ կապրին. կարօտ են մի աման թանապուրի, մեծ բախտ է եթէ մի կով կամ մի այծ ունենան: Կը տեսնաս իրենց տները որ մեր խրճիթներէն շատ տարբերութիւն չունին, կը տեսնաս իրենց հագուստներ մաշուած ու պատռոտաց եւ իրենց դէմք՝ չունի զուարթութիւն եւ կայտառութիւն. զորհանապազ ընտանեկան հոգածութենէ յոգնած, կը շրջէին դատարկ եւ անգործ, որոնք մեծաւ մասամբ իրենց ծուլութենէն ադ վիճակին հասած են:

Կան նաեւ քաղաքացւոց դասէն այնպիսի մարդիկ, որ արտաքին ցուցամոլութեամբ իրենց ներքին յոռութիւն եւ թշուառութիւն ծածկելով՝ վարկ վաստակել կուզեն. նորանոր հագուստագր կը փոխեն, մեծ մեծ բաներ կը խօսեն, այնպէս որ կարծես դրամատէր վաստակաւոր եւ տուն շէն պահող մի մարդ է. բայց եթէ մտնես նորա տունը՝ կը տեսնաս դատարկ նոյն իսկ կարէւոր եւ կենսական բարիքներէ. ոչ տաշտին մէջ հաց կայ եւ ոչ ամանին մէջ մի դրգալ իւղ, հապա ի՞նչպէս կապրին, է՛ Թոռնիկ, այդ մի հարցանք, միայն երեք բառով հասկցնեմ քեզ «խաբէութեամբ եւ մասամբ նորին»: Քաղաքացիք թէւ փոքր ի շատէ կրթուած են, ընկերական կեանքի մէջ քաղաքավարութեան շնորհ ունեն քիչ շատ, բայց օրըստօրէ

անբարոյական կեանքի զեղծումներ կաւելնան իրենց մէջ: Սիրելի Թոռնիկ, ես կը յիշեմ, աստի յիսուն տարի առաջ քաղաքացի ընտանիք մէկ մէկ նահապետական տուններ էին, երկիւսած եւ Աստուածավախ, ժամասէր եւ աղօթասէր. հաւախօսին ժամհար ելած ժամանակ, տան միջի բոլոր ընտանիք կը զարթնէին, այր մարդիկ մանուկների հետ եկեղեցի կերթային. եւ այսպէս էն ժամանակի բարեպաշտ հայրերը իրենց զաւակներ տղայութեան հասակէն բարեպաշտութեան մէջ կը կրթէին՝ իրենց բարի օրինակներով: Իսկ ծնողաց կրթութիւն ուրիշ բան չէր, խրատէն եւ խօսքէն աւելի, բարի օրինակն էր. եւ գիտե՞ս Թոռնիկ, մի բարի օրինակ կարժէ հազար խրատ: Անցաւ գնած էն բարի ժամանակ, իւր հետ տարաւ այն առաքինի նահապետական մարդիկ: Արդի ժամանակ նոր նոր մարդիկներ բերաւ աշխարհ. վասն զի ամէն ժամանակ իւր մարդիկներ ունի, այժմ աշխարհ փոխուած է. մարդիկներ յառաջդիմութիւն կը սիրեն, միայն թէ ճշմարիտ յառաջդիմութեան պայման, միջոց եւ նպատակ ի՞նչ է, զայն դեռ զգիտեն: Մեր քաղաքացիք միայն յառաջդիմութեան մի մասն ըմբռնած են այսինքն դրամ շահել եւ հարստանալ, ի՞նչ միջոցով կը լինի թող լինի: Ազահութեան եւ շահամոլութեան ոգին այնչափ սաստկացած է, որ շահավաճառութեան մէջ իւրաքանչիւր մարդ միայն իւր շահ կը փնտռէ. նա հաշիւ չըներ եւ չգիտէ թէ ընկերին եւ իւր շահ համերաշխութիւն ունեն եւ մարդիկ միշտ շահակից են իրարու հետ: Բայց շահամոլութեան անյագ, անխիղճ ոգին, գիտես թէ միայն կապրի աշխարհիս վերայ եւ կասէ, ես շահեմ, ես հարստանամ, ես մեծանամ եւ վայելեմ աշխարհիս ամէն վայելք, ինձ՝ ի՞նչ փոյթ թէ ընկեր կը կործանի կամ աղքատ Ղազարոսի նման ինկած իմ դրան առաջ, սեղանի փշրանաց կարօտ կը քաշէ:

Բայց Թոռնիկ թողնենք շահամոլ քաղաքացւոց նկարագիրը՝ դառնանք մեր գիւղ. վասն զի իմ նպատակս է միայն գիւղական կեանքի եւ աշխատութեան վերայ խօսել եւ ցոյց տալ քեզ, թէ

ո՞րչափ քաղցր է գիւղական ժողովուրդի կեանք. և որչա՞փ մեծ է հողագործութեան արդիւնք, վասնզի աշխարհիս բոլոր արուեստներուն մայր երկրագործութիւն է. և իրմով միայն աշխարհս կապրի, զի մարդոյն սնունդ եւ կեանք հացն է, թողում այն բազմապատիկ այլ եւ այլ բուսական արդիւնքներ, զորս մարդ իւր ճարտարութեամբ կը պատրաստէ մեր կենաց պէտքերուն համար, եւ այնդափ որ թիւ եւ սահման չունին, որոյ վերայ առ հասարակ յետագայ դասերուն մէջ համառօտ կերպով պիտի աւանդեմ քեզ:

ԳԼՈՒԽ III

Գ. Հողագործութիւն եւ իւր արդիւնք

Husbandry and Its Fruits

Լաւ ուշադիր եղիր, Թոռնիկ, որ լաւ հասկնաս, թէ աշխարհիս բովանդակ մարդոց սնունդ եւ կեանք հողագործութեան արդիւնքն է: Մեր բնական լայնածաւալ երկիր իբրեւ մայր կը սնուցանէ զմեզ իւր բազմատեսակ բուսական բերքերով: Թէպէտ երկիր ինքնին պտուղ կը բերէ, ինչպէս ասաց Յիսուս, բայց մարդ պէտք է աշխատակից լինի երկրին: Տէր Աստուած ամէն տեսակ սեմեր իւր բարերար արարչագործութեամբ նախապատրաստեր է, բայց մարդն էս իւր աշխատութեան մեծ բաժին ունի. պէտք է վարէ, ցանէ, ջրէ եւ պէտք եղած դարմաններ հոգայ. որպէս զի կարենայ հնձել՝ կասել ու ժողովել ի շտեմարան. եւ այնուհետեւ վայելել իւր աշխատութեան արդիւնքը: Այսպէս Թոռնիկ, Մայր երկրին ինքնաբեր արդիւնատրութեան հետ, անհրաժեշտ է որ մարդոյն աշխատութիւն էս միանայ: Բայց պէտք է գիտնաս նաեւ որ երկրին ինքնաբերութիւն եւ մեր աշխատութիւն դարձեալ ոչինչ կարող են արդիւնաւորել, եթէ երկնից Հօր բարերարկամքը չըծագէ արեւ աշխարհիս վերայ իւր համատարած լուսով, եւ հրաման չը տայ ամպերուն որ անձրեւ տեղան լեռներուն, դաշտերուն ու մեր ցանած արտերուն վերայ: Դու կը տեսնաս երբեմն, երբ մեք որ սովոր ենք աւելի մեր նեղութեան մէջ յիշել զԱստուած, ժողովուրդ ջերմեռանդ սրտաբեկութեամբ աղաղակ կը բառնայ դէպ երկինք. Աստուած, անձրեւ տուր, անձրեւ: Բարեգութ Աստուած լսելով ժողովրդի ձայնին կը թափէ երկնքից ամպերէն իւր բարի կամաց անձրեւ:

Կը խելամտի՞ս, Թոռնիկ, երկնից արեւ եւ անձրեւ, երկրի ինքնաբերութիւն եւ մեր աշխատութիւն միանալով, բովանդակ աշխարհի մարդկանց կեանքի սնունդ կը պատրաստուի. մարդիկ

կը վայելեն եւ կը լիանան թէ առաւել եւ թէ նուազ: Մեր մշակած ցորենէն հաց, մեր սնուցած անասնոց միսը, կարագ, իւղ եւ պանիր, մեր դարմանած բանջարեղէնք, մեր փեթակներու մեղր, մեր տնկած այգիներուն խաղողն ու գինին, մեր ձեռատունկներէն հասուցած պատուական միրգեր, կերթան կելլեն մինչեւ թագաւորին սեղան եւ զայն կը զարդարեն թագաւորավայել ճոխութեամբ, աշխարհիս պետական վարիչներ, եւ համայն քաղաքաբնակ ժողովուրդներ կը վայելեն իրենց աստիճանին եւ կարողութեան չափով. անշուշտ մենք էլ մեր չափով կը վայելեմք մեր քրտանց աշխատութեան արդիւնքը:

Թողունք հաց եւ այլ ամէն բան, զորս գիւղական ժողովուրդ կը պատրաստէ մարդոց կեանքին եւ սնունդին համար, այդ չէ միայն. եւ տես դու, որ նոյն մշակ ժողովուրդ կը պատրաստէ մարդոց մերկութեան ծածկոյթ, զոր Տէր Աստուած միայն միանգամ թգննույ տերեւով ծածկեց: Այժմ թուեմ քեզ, Թոռնիկ, այն ամէն սկզբնական նիւթերը, զոր մշակելով յառաջ կը բերէ երկրագործ եւ կը յանձնէ արուեստաւորին: Մեք կը մշակեմք բամբակ՝ կուտամք կտաւագործին, նա ժողովուրդին համար շապիկ կը պատրաստէ, եւ արուեստաւոր տարազագործ քանի՞ բազմազան ծաղկէնկար շիրթեր կը հնարէ, որով լեցուած է աշխարհի վաճառականաց տուներ եւ շուկաներու խանութներ:

Մեք կը տնկենք թթենին եւ կը հանենք շերամի այն զարմանալի խողակ, որ վաճառականաց ձեռքով կը հասնի մետաքսագործ արուեստաւորին ձեռք եւ նա հիւանալի կերպասներ կը պատրաստէ, որով կը պճնին սիրամարգի նման աշխարհիս թագուհիներ եւ պալատականներ: Հին ժամանակ այդ պերճանաց հանդերձներ միայն թագաւորական տանց եւ իշխանուհեաց համար առանձնաշնորհեալ պատիւ էր. բայց այդ՝ հասարակ ժողովրդի ընտանիքներն եւս նոյն ծիրանափայլ զգեստներով կը զարդարին:

Թողլով շերամի մշակութիւն, հապա ո՞վ կը մշակէ այն պատուական կտաւատ, որոյ սերմերէն ձէթ հանելով մեր ճրագներ կը վառենք, մերթ եւս ձէթով փիլաւ կը շինենք, որ քան զձիթենիի իւղ շատ աւելի օգտակար է: Իսկ կտաւատի ցօղունէն արուեստաւոր ձեռք ընտրելագոյն քան կտաւներ կը պատրաստէ, որ քան զձիւն սպիտակ կը լինի եւ մի շապիկցուն մինչեւ մէկ ոսկիի արժէք ունի: Բայց քթանէն եւ բամպակէն եւ մետաքսէն զատ կան տակաւին ուրիշ բուսական նիւթեր, որոնցմէ հնարամիտ արուեստաւորն ոչ միայն հանդերձի համար, այլ եւ բովանդակ աշխարհի գրողներուն համար, տպագրութեան համար անհուն քանակութեամբ թուղթ կը պատրաստէ. թող բուսական խոտ՝ նոյն իսկ փայլի տաշեղներէն անգամ թուղթ կը պատրաստուի, որ մէք զայն անպէտք համարելով կը վառենք:

Թողունք, Թոռնիկ, ուտեստի եւ հագուստի վերաբերեալ բաներ, որ գիւղական ժողովրդի աշխատութեան շնորհիւ կը պատրաստուին. հապա ո՞վ կը տնկէ անտառի ծառերը, եւ կը պատրաստէ աշխարհիս մարդոց բնակութեան անթիւ, անհամար շինութեան փայտեր, թող ցամաք երկրին, ծովու վերայ գնացող նաւերուն փայտերը: Թէպէտ ի սկզբան Տէր Աստուած այս մեր աշխարհի լեռներ, դաշտեր ինքնաբոյս անտառներով զարդարած էր. բայց երկրի բնակիչ մարդիկ կտրելով սպառած են այժմ այդ հին դարերու յաւիտենական անտառներ: Այնուհետեւ սկսեց անտառաբանութեան մշակութիւն, որ երկրագործութեան մի կարելոր ճիւղն է: Եւ գիտե՞ս դու, թէ այժմ տնկելով, դարմանելով որչա՞փ նորանոր անտառներ կը հասցունեն: Երանի՛ թէ բախտ ունենայիր, Թոռնիկ, Երոպա երթալ եւ տեսնալ այն գեղեցիկ մայրի ծառերու եւ այլ պէս պէս որոշ որոշ անտառներ թէ հնատունկ թէ նորատունկ, զորս կը խնամէ եւ կը պահպանէ անտառապահ մշակն, գիտէ ժամանակին հինը կտրել կարգով եւ նոր մատաղ տունկ տնկել, կամ անտառի սերմեր ցանել. եւ այնչափ ճարտարութեամբ

դարմանել՝ որ մի քանի տարուան մէջ, այդ փոքրիկ սերմիկներ մեծ մեծ ծառեր կը լինին եւ կը ծածկեն գետնին երեսը, որոց հովանեաց տակ կը հանգչի աշխատաւոր մշակը. անոյշ անվրդով քուն կը քաշէ եւ անտառին քաղցրախօսիկ սոխակներ յոգնած մշակին օրօր կը կարդան:

Այսչափս միայն խօսելով, մտավարժ Թոռնիկ, կարծեմ լաւ հասկցար թէ՝ քանի՞ մեծ է եւ պիտանի հողագործութեան արդիւնք, զորս մշակ ժողովուրդ կը մատակարարէ աշխարհիս քաղաքացի ժողովուրդին: Իսկ քաղաքացի ժողովուրդ, ընդունելով այդ ամեն վայելք, ինքը եւս գիւղացի ժողովրդոց խիստ կարեւոր պէտքեր կը հոգայ, որով համերաշխ մի փոխանակութիւն կը լինի երկուստեք, որով բարւոք կը կառավարեն աշխարհիս իրարմէ անջատեալ ժողովուրդներ, գիւղացին ի գիղ, քաղաքացին ի քաղաք:

ԳԼՈՒԽ IV

Դ. Փոխանակությունը գիւղացւոց եւ քաղաքացւոց

The Exchanges Between Villagers and Townsfolk

Սիրելի Թոռնիկ, կը տեսնաս միշտ եւ դիրապէս կարող ես ըմբռնել, թէ ի՞նչ է փոխանակություն մեր տուրեւառական կենաց մէջ: Առանձին մարդ, սոսկ իւր ինքնաշխատութեան արդիւնքով չի բաւականանար, զի մարդկային ընկերութիւն համաշխատութեամբ կապրի. այսինքն ինչ որ մեր ունիմք, զայն կուտամք եւ ինչ որ չունիմք, զայն կառնուիմք: Մեր ունիմք շատ բաներ, զոր քաղաքացին չունի, նմանապէս քաղաքացին ունի շատ բաներ, որ մեր չունիմք:

Զորօրինակ, մեր ցորեան ունիմք եւ ուրիշ շատ հնտեղէն եւ բանջարեղէն բաներ. ոչխար եւ տաւարներ ունիմք, կաթ, պանիր եւ իւղ ունիմք. կան նաեւ շատ երկրագործութեան այլ եւ այլ արդիւնքներ, որոց աւելորդը ծախելով կը դնենք մեզի պէտք եղած բաները, որ շատ քիչ են. զի գեղացւոց կեանքի պէտքեր աւելի պարզ եւ անպաճոյճ են: Մեր հագուստի համար բաւական են չալեղէն եւ կտաւեղէն նիւթեր. ընտանեաց համար Վանայ չիթ, կարմիր կտաւ եւ տեղացի մանիսան բաւական էր երբեմն, իսկ այժմ Եւրոպիոյ փտած պասմաներ եւ չուխաներ բաւական չեն համարեր:

Է՛, Թոռնիկ, ժամանակ փոխուած է, գիւղացի ընտանեաց ճաշակն եւս բացուած է քաղաքացւոց պէս: Քաղաքացի ընտանեաց փայլուն զարդարանք անշուշտ կը հրապուրեն մեր պարզասէր ընտանիք: Բայց պէտք է գիւղացի ժողովուրդ ամենայն կերպով աշխատի իւր պարզութիւն եւ իւր սակաւապէտ կեանքի սովորութիւններ պահել: Վասն զի գիւղացին իւր աստիճանին չափով պէտք է ապրի: Եւ առանձին դասով պիտի խօսիմ քեզ

դարձեալ այս նիւթին վերայ:

Հագուստէն ի գատ, գիւղացւոց աշխատութեան ամենապիտանի երկաթէ գործիքներն են, զոր կը պատրաստէ քաղաքացի արհեստաւոր եւ մեք կառնենք դրամով: Մեր գութանին խոփը, հնձելու գերանդին ու մանգաղ, եւ այլ կարելոր երկաթէ բաները, որ մեզ համար անհրաժեշտ է, եւ զորս դարբինը կը պատրաստէ մեզ համար:

Հարցո՛ւր, Թոռնիկ, միթէ կարելի չէ՞, որ գիւղացին իւր ամէն պէտքեր ինքն հոգայ. Ապրի՛ս Թոռնիկ, այդ շատ մի խելացի հարցումն է, կը բաղձաս որ գիւղացին երբէք կարօտութիւն չունենայ քաղաքացւոյն: Այո՛, այդ շատ դիւրին բան կերելի, միայն թէ գիւղացին եւս գրել, կարդալ սովորի քաղաքացւոց պէս, միտք բացուի, մտածել գիտնայ եւ իւր չափով յառաջդիմէ. էն ժամանակ՝ նա կը մտածէ եւ քանի մի մտացի մանուկներ քաղաքացի դարբնին քով աշկերտ կը դնէ, քիչ ժամանակի մէջ լաւ կը սովորի, կը դառնայ գիւղ, մի դարբնի խանութ կը բանայ. ոչ միայն իւր գիւղին, այլ եւ շրջակայ գիւղերու համար կը շինէ, կը պատրաստէ պէտք եղած գործիքներ: Թող այս, մեք մեր պարզ հագուստներն եւս կրնամք պատրաստել, քանի որ գիւղացին բուրդ եւ բամբակ ունի: Թէպէտ մեր Վանայ երկիր բամբակի մշակութիւն չի յաջողիր, բայր Սուշ, Երզնկայ, Խարբերդ եւ այլ բազում գաւառներ բամբակի մշակութիւն բաւական յաջողած է: Վանայ գիւղացւոց համար էլ բամբակ չի պակսիր, Պարսկաստանի մօտ սահմանէն բազում քանակութեամբ բամբակ կուգայ, Վանեցին կարող է առնել, մանել եւ կտաւ գործել: Բայց աւելի լաւ է, որ գիւղացին իւր բուրգէն շալեղէն բաներ գործելով իւր հագուստներ պատրաստէ: Մանաւանդ ձմեռ ժամանակ, որ մշակութեան գործերէն կը դադարի, կարող է չալ գործել եւ ուրիշ արհեստներու պարապել, որ գիւղական ժողովուրդին համար կարելոր եւ պիտանի են:

Շատ կը ցաւիմ Թողնիկ, որ մեր Վանայ եւ Մշոյ գիւղացիներ շատ ծոյլեւ անաշխատ կեանք կը վարեն, մանաւանդ քաղաքի շրջապատ գիւղերը, որ խումբ խումբ յաճախելով ի քաղաք, կը դեգերին գինետանց մէջ օրերով՝ արբեցող եւ մոլի կը լինին: Ես դեմ ասեր որ աշխատաւոր գիւղացին զրկուի այդ վայելքէն, այն ինչ քաղաքացին աւելի չափազանց կերպով կը վայելէ: Եւ գիտե՞ս դու բոլոր Վանայ եւ շրջակայ գիւղերու այգիներն գրեթէ երկու հարիւր հազար լիտր գինի կը լինի, եւ այդ ամէն Վանայ զուարճասէր եւ գինեսէր ժողովուրդ խմելով կ'սպառէ. եւ ի՞նչ անէ չըսպառէ, վասն զի հետեւեալ տարին քացախ կը դառնայ: Այգեպանք գինեգործութեան արուեստ չեն գիտեր, թէ գիտնային եւս դարձեալ անօգուտ էր. չեն կարող շահագործել, քանի որ փոխադրութեան միջոց չունին, ծովէն շատ հեռու, ճամբաներ դժուարին եւ անհարթացած են: Խնամատար տէրութեան շնորհիւ, Թուրքիոյ շատ գաւառներում քաղաքէ ի քաղաք ճամբաներ շինուելով հարթուեցան եւ այդ գաւառներուն շահագործութիւն օրըստօրէ յառաջ կերթայ. յոյս ունիմք որ մեր գաւառներն եւս նոյն բախտն ունենանու յայնժա ոչ միայն գինին, այլ եւ մշակութեանց արդիւնք պիտի կրնայ փոխադրուել մինչեւ Տրապիզոնի նաւահանգիստը:

Ահա, սիրելի Թողնիկ, քո հարցման պատասխանելով, կարգն այնպէս բերաւ որ ուրիշ բաներ էլ խօսեցայ. բայց պէտք է դառնամ քո հարցման եւ բացատրեմ քեզ աշխարհի տնտեսութեան մի անհրաժեշտ օրէնքը, որ մարդկային ընկերութիւն իրարու հետ կը կապէ շահագործութեան ու առետրական միջոցներով. դու կուզես, որ գիւղացին իր աշխատութեամբ իր ամէն պէտքեր հոգայ, երբէք կարօտութիւն չունենայ քաղաքացիներէն բան գնել եւ իր պէտքեր հոգալ:

Է՛հ, Թողնիկ կը մոլորիս, այդ դատողութիւնը՝ սոսկ մանկական մի բաղձանք է, հակառակ ընդհանուր մարդկային ընկերութեան, բարոյական միութեան եւ համերաշխական շահուն: Եւ դու պէտք է

գիտնաս որ՝ մարդկային ընկերություն իրարմով կապրի, միոյն կարօտութիւն եւ պակասութիւնը՝ միան կը լրացնէ եւ աշխարհիս ամէն բան փոխարինութեամբ կը կառավարուի: Դու ի՞նչպէս կուզես, ցորեան տանես քաղաք ծախես եւ շուկայէն բան մի չառնելով՝ ե՞տ դառնաս, այսինքն միայն ծախես եւ երբէք ծախու չառնես. այս կերպ առեւտուր՝ շատ անիրաւ եւ անարդար է, միանգամայն թէ վաճառականաց եւ թէ արհեստաւորաց մեծ գրկանք կը լինի ու կը փակուի նոցա ապրուստին դուռը: Վասնզի դու ինչպէս ցորեան եւ այլ մշակութեան բերքեր ծախելով կապրիս, վաճառականն եւս իւր ապրանք ծախելով կապրի: Մի գաւառի ժողովուրդք ամենամեծ մասն գիւղացի է. եթէ գիւղացին իւր առեւտուր կտրէ քաղաքէն, միթէ կարելի՞ է քաղաքի ժողովուրդն ապրի. նմանապէս գիւղացի ժողովուրդ կապրի՞, եթէ իւր մշակութեան բերքերը քաղաքացւոց չը ծախէ, կամ իւր նեղութեան մէջ չը դիմէ քաղաքացի բարեկամին եւ փոխառութիւն չանէ: Ո՞վ չի գիտեր որ գիւղացւոց գանձարան քաղաքն է: Խեղճ գիւղացին իւր մշակութեան բովանդակ բերքերով, կարող չէ տակաւին իւր պէտքեր եւ պարտքեր հոգալ եւ ժամանակին տէրութեան տուրքեր վճարել: Սորա համար նա միշտ հարկադրեալ է դրամատէր քաղաքացւոյն դիմել եւ փոխ դրամ խնդրել:

Այս մասին դարձեալ պիտի խօսիմ Թոռնիկ, եւ դու պէտք է համոզուիս եւ ուսանիս թէ՛ քաղաք գեղով եւ գեղ քաղաքով կապրին. զի աշխարհի տնտեսութեան մի կարգադրեալ օրէնք է, որով կը կառավարուի բովանդակ ազգեր եւ ժողովուրդներ:

ԳԼՈՒԽ V

Ե. Վիճակ մեր արդի հողագործութեան

The State of Our Husbandry Today

Տեսնո՞ւմ ես, իմ սրատես Թոռնիկ, որ մեր գիւղական ժողովրդի հողագործութեան վիճակը նոյն հնութեան խանձարուրին մէջն է, դեռ հին հին դարերու մէջ կը թափառիմք. մեր հողագործութեան ամէն աշխատութիւններ դառնաքիրտն տանջանքն է, մեր բանեցուցած գործիքներ անտաշ, անարուեստ, եւ կոպիտ շինուածներ են, որ չէ թէ միայն զմեզ կը տանջեն, այլ առաւել մեր խեղճ անխօսուն անասուններ:

Տե՛ս, ահա գիւղացի մշակը ցորենի օրան բարձած սայլին՝ արտէն կուգայ. մի զոյգ ուժեղ գոմէշներ լծած է եւ մի զոյգ եզներ, որ սայլը դժուարաւ քաշելով կէս ժամու ճանապարհը մի ժամէն հագիւ կը բերեն ի կալատեղ: Անխիղճ սայլորդ խարազանով շրփիւր շրփիւր կը վարէ խեղճ գոմշուներ, լեզունին դուրս հանած շնչասպառ փնչփնչալով կը քաշեն. մօտ երթանք տես, Թոռնիկ, այդ կոպիտ սոսկավիրիսար սայլը. չափէ սայլի երկայնութիւն եւ լայնութիւն. սայլին տռնակներով ի միասին կը դառնայ, տռնակի վերայ հեծած մառանը իւր ակներով հանդերձ եթէ կշռենք հարիւր լիտրէն աւելի է, վասն զի բոլոր թեղի ամուր փայտէ շինուած է. որ շատ ծանր է փայտերու տեսակին մէջ, ուստի սայլն ինքնին մի ահագին բեռ է եւ այս բեռան վերայ կը բառնան մինչեւ հարիւր յիսուն եւ աւելի ցորենի խուրձեր:

Շատ կը մխիթարուիմ, Թոռնիկ, զի կը տեսնաս այժմ Վանայ գիւղական ժողովուրդը սկսած է Կարնոյ թեթեւ սայլեր գործածել, որ մեծ դիւրութիւն կուտայ երկրագործին:

Երթա՛նք, ահա մօտ այն տեղ արտ կը վարեն, ցոյց տամ քեզ Ադամայ գութան. տես մի հաստ կորաքամակ հացի փայտ է, երեք կանգունէն աւելի երկայնութիւն ունի. եւ սորա անուն էշ կասեն Վանայ գիւղացիք, յիրաւի դանդաղ մի էշ է քաշելու համար. այս էշ փայտին յետսակողմ կցուած առատամն եւ անոր գլուխն անցուցած են երկաթէ խփիւր: Վանայ գութան մի զոյգ ամուլաձիգ գոմէշներով եւ երեք զոյգ եզներով կը հերկեն գետին. որուն բացած ակօսներ հազիւ մի մեծ թգաչափի խորութիւն ունի: Բայց խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, եթէ դու Մշոյ դաշտի, Ալաշկերտի եւ Արարատեան երկրի գութաններ տեսնաս, պիտի տոկաս, ինն զոյգ կռուան գոմէշներով եւ եզներով հազիւ կը բանեցնեն այդ կոպիտ գութան եւ իրեն բացած ակօսը շատ մեծ տարբերութիւն չունի մեր գութանի ակօսէն, գիւղի քանի մի տուններ միանալով հազիւ կարող են մի գութան լծել: Մեր Վանայ գիւղերու գութաններ, եթէ դոցա հետ բաղդատենք շատ աւելի կատարելագործուած են. վասն զի մեր գութանի հիւսներ շատ վարպետ են եւ լարաչափով այնպիսի ուղղութիւն կուտան գութանին, որ երբեմն առանց շեղելու գծի վերայ կը քալէ եւ ակօս կը բանայ: Բայց թէ Երոպիոյ գութանին հետ բաղդատենք, մեր գութան ետ կը մնայ: Վասն զի մի զոյգ գոմէշ կամ երկու զոյգ եզը, եթէ լծես Երոպիոյ գութանին ամենայն դիւրութեամբ գետին կը հերկէ՝ թէ եւ կորդ լինի, այն ինչ մեր գութան պէտք է չորս լծով բանեցնես: Եւ գիտե՞ս, Թոռնիկ, թէ որչա՞փ տնտեսութիւն է երկրագործութեան աշխատութեան համար, երբ չորս լուծի տեղ կարենամք երկու լծով հերկել: Մանաւանդ գիւղացի այն տուններու համար որչա՞փ ձեռնտու եւ շահաւոր է, որոնք շատ լծկան տաւարներ չունին

Շատ ուրախ եմ, Թոռնիկ, եւ լսեցի եւ գնացի տեսայ Վանայ մէջ մի ճարտար հնարամիտ հիւսն կայ ուսթայ Դաւիթ կասեն, որ ամենայն ճշտութեամբ Երոպիոյ գութաններուն նման կը շինէ. նմանապէս մի այլ արուեստաւոր դարբին կայ Ալէքսան անուն, նա եւս գութանի երկաթէ մասերը կը շինէ, բաւական է որ կաղապար

ցոյց տաա: Այժմ Վանայ շրջակայ գիւղացիք սկսած են այդ գութանը գործածել. գինն շատ աժան է. երեք ոսկիով մի գութան կրնայ շինուիլ: Որչա՞փ դիւրութիւն է գիտե՞ս, Թոռնիկ, գիւղացւոց համար պատրաստի գութան գնել: Ես գիտեմ խեղճ գիւղացին, թէ՛ գութանի համար թէ՛ սալլի համար եւ թէ մշակութեան պէտք եղած այլ եւ այլ փայտեր գնելու համար, թողլով իւր դաշտի աշխատութիւն, օրերով կերթայ կը դեգերի Վանայ ծառաստաններում. որպէս զի յարմար փայտեր գտնայ եւ այն որչա՞փ սուղ կը պարտաւորի գնել:

Երանի՛ թէ՛ Վանայ մէջ մի գործարան բացուէր, ճարտար հիւաներէն եւ երկաթագործներէն. մի չափաւոր ընկերութիւն կազմելով՝ երկրագործութեան պէտք եղած ամէն եործիքներ պատրաստէին այդ գործարանում, ոչ միայն գութան՝ այլ եւ փոքր արօրներ, թեթեւ սալլեր, որոյ սունակներ անիւներու մէջ դառնային. կասելու վերաբերեալ բոլոր գործիքներ կամնասայլ, ջառջառ եւ այլն. մանկեռ, տափան, լծներ, եւայլն: Էն ժամանակ տեսնաս դու Թոռնիկ, թէ ո՞րչափ դիւրութիւն կը լինի երկրագործ ժողովուրդին համար: Եւ ո՞րչափ պիտի շահի ադ փոքրիկ ընկերութիւն, ոչ միայն Վանայ գիւղացւոց, այլ եւ՝ դրացի գաւառներուն համար եւս՝ կարենայ պատրաստել. վասն զի Վանայ ծովակ մեծ դիւրութիւն կուտայ, մշակութեան գործիքներու փոխադրութեան համար: Եթէ յաջողի այս ձեռնարկութիւն, հին գործիքներ փոխուին ի նոր. շատ պիտի յառաջանայ երկրին արդիւնաբերութիւն, որ ոչ միայն հպատակի ժողովուրդին, այլ եւ Տէրութեան հասոյթին կրկնապատիկ յաւելումն կը լինի. զի երկրին մշակութեան բարգաւաճանք Տէրութեան գանձարանին հարստութեան աղբիւրն է:

Այսպէս Թոռնիկ, հին գործիքներ եւ միանգամայն հին ունակացեալ նախապաշարմունք ի բաց թողլով, պէտք է ընդունիմք արուեստին հնարած նորանոր գործիքներ. թէպէտ անգիտակ ժողովուրդին համար բաւական դժուարին է, այլ երբ ժողովուրդ իւր

աչքով տեսնայ գործնական օրինակ, աշխատութեան դիրքութիւն եւ միանգամայն շահն ու վաստակ, նա իսկոյն կը քաջալերուի եւ հետամուտ կը լինի փորձել եւ սովորել. միթէ դու այնքան ապուշ եւ տխմա՞ր կը կարծես մեր գիւղացի ժողովուրդ, որ իւր շահը աչքին առաջ տեսնայ եւ չաշխատի ձեռք բերել:

Մտիկ արա, Թոռնիկ, քեզ մի փոքրիկ պատմութիւն անեմ, համոզուիս թէ մարդիկ՝ ի՞նչ բան որ շահաբեր է, զայն իրարու ձեռքէն յափշտակել կը ջանան:

Կը պատմեն թէ՛ մի Ֆրանսացի բաւական քանակութեամբ փաթաթէս, իբր սերմ Ամերիկայէն փոխադրեր է ի Ֆրանսա եւ մի արա փաթաթէս տնկելով՝ յաջողած է մեծ արդիւնք առնել: Եւ որովհետեւ իւր նպատակն այն է եղեր, որ այդ օգտակար տունկին մշակութիւն տարածէ Ֆրանսայի մէջ, ուստի իւր մշակած փաթաթէս ձրի բաշխել կուգէ ժողովուրդին, ոչինչ կարելութիւն չի տար ժողովուրդ գուցէ կը ծաղրեն եւս: Դու տե՛ս ի՞նչ կանէ հնարամիտ ազարակատէր, կառավարութենէն ոստիկաններ կուգէ եւ պահապան կը դնէ փաթաթէսի արտին: Բայց գաղտնի հրահանգ կուտայ ոստիկաններուն երէ մանան փաթաթէսի արտ եւ գողութիւն անեն, պահապաններ այնպէս ձեւանան՝ որպէս թէ չեն տեսնար, թոյլտուութիւն անեն: Մարդիկ կը տեսնան որ, պահապաններ կան արտին վերայ, ուրեմն կասեն, արտին մէջ լաւ բաներ կան ուտելու: Կը սկսեն ճարպիկութեամբ գողնալ փաթաթէսներ, առաջ խում խում կուտեն եւ յետոյ կեփեն՝ կը տեսնան որ, մի պատուական բան է. հակիրթի պէս համ ունի եւ բաւականին սնունդ կուտայ մարդոյն: Ահա այս կերպով ոչ միայն ի Ֆրանսա այլ եւ բոլոր յետոպայ կը տարածուի փաթաթէսի մշակութիւն, սովու ժամանակ ժողովուրդին համար մի ազատաբար սընունդ է:

Տեսա՞ր Թոռնիկ, ի՞նչ վարպետ եղանակ բանեցուց հանճարեղ ֆրանսացին. իւր գիտը գողերու ձեռքով բոլոր Ֆրանսայի երկիրը

տարածեց, թող Ֆրանսա, այսօր համայն Երոպա փաթաթեսի մշակութեամբ կը պարապեն, ցորենէն յետոյ ամենակարեւոր մի պէտք համարուած է սնունդի համար:

Որչա՞փ ցանկալի կը լինէր, եթէ մեր մշաւ ժողովուրդն եւս այս օրինակին հետեւելով՝ սովորէր մշակել այդ շահաւէտ բոյսն, որ միայն տեղ մինչեւ երեսուն քառասուն կը պըտղաբերէ. եւ երբ պատահէր որ ցորենի մշակութիւն չի յաջողէր, փաթաթեսի մշակութիւն կը լեցնէր նորա տեղ եւ այլ եւս մարդիկ սովու դառն աղէտէն ազատ կը մնային:

Մշակութեան գործիքներու վերայ խօսելէ յետոյ, գիտե՞ս Թոռնիկ, աւելի կարեւոր կենդանի գործիքներ եւս կան, այն է մեր լծկան աշխատաւոր անասուններ, որ քան զմեզ առաւել կը խոնջին մշակութեան ամենածանր աշխատութեան մէջ: Բայց գիտնալ պէտք է, թէ մշակութեան համար ո՞րն է աւելի յարմարագոյն, ե՞զ, գոմէ՞ջ, թէ ձին: Մեք սովորաբար եզ եւ գոմէջ կը գործածենք, փորձառութիւն ցոյց կուտայ մեզ, որ հեզաբարոյ եզն աւելի յարմարագոյն է քան գոմէջ, գործածութեան համար մեծ դիւրութիւն կուտայ:

Վասն զի գոմէջ մեծ զբաղմունք եւ դժուարութիւն կը յաւելու մշակին, մանաւանդ գարնան սկիզբն, երբ ի ձմերան ախտոյն մէջ գերացած՝ յօրացած դուրս կը հանուին, քանի մի շաբաթ պէտք է, որ այդ ամեհի եւ կատաղի կենդանիներն ընտելացնես եւ ապա կարենաս նոցա սէզ պարանոցը լուծին տակ դնել: Դու տեսե՞ր ես, թէ մշակներ ի՞նչ միջոց ի գործ կը դնեն այդ կռուան գոմէջներ իրարու հետ հաշտեցնել համար. Այնպիսի յիմար եւ կոպիտ միջոց մտածեր գտեր են, որ գոցա կռուոյ տեսարանին առաջ, մարդ չի կարող դիմանալ՝ երբ փափուկ սիրտ ունի: Երկու կռուան գոմէջներ դաշտ հանելով թող կուտան, տես դու յայնժամ, թէ քանի՞ ուժգնութեամբ գլուխ գլխու կը զարնուի ահագին ճայթումով, կռուոյ

վախճան այն կը լինի երբեմն, որ մին առաջին հարուած կրելով կը տեսնայ իւր տկարութիւն եւ խոյս կուտայ. մերթ եւս հաւասար ուժեր երկուստեք յամառելով չեն բաժնուեր, մինչեւ մէկին կամ միւսին ոտքը կը կոտրի կամ կոտոշն արմատէն կը թռչի: Մի զարմանալի օրէնք կայ այս կռուաններու միջում. երբ մին յաղթող հանդիսանայ եւ միւսն կը փախչի, այլ եւս հաշտ են իրարու հետ եւ խոնարհելով կերթան ի միասին լուծին ներքեւ:

Չզարմանանք Թոռնիկ, որ անգէտ գիւղացին գոմէշներու հաշտութեան պայմանը այսպէս կը կնքէ. միթէ աշխարհի հաշտութեան օրէնքն եւս այսպէս չէ՞:

Թող այս, գոմէշին գործածութիւն ուրիշ կերպ աշխատութիւն եւ դժուարութիւն եւս ունի. վասն զի գոմէշներ որչափ որ պինդ եւ հաստակաշի են, բայց շատ փափուկ են եւ մեծ դարման կուզեն. ոչ ցուրտի կը դիմանան եւ ոչ տաքի, յամարան օր քանի մ»անգամ պէտք է լուանաս՝ ի ձմերան եւ գոնէ քանի մ»անգամ պէտք է լուանաս եւ օծես ձէթով: Եւ գիտե՞ս, թէ քանի՞ դժուարին է զսպել այնպիսի գոմէշներ, որ չեն ընտեանար միշտ կռիւ կը սիրեն եւ կը վրդովեն միւսներուն խաղաղութիւն: Մի մշակ պէտք է դորա հետ զբաղի առանձին եւ պահպանէ զայն, գիւղացին միայն հնարք մի ունի, այդ անգուսպ կռուանները գործածելու, եւ անմիջապէս կը հնազանդեն: Եւ մերթ եւս գիւղացիք մեծ պարծանք կը համարեն իրենց համար, եթէ կռուան գոմէշներ ունենան. վասն զի չինական ժողովուրդն եւս իւր չափով փառասիրութիւն ունի: Որչա՞փ կը հպարտանայ մեր Թորոս աղբար, երբ իւր գոմէշն՝ յաղթէ Կիրակոսի գոմէշին. տես դու էն ժամանակ Թորոսին եւ Կիրակոսին կռիւն. մանաւանդ երբ յաղթուած գոմէշին վտանգ պատահած է, կամ ոտք կոտրեր եւ կամ կոտոշ թեր է. եւ սորա հետեւանք կը լինի ռիսութիւն կամ վրէժխնդրութիւն իրարու դէմ:

Ինձ այնպես կը թուի, Թոռնիկ, մշակութեան ծանր եւ անտանելի գործիքներ պատճառ տուած են գիւղացոց գոմէշ գործածել: Բայց երբ գործիքներ թեթեւեան եւ դիւրանան, այլ եւս հարկ չի մնար գոմէշի գործածութեան: Այո՛, անասնաբուծութեան կարգին գոմէշն եւս իւր պիտանութիւն ունի իւր կաշւոյն եւ մսին համար, հապա կոտոշն, յորմէ Եւրոպացին իւր ճարտարութեամբ շատ տեսակ բաներ կը շինէ, դանակի, չախուի՝ կոթեր եւ կոճակներ, իսկ մեր ձէթ ծախող՝ կոտոշով կը չափէ իւր ձէթ եւ միայն այսչափ է պիտանութիւն:

Ուստի լաւագոյն է Թոռնիկ, որ գիւղացիք համոզուին եւ սովորեն, աւելի եզն գործածել մշտական աշխատութեան մէջ, որոյ դարման թէ ամարան եւ թէ ձմերան շատ հեշտ է, ոչ լուանալ կուզէ եւ ոչ օծել. բաւական է միայն քերցով իւր կոնակ քերել եւ մաքուր պահել: Բայց պէտք է եզներուն սերունդ ազնուացնել ինչպէս Ալաշկերտ գաւառի եզներ, որ շատ պատուական եւ հսկայ են. մեր Վանայ գաւառի եզներ շատ գաճաճ եւ անոյժ են, դորա պատճառներ կը բացատրեմ քեզ իւր տեղը:

Բայց թէ խօսիմ՝ Թոռնիկ, թէ քան զգոմէշ, եւ եզն շատ մեծ առաւելութիւն ունի ձին, եթէ գիտնայինք եւ կարենայինք գործածել զայն մեր հողագործական աշխատութեան մէջ: Գիւղացին կը խնդայ թերեւս, նա չէ տեսեր եւ չի կրնար հաւատալ, թէ բոլոր Եւրոպիոյ աշխարհ միայն ձի կը գործածէ երկրագործութեան համար, թէպէտ անհուն եզներ կը դարմանէ եւ այդ միայն՝ մսին եւ կաշւոյն համար է: Զիոյն յատկութիւններ խօսիմ քեզ, նախ որ ձիոյն կուրծքը կրկնապատիկ ոյժ ունի քան եզան վիզը, երկրորդ ձին շատ արագութիւն ունի աշխատութեան մէջ այնպէս համարենք եթէ եզ եւ գոմէշ լծուած գութեան մի օր յիսուն ակօս կը բանայ, անշուշտ ձիոյ գութեան մինչեւ եօթանասուն եւ աւելի եւս ակօսներ կը բանայ: Մանաւանդ սայլ քաշելու եւ օրան կասելու համար, ձիոյն գործածութիւն անհամեմատ է:

Այլ միթե գիւղացին կը համոզուի՝ իւր հին աւանդական դրութիւն եւ սովորութիւն թողնել, այո՛ թոռնիկ. գիւղացին եւս իւր իրաւունքն ունի, քանի որ կրթութիւն եւ ժամանակն ձեռնտու չեն իրեն. եւ աւելի քան զամէն իւր խոր արմատացած նախապաշարումն. այդ հնաւանդ վաղափարը իւր մտքէն խլելու համար կրթութիւն եւ հարուստ ժամանակ պէտք է:

Բայց միթե սպասե՞նք, որ նա կրթուի եւ մտքով հաւանի նոր յառաջդիմութեան. ո՛չ, ինչպէս խօսեցայ յառաջ, պէտք է գործնական օրինակով ցոյց տանք գիւղական ժողովուրդին, թող տեսնայ իւր աչքով. վասն զի նա որ գրել կարդալ չի գիտեր կը դժուարի մտքով ըմբռնել. աչքի տեսութեամբ եւ յայտնի օրինակով շուտով կըմբռնէ. եւ գործին շահաւէտ արդիւնք կը մղէ զինքն հետեւիլ օրինակին: Հին աշխարհի դարերում երբ գիր չը կար, ոչ դպրոց եւ ոչ կրթութիւն. ամէն բան եւ արուեստ աչքի վարժութեամբ կը սորվէին իրարմէ. եւ նոյն իսկ արդի մեր արեւելեան աշխարհ նոյն վարժութեամբ կուսանին պարզ արհեստներ զորօրինակ, դարբնութիւն, դերձակութիւն, կօշկակարութիւն, հիւսնութիւն եւայլն, այն ինչ արեւմտեան յառաջադէմ աշխարհ այդ արհեստներ նախ տեսական կերպով դպրոցի մէջ դաս կ'ուստան եւ երբ դպրոցէն ելլէ աշակերտ, շատ դիւրութեամբ կուսանի գործնական վարժութիւն արհեստանոցին մէջ:

ԳԼՈՒԽ VI

Զ. Վարուցան եւ մշակական այլ աշխատութիւնք

Plowing and Sowing, and the Other Labors of Tillage

Մշակական աշխատութեան գործիքներու վերայ բաւական խօսելէն յետոյ, այժմ պիտի սկսիմ Թոռնիկ, վարուցանի եւ այլ զանազան աշխատութեանց վերայ խոսել: Մեր Վանայ գիւղական ժողովուրդ երկու կերպով գետին կը վարէ. եթէ գետին կորդ է, գութանով կը վարէ. իսկ եթէ գետին անցեալ տարի վարուած լինելով փխրած է հողը, էն ժամանակ հարօրով կը վարէ մի գոյգ գոմէշ կամ եզն լծելով: Սովորաբար հարօր գարնան միջոցներ կը գործածուի գարի կամ այլ հնդեղէն բաներ ցանելու համար: Երբեմն Ապրիլ ամբոյ վերջեր եւ երբ գարուն շուտ գայ, եւ երբեմն Մայիս ամսուան մէջէն կսկին գութան, եւ առաջին նուագին կաթնավար կասեն, երբ հողը կակուղ եւ դիւրավար է. եւ յետոյ հետզհետէ կը պնդանայ՝ մեծ մեծ կոշկոռներ կը լինին վարած ժամանակ: Սորա համար կաճապարեն մեր գիւղացիք որ գութեան շուտ լծեն. որ կաթնավարի ժամանակ չանցնի: Բայց Վանայ ծովու եզերք Արձկու եւ Արճիշոյ գաւառները, որոց գետին վարելու եղանակ տարբեր է եւաւելի արդիւնատուր. եւ այդ կերպ մշակութեան՝ դիր կասեն, նոքա երկու անգամ կը հերկեն գետինը, առաջին անգամ սկիզբն գարնան խորունկ կերպով հարօրավար կանեն եւ կը տափեն կը մնայ այնպէս մինչեւ աշնան սկիզբն, եւ ապա կսկսին կրկին վարել դարձեալ մի տեսակ հարօրով, որուն խոփի ետեւ կցուած կան երկու տախտակներ կանգուն ու կէս երկարութեամբ եւ թզաչափ լայնութեամբ, իսկ վարի մասն մի մատի չափ բաց է տախտակներու երկարութեամբ, այնպէս որ սերմնահասն այդ հարօրին ետեւէն երթալով սերմեր փոքրիկ բուռով կը ձգէ տախտակներու մէջ եւ

անտի ակօսին մէջ կիյնան կարգաւ սերմի հատիկներ, ակօսի երկու կողմի հողեր թափելով կը ծածկեն սերմեր: Դու տեսնաս բուսած ժամանակ որչա՞փ սիրուն ձեւ կունենան ուղիղ գծով ակօսէն կը բարձրանան. եւ յաջող տարին մինչեւ մէկին քսան եւ քսան հինգ կուտան: Այդ կողմի երկրագործներ սերմէն եւս վաստակ ունեն. զի մեր ցանած մի չափի տեղ նոքա կէս չափ կը ցանեն, եւ ցանուած սերմի հատիկներ ամբողջապէս կը բուսնին այն ինչ մեր կերպով ցանուածներ մի երրորդ մասն կը կորսուին, զոր պիտի պատմեմ իւր տեղը: Այս երկու գաւառներու մշակութեան արդիւնքը այնքան բեղմնաւոր կը լինին որ ցորենով կը լնու Վասպուրական եկիրը. ինչ տարի որ անյաջող լինին այս գաւառներու հունձքեր, այդ նշան է որ այն տարին հացի թանգութիւն կը սկսի: Արճիշոյ եւ Արձկու գաւառներու մշակութեան մասին միայն այս չափը գրելով կը դառնամ շարունակել Թոռնիկ մեր մշակութեան կարգը:

Կաթնավարի հերկագործութիւն շատ չի տեսեր քանի շաբաթէն յետոյ վարելիք արտեր կսկսեն պնդանալ եւ այն ժամանակ տես դու որչա՞փ դժուարութեամբ գութանը կը ճեղքէ ակօսներ, եւ որչա՞փ մեծամեծ կռէթի կոշտերը պալ պալ կը շարունակեն ակօսներու վերայ: Մեր գիւղացիք տակաւին չեն գիտեր սորա դիրին միջոցը. բայց Խարբերոցին քաջ գիտէ, վասն զի պնդացած եւ կարծրացած արտերը նախ կը ջրէ եւ ապա կը վարէ, որ բնաւ այլ եւս կոշկոռներ չի լիներ, որովհետեւ գութանի ժամանակ դեռ ջուրեր առատ կը լինին:

Որչա՞փ լաւ կը լինէր Թոռնիկ եթէ մեք եւս հետեւելով այս օրինակին կարգ դնելով հետզհետէ ջրէինք պնդացած արտերը եւ այսպէս վարէինք, եւ գիտե՞ս դու երկու կերպով շահաւոր կը լինի այս միջոցը: Ո՛չ միայն արտ դիրին կը վարի եւ կռէթ չի տար, հապա ջուրն եւս զօրութիւն կուտայ հողին եւ կ'աւելցնէ նորա բուսական ոյժը: Թող այս՝ արտ ցանուած ժամանակ երբ հերկ մեծ մեծ կոռկոռներ ունի, ցանուած սերմին մի մասն այդ խոշոր կռէթներուն

տակն իյնալով կը կորսուին, մի մասն եւս հերկ ջրուած ատեն ջրատար կը լինին, եթէ հաշուենք նաեւ թէ ջրկալին ոտք որչա՞փ հատիկներ դէպ ի վար կը տանի, հապա երբ սերման ընտրութիւն չի լիներ, վտիտ եւ անշահ հատիկներ եւս անբոյս կը մնան: Այս հաշուելով մի չափ սերմի ցորենէն՝ հազիւ կէսը կը բուսնին եւ կէսն ՚ի կորուստ կերթայ:

Պէտք է հաշուենք նաեւ ջրկալներուն օրավարձք որ շատ աւելի կը լինի այդպիսի արտերուն համար մանաւանդ երբ ցանուած հերկերը առանց կորի քաշելու կը ջրեն, ինչպէս Վանայ շրջապատ քաղաքացւոց եւ ուրիշ գեղերու արտեր: Այս մասին եւ շատ ուրախ եմ Թոռնիկ որ մեր Արձակու գիւղացիք կորի քաշելու շատ վարժ են, եւ մեր արտերն եւս դուրան լինելով չորս ջրկալի տեղ՝ մի ջրկալ բաւական կը լինի, եւ մինչեւ մի ջրաղացի ջուր թող կուտայ մի արտի մէջ եւ կարող կը լինի կառավարել:

Հերկելու կռիւներն մի ուրիշ սոսկալի դժուարութիւն էլ կուտան, երբ ցանուելէն յետոյ կը մանկեռէ մշակը. դու տեսեր եւ մանկեռ, որ չորս կանգուն երկայնութեամբ մի հաստ թեզի կարծր եւ ծանր փայտ է, որոյ վերայ շարուած են տասն կամ աւելի փայտէ մատներ, որոյ վերայ կը կենայ մշակ չուանի մի ծայր կը բռնէ, որոյ միւս ծայր կապուած է լուծին: Ահա ցանուած արտ մի կը մանկեռեն երթանք աչքովդ տես Թոռնիկ. որ հաւատաս թէ մշակական աշխատութեան մէջ ամենէն սոսկալի դժուարութիւն մանկեռն է, տես ինչպէս մեծ մեծ բալերուն սաստիկ զարնուելով եւ շփուելով մանկեռ մերթ ընդ մերթ կ»ոստնու յառաջ կը նետուի, մերթ եւս հուժկու կռիւներ դիմահարելով մանկեռը կը կեցունեն. բայց անխիղճ մշակին խարազան դարձեալ կը վարէ յառաջ, վերջապէս անխօսուն գոմշուկներ անհնարին չարչարանքով կ»աւարտեն մանկեռի գործողութիւն:

Հարցուր Թոռնիկ, թէ այս անտանելի աշխատութեան մասն ինչ կերպով կը դիւրանայ: Վերը խօսեցայ որ մի միջոցն այն է, որ կաթնավարէն յետոյ մնացած արտերը ջրեն եւ ապա վարեն. կան տակաւին ուրիշ հնարքներ, զոր ճարտար եւրոպացին հնարած է յատուկ արտերու կոշկոռներ փշրելու համար, բայց ի՞նչ օգուտ զի մեր գիւղացի աղքատ ժողովուրդ միջոց չունի այդ գործիքներ ձեռք բերելու: Լաւ է որ մեր բնական խելքով հնարնր մտածենք:

Ես կասեմ Թոռնիկ, ինչ հարկ կայ որ մեր գութան երկար ժամանակ տեսէ որով վերջին վարելիք արտեր պնդանան. քանի որ նոր գութանի գործածութիւն երկու զոյգ լծով կը լինի. շատ դիւրին է ուրեմն երկու գութան կը լծենք եւ քսան ասուր միջոց քառասուն ասուր գործ կը տեսնամք. եւ այսպէս կաթնավարի ժամանակ մեր գարնան հերկերու գործը կը լրացնենք:

Բայց այն հերկեր զոր կը վարեմք այս տարի եթէ թողումք որ ձմեռ անցնի վերայ. դու կը տեսնաս ի գարնան որ ձիւն եւ սառնամանիք այդ կոշկոռներ փշրելով ալուր են դարձուցեր, եւ աշնան սկիզբը երբ միանգամ եւս հարօրավար անելով ցանուեն շատ աւելի արդիւնաբեր կը լինեն:

Ես լսեր եմ, պատմեմ քեզ Թոռնիկ. կասեն ՎԵՐԳԻԼԻՈՍ իւր մշակական բանաստեղծութեամբ խրատ կուտար Հռովմայեցոց, որոյ տողէ միտքս պահած եմ:

«Այլ ըզկամըս մշակին
Ագահութեան հերկ այն լցցէ
Որ կրկին համբեր տօթոյ
Եւ կրկնակի սառնամանեաց»

Բացատրեմ քեզ. այն հերկուած արտը մշակի ցանկութիւն կը լեցնէ, որ կրկին ամարան ջերմութեան եւ ձմերան սառնամանեաց դէմ կը կենայ: Վասն զի երկու ամարան ջերմութիւն գհողն աւելի

կեփէ եւ կրկին ձմեռն եւս հողակոշտեր կը լուծէ եւ կը փխրէ:

Չասե՞ս Թոռնիկ, դպրոցէն ես կուգամ, Վերգիլիոսէն դու կը խօսէս: Է՛ Թոռնիկ, մի քանի տարի դպրոց մնալով կը կարծես որ Պապկի չափ բան գիտես, ես յիսուն տարի է որ լսելով տեսնելով եւ փորձառութեամբ կը սորվիմ: Ես քեզ պէս դպրոց չեմ մտեր, բայց աշխարհի բաներ, աշխարհի մարդիկներ ինձ համար դպրոց են եւ ես դեռ կը սորվիմ այս ծերութեան ժամանակ, այն ինչ դու նոր դպրոցէն ելար կը կարծես թէ ամէն բան գիտես. դեռ քեզ շատ հաց պէտք է որ ուտես եւ Պապկի չափ բան գիտենաս: Պապիկդ բաւական յիշողութիւն ունի, ով գիտէ քանի տարի յառաջ երբ Հայրիկ Վերգիլիոսի այդ տողերը կը բացատրէր աշակերտներուն եւ մտիկ անելով միտքս պահած եմ:

Երանի՛թէ հին Հռովմայեցոց պէս կարենայինք մեր արտեր մշակել: Վերգիլիոսի խրատէն այս կուսանիմք, թէ պէտք է հողն աւելի դարձնել, զի որչափ հողը տակն ի վերայ շրջուի. այնչափ աւելի պտղաբեր կը լինի, վասն զի էն ժամանակ հողն հաւասարապէս կեփի արեւուն առաջ, տակի հողեր խում չեն մնար, մանաւանդ ցուրտ կլիմաներու տակ այս դրութիւն շատ կարեւոր է: Վանայ գիւղացիք այս մասին շան անգէտ են եւ անփորձ, մինչդեռ Խարբերդու, Կարնոյ եւ Բասենու գիւղական ժողովուրդ աւելի բանգէտ եւ փորձառու է. երբէք աշխատութիւն չի խնայեր իւր միանգամ վարած արտը երկու անգամ երեք անգամ եւ մինչեւ չորս անգամ հարօրավար անելով հողը շուռ տալ: Կարծես թէ ինչպէս կերակուր կրակի վերայ խառնելով հաւասար կեփի, այսպէս խելացի գիւղացին փորձառութեամբ հասկցած է թէ քանի անգամ որ հողը արեւուն առաջ դառնայ եւ շրջի, այնչափ աւելի բուսական զօրութիւն կառաւելու եւ այդ աճողական զօրութիւն ցանուած սերմին կուտայ. որով կրկնապատիկ եռապատիկ արդիւնաբեր կը լինի արտն:

Բայց դու հարցուր, Թոռնիկ, թէ ինչո՞ւ համար Վանայ գիւղացիք միանգամ միայն կը վարեն արտ եւ չեն հետեւեր միւս գաւառացւոց փորձառու օրինակին: Դորա պատճառներ շատ յայտնի է Թոռնիկ եւ ես կուզեմ մանրամասն պատմել քեզ վասն զի այս դասը՝ իմ դասերուս ամենակերեւոր մասն է:

Կը տեսնաս Թոռնիկ. որ մեր Վասպուրական երկիր յոյժ ընդարձակ է, շատ արօտական դաշտեր, լեռներ, հովիտներ, ձորեր եւ մշակելի հողեր ունի. ջուրն էլ նմանապէս շատ առատ է. սորա համար մեր գիւղական ժողովուրդ շատ հարուստ է հողով՝ եւ իւրաքանչիւր տուն մեծ հողաբաժիններ ունի, որ հին գիւղական օրէնքով եւ արքունի գրոց համեմատութեամբ բաժին եղած է իւրաքանչիւր ընտանեաց վերայ:

Բայց դու՝ եկ տես Թոռնիկ, որ շինական ժողովուրդ այնչափ ազահ է հողին, որ չեմ կրնար պատմել, ինչպէս աշխարհիս հարուստ գանձատէրեր եթէ լեռան չափ ոսկիներ դիզեն՝ դարձեալ բաւ չեն ասեր, այսպէս հողագործ ժողովուրդ որչափ ընդարձակ հողեր ունենայ իւր ձեռք, հերիք չասեր միշտ անկուշտ է եւ հետամուտ է հող ունենալ: Եթէ մի տուն քսան կամ երեսուն արտ ունենայ՝ դու տես գիւղացւոյն հաշիւը, կասէ ինքնին ամեն տարի տասն արտ կը ցանեմ, մնացեալներ կորդ կը թողում. որ աւելի արդիւնք տան: Ահա քեզ առաջին պատճառ իւր ազահութեան, եւ ցաւալի է, որ մեր գիւղացիք արտ զօրացնելու համար, միայն մի միջոց գիտեն, այն է կորդ թողուլ: Բութ է միտքը, նա չէ կարող մտածել թէ հող պարարտացնելու համար կան շատ ուրիշ զանազան միջոցներ. թողունք արուեստին սորվեցուցածը, նա իւր դրան առաջ եւ գիւղին մէջ դէպդէ՛ք եղած աղբերուն պիտանութիւն էլ չի գիտեր: Թող այս, մեր մշակ ժողովուրդ հողի ազահութեան հետ ունի նաեւ սաստիկ տենչ, այն է շատ վարեմ շատ ցանեմ եւ շատ արդիւնք ստանամ, խեղճ տնտեսագէտ չէ, թուաբան չէ որ գիտնայ հաշուել, թէ շատ վարուցանի հետեւանքն այն է, որ աշխատութիւն բազմապատկելէն

յետոյ՝ բազում ծախքեր եւս կը յաւելլու: Թունմ քեզ, Թոռնիկ, վարելու աշխատութիւն, ցանելու աշխատութիւն, մանկեռի դժնդակ աշխատութիւն, աշնան եւ ամրան ջրելու աշխատութիւն, հնձելու աշխատութիւն, արտէն ի կալատեղ կրելու աշխատութիւն. բարդէ այս բոլոր աշխատութեանց վերայ մշակներուն օրավարձք: Զարմանալին այն է որ հողագործն տանոտէր իւր տան ընտանեաց եւ զաւակաց աշխատութիւն երբէք հաշուի չի դնէր:

Եթէ գիւղացին այսպէս կը մտածէ եւ կը գործէ զարմանք չէ, Թոռնիկ. հապա մեր Հայոց վանքերու վանական եղբայրներ որ գրել կարդալ գիտեն եւ ընդարձակ հողեր ունեն մշակելու, ոչինչ առաւելութիւն ունեն գիւղացի ժողովուրդէն. նոյն խելքով եւ նոյն կերպով է իրենց երկրագործութեան եղանակ: Որոց պարտիքն էր գոնէ փոքր ի շատէ յառաջ տանէին մշակութեան գործեր, որով կարող կ լինէին թեմական գիւղերուն օրինակ տալ: Թէպէտ խոստովանել պէտք է, մինչեւ ցարդ չեղաւ վանօրէից համար մի վանական հաստատուն խորհուրդ որ կարենար կարդ դնել եւ ուղղութիւն տալ:

Թողունք այս բաներ իւր տեղը. լաւ հասկցա՞ր Թոռնիկ, մեր գիւղացւոց սկզբունք. որ միշտ իւր վարուցան տարածել կուզէ, շատ վնասակար է, եւ չգիտէ եւ չուզէր ամփոփել, որ հետեւապէս ձեռնհաս լինի իւր հողերը լաւ մշակելու. փոխանակ տաժանելի աշխատութեամբ տասն արտ մշակելու՝ լաւագոյն եւ օգտակար չէ՞ հինգ արտ միայն մշակել եւ բարւոք մշակել, այնպէս որ հինգ արտի արդիւնք հաւասարի տասն արտին, որով թէ աշխատութիւն եւ թէ ծախս մեծապէս կը չափաւորի:

Չասես դու, Թոռնիկ, թէ Պապիկ՝ հակասութիւն կանէ, վասն զի երբ տասն արտի աշխատութիւն պիտի բարդուի հինգ արտին վերայ, թէ կրկնավար անելով արտեր, թէ աղբ տալով եւ ուրիշ այլ եւ այլ աշխատութեամբ. ուրեմն նոյն կը լինի աշխատութիւն: Ո՛չ.

այդպէս չէ, այլ մեծ զանազանութիւն կայ, մշակութեան տարածման եւ ամփոփման աշխատութեան կերպերուն ժամանակի տեւողութեան մէջ եւ մանաւանդ դիւրութեան եղանակին մէջ, հարկ չէ որ մանրամասն բացատրեմ քեզ, գործնական փորձերու մէջ պիտի տեսնաս ու սորվիս:

Հարցո՛ւր, Թողնիկ, երբ հինգ արտ միայն բարուք մշակելով բաւական համարինք, մնացեալ հինգ արտն անմշակ եւ ապարդի՞ւն մնայ: Այդ մասին պիտի գրեմ իրկարգին, այլ այժմ միայն այսչափ յիշեմ, միթէ գիւղացւոյն համար ցանելու բան կը պակսի՞, թող խոտ մշակէ, առույտ ցանէ, կորնկան ցանէ, վարսակ (իւլաֆ) ցանէ, փաթաթէս ցանէ, շողգամ ցանէ, ճակնդեղ ցանէ, բակլայ ցանէ, ոսպ ցանէ, սոխ ցանէ, սեխ, վարունգ, ձմերուկ եւ այլ շատ բաներ որ բոլորն եւս մեր կեանքին պիտոյքներ են: Ափսո՛ս, որ Վանայ գիւղացիք միայն ցորեն, գարի, տարեկան (կորեկ) սովորած են ցանել, եւ ուրիշ խիստ պիտանի բաներուն կարեւորութիւն չեն տար:

Աւարտելով հերկագործութեան դասը, այժմ պիտի խօսիմ սերմերու ընտրութեան մասին, որ շատ կարեւոր է լաւ երկրագործին համար:

ԳԼՈՒԽ VII

Է. Սերմի ընտրություն և սերմանացան

The Choosing of Seed and the Sowing

Լաւ ուշադրութիւն արա, Թոռնիկ, եւ համառօտ կերպով նախ նկարագրեմ քեզ, թէ ի՞նչ են այդ փոքրահատիկ սերմեր, որոց մէջ թագուն մեծ զօրութիւններ կը պարունակուին. զոր Տէր Աստուած աշխարհիս ստեղծագործութեան ժամանակ հրաշապէս միանգամ պատրաստեր եւ գրեր է մայր երկրին արգանդին ծոցն, մարդ կը զարմանայ թէ ի՞նչպէս կը յղանան հատիկներ, կը ծլին հողէն դուրս կ»ելլեն. կաճին օրըստօրէ եւ կը մեծնան ծառի չափ. ինչպէս Յիսուս իւր առակով կը խօսի մանանեխի հատիկի համար որ այնչափ կը մեծնայ, մինչեւ թռչուններ կը հանգչին նորա ոստերուն վերայ:

Կը տեսնա՞ս մեր բնական բովանդակ երկրագունդ, Աստուծոյ արարչագործ ձեռքով ցանուած սերմերով լի է: Բոլոր անտառներ, բոլոր պտղատու ծառեր, ծաղիկներ խոտ եւ այլ զանազան բանջարեղէն բոյսեր, եւ ամէն բուսական բաներ, սերմի հատիկներէն յառաջացած են: Այս տեղ դու փառք տուր Աստուծոյ, համբուրէ հոգով Նորա նախախնամ ձեռք. որ այս երկիրն իբրեւ ժառանգութիւն եւ իբրեւ անսպառ դրամագլուխ տալով մարդոյն, ամնացեղ ազգի ազգի սերմերն եւս երկրին հետ պարգեւեց: Եթէ առանց սերմի չոր եւ անբոյս երկիր տար միայն, ի՞նչ ըր լինէր մարդոյն վիճակը, նա այլ եւս չէր կարող ապրել, վասն զի մեր սնունդ եւ մեր կեանքն երկրի սերմնաբոյսերն են:

Չգիտենք, Թոռնիկ, թէ հանճարեղ մարդ, ո՞ր ժամանակէն սկսեալ իւր սնունդին համար առաւել քան զամէն ցորենի սերմն ընտրեց. զայն ցանեց քաղեց, բայց յետոյ իւր ջուրի մէջ խաշելով

իբրեւ հատիկ կերաւ, բայց յետոյ իւր հնարամտութեամբ երկանով աղաց, ալիւր եղաւ, ալիւրէն խմոր շաղեց գնտիկ գնտիկ շինելով կրակին վերայ եփեց պատուական հաց եղաւ, եւ այսօր բովանդակ աշխարհի մեծ մասն հացով կապրի. եթէ պակսի հաց մարդ սովամահ կը լինի, թէպէտ կան այնպիսի երկիրներ եւ ժողովուրդ, որք հացով չեն ապրիր եւ զարմանալի է, եթէ հաց ուտեն կը վնասին, այլ հացին տեղ բրինձ կուտեն եւ այլ ուրիշ բաներով կապրին: Կը թուի թէ մարդ իւր սովորած բաներով կրնայ ապրել, ինչպէս անտառաբնակ վայրենիներ պտուղներով եւ որսի միսերով կապրին: Այսչափ միայն ընդհանրապէս խօսելով նախապատրաստեալ սերմերու մասին. բաւ է. եւ դու տեսա՞ր, Թողնիկ, որ մեր առօրեայ կեանք սերմերէն կախում ունի, մանաւանդ ցորենաբոյս (հացահատիկ) սերմէն: Այժմ պէտք է խօսիմ այդ պատուական սերմի ընտրութեան համար. վասն զի յայտնի է որ ցորենի սերման հետ ուրիշ օտարոտի սերմեր կը խառնուին, որք խորթ եւ ինքնաբոյս զաւակներ են մայր հողին եւ կը բուսնին առանց ցանելու եւ մշակելու. զորօրինակ որոմն ճլլեկ եւ այլն: Սերմանացան մշակ, ոչ միայն պէտք է. այդ օտար սերմերը ցորենահատէն զատէ, այլ եւ նոյն իսկ վտիտ եւ ցամքած հատիկներ եւս որոշէ կրկին եւ կրկին մաղելով յստակելով այնպէս որ մաքուր հատիկներ մնան, գէր եւ լեցուն:

Ցանելու համար թէպէտ արդի Եւրոպիոյ եկրագործներ այլ եւ այլ արուեստական մեքենաներ հնարած են որ շատ հաւասար կը ցանեն եւ արտին մէջ ինկած հատիկներ հաւասար չափով իրարմէ հեռու կը լինին, որով հաւասար կերպով կը բուսնին հաւասար չափով մայրենի հողէն իրենց սնունդ կառնուն:

Չե՞ս զարմանար, Թողնիկ, որ արուեստին փորձը ցոյց տուած է. թէ մի հատիկին աճման համար, որչա՞փ հող պէտք կը լինի, որ սնուցանէ եւ պահէ սերմի հատիկն մինչեւ հնձելու ժամանակ:

Բայց յայտնի է անյ արտեր որ կորդ մնալով ուժովցած են. կամ աղբով պարարտցած են, շատ աւելի սեր կարող են ընդունել եւ պահպանել, ինչպէս մի հարուստ մարդ կարող է շատ զաւակներ ճոխութեամբ պահել: Ուստի փորձառու երկրագործը քաջ գիտնալով իւր արտին ոյժը եւ տկարութիւն ըստ այնմ կը ցանէ իւր սերմ թանձր կամ նոսր, եւ իրաւունք ունի. միթէ կաթ չունեցող մայր կարո՞ղ է մէկին տեղ երկու զաւակ սնուցանել: Թողունք ցանելու մեխենան, Թոռնիկ, զի մեզ համար գոնէ այժմ շատ դժուարին է զայն գործածել. մեր սերմանահան մշակներու ձեռք Բաւական քաջավարժ է սերմ ցանելու համար ձեռքի բուռը իւր համեմատական չափն է. երբ ուզէ թանձր ցանել բուռը չի կանէ, եւ երբ նոսր՝ բուռը կծկելով կ'ափովի:

Է՛, Թոռնիկ, այստեղ միտքս եկաւ յիշեցի եւ պատմեմ քեզ: Էր մի ժամանակ, որ գիւղական ժողովուրդ շատ երկիւղած էր, սերմանացանի ժամանակ, նախ կը տանէր սերմն գիւղի քահանային օրհնել կուտար եւ ապա կսկսէր ցանել: Օրհնեալ լինին մեր նախնի եկեղեցւոյ Հայրեր, չեն մոռցած, սերմն օրհնելու համար եւս աղօթք շարադրած են Մաշտոցի կարգին մէջ: Ես էլ շատ անգամ օրհնել տուած եմ մեր քահանային, որ աղօթք կարդալով կասէր: «Օրհնեա՛ Տէր Աստուած զսերմն եւ զսերմանողն. որ առատատուր եւ ի պարգէս եւ դու տաս սերմն սերմանողաց. թէպէտ առանց սերման կարող եւ յերկրէ հաց հանել. եւ առանց կերակրոյ զքաղցեալս լցուցանել եւայլն: Այսպէս մերզնախնիք պարզամիտ էին ու հաւատով, սերմն, արտ, շտեմարան, այգին, հնձան եւ այլ ամէն արմտիք եւ պտղաբերութիւն օրհնել կուտային եւ տասնորդական բաժին կը հանէին քահանային նոյնպէս եւ վանքերուն:

Թող այս սերմի օրհնութիւն. թէ պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, պիտի զարմանաս, սերմանացան տանուտիրոջ երկիւղած ջերմեռանդութեան վերայ: Այն օրէն երբ ցանք կսկսէր, նա այլ եւս

տուն չէր դառնար դաշտէն. այլ բացօթեայ կ»մնար, իւր գիշերահանգիստ արտին ակօսն էր, մինչեւ լրանար սերմնացանի ժամանակ. դու տեսնայիր թէ ինչպէս կսկսէր ցանք. նախ եւ առաջ գօտին պինդ կը կապէր բուռն մի սերմէն առնելով շապկի սրտաբացէն կը ցանէր ծոցին երկու կողմը մինչեւ անթատակեր. յետոյ երես խաչակնքելով կսկսէր ցանել արտը: Քսան եւ երեսուն օր կը տնէր ցանքին աշխատութիւն մինչեւ կը ծլէին ցանութիւն ծոցի հատիկներ, զի արեւ նորա բաց կուրծքին վերայ զարնելով ջերմութիւն կուտար եւ ի ներքուստ մշակին քրտինք իբրեւ ցօղ հատիկներ թրջելով ծիլեր կը հանէր: Եւ այդ բան մի բարեգուշակ նշան կը համարուէր ցանուած արտերուն պտղաբերութեան. գիտէ՛ս Թոռնիկ, ինչպէս արտավարութեան ժամանակն լծատար անասունները այսպէս եւս սերմնացան իւր խորհրդաւոր աղօթքի մրմունջներ ունի:

Ես կը ցանեմ ո՛վ իմ Աստուած
 Դու անձրեւ տուր առատ առատ
 Չոր պատիկներ ծըլին հողէն
 Պճնին արտերս կանաչ կանայ.
 Եւ ոռճանան հասկեր կապեն
 Ատոք ցորեն կարմրահատ
 Խընդրեմ, ով Տէր. տուր մէկին տեղ
 Երսուն վաթսուն եւ հարիւր
 Որ տամ նախ եւ իմ տէրութեան
 Տասանորդի տուրքն արդար
 Եւ ապա տամ պարտատիրոջ
 Տոկոսիքներ ծանր ու ծանր,
 Ապա գիւղի Եկեղեցուն
 Աղքատներուն էլ բաժին տանք
 Եւ ինչ մընայ այն է միայն
 Իմ ընտանեաց հաց եւ ճարակ
 Եւ հիւրերուն որ զան ու գնան

Ուտեն տանեն ձրի հաց.
Այս է օրէնք մեր աշխարհին
Մեր նահապետ պապերէն,
Շինականին դուռն է բաց
Հացն ու սեղան միշտ պատրաստ:

Կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, թէ մեր աշխատութեան արդիւնքէն
ո՞րչափ բաժիններ կը լինին. բայց դու երբէք մի վհատիք որքան
բաժիններ շատ լինին, այնքան առատ կուտայ Աստուած. զի
երկրագործին վաստակ լիութեամբ օրհնուած է, չի սպառեր, միայն
թէ երկրագործ ժողովուրդ տէրութեան պաշտպանութիւն եւ խնամք
վայելելով՝ կարենալ հանգիստ եւ ապահով կերպով երկիր մշակել եւ
արդիւնաւորել իւր անխոնջ աշխատութեամբ: Եւ քաջ գիտէ
Տէրութիւն թէ իւր գանձարանին մեծ աղբիւրը մշակ ժողովուրդի
դաշտէն կը բղխի. որչափ Տէրութեան տարածեալ թեւոց տակ,
բարոք պաշտպանի այնչափ աւելի եւս կառատանայ գանձարանին
աղբիւրը:

Չմոռնամ Թոռնիկ, քիչ մը եւս խօսիմ ցանելու ժամանակին եւ
եղանակին վերայ: Ցանքեր սովորաբար երկու եղանակին մէջ կը
լինի, գարնան եւ աշնան այն է Ապրիլ եւ Սեպտեմբեր ամիսներ: Մեր
Վասպուրականի գաւառ, ինչպէս նաեւ Բարձր Հայք, Ալաշկերտ եւ
Մշոյ քանի մը բարձրադիրգաւառներ ընդհանրապէս գարուն
անագան կուգայ, եւ երբեմն մինչեւ Մայիս կը ձգի, որով
գարնանացան չի յաջողիր վասբն զի անձրեւային եղանակներ
կանցնին. երկրագործին համար մեծ բախտ է եթէ գարուն շուտ գայ,
եւ ինքն կարենայ Մարտամսուն մէջ կամ Ապրիլի սկիզբը
գարնանացանի գործը աւարտել, որպէս զի անձրեւներուն կարգ
չանցած՝ սերմ հողին մէջ զըտնուելով շուտով բուսնի եւ զօրանայ:

Մեր երկրագործներ շատ մեծ յոյս չունին գարնանացանի յաջողութեան մասին, սորա համար սակաւ կը ցանեն, միշտ ցանքին մեծագոյն մասն աշնանացանքն է, որ սովորաբար կսկսի Օգոստոս ամսոյ կիսէն, եւ այս ցանք կը տեսէ մինչեւ Հոկտեմբեր եւ մերթ եւս կանցնի: Լաւագոյն է Սեպտեմբերէն սկսելով հերկուած արտեր ցանուին, փորձուած է որ առաջին ցանուած արտերն աւելի կը յաջողին, վասն զի շուտով կը ծլեն եւ կը բուսնին եւ արմատ ձգելով կը զօրանան, քանի որ արեւուն զօրութիւն եւս նուազած չէ բաւական կը կանաչին մինչեւ աշնան վերջ ձիւն կուգայ կը ծածկէ, եւ գարուն գալու պէս կաճին կը բարձրանան ցորենի ցօղուններ, հասկեր կը կապեն եւ գրեթէ երեք ամսէն յետոյ Յուլիսի սկիզբներ մանգաղ ի հունձ կը մտնայ. վասն զի առնանացան սերմ ամենէն շուտ կը հասնի, եւ գարնանացան ամենէն վերջի հունձքն է:

Գարնանացանէն եւ աշնանացանէն զատ մի ուրիշ ցանք եւս կայ, զոր աշնան վերջեր կը թողուն, էն ժամանակ կը ցանեն, որ ձմեռնամուտ կը մօտենայ գետին կը սառի եւ այլ եւս սերմին հատիկներ ոչ կը ծլին եւ ոչ կը բուսնին, այլ այնպէս կը մնան հողին մէջ առանց աճման եւ գարուն գալուն պէս իսկոյն կը բուսնին գարնանացանէն առաջ, որովհետեւ արդէն ցանուած ու պատրաստ են եւ սերմեր կակղացած ու ծլած. մինչդեռ գարնանացան անձրեւներու եւ օդերու պատճառաւ ամէն տարի չի յաջողիր, որ շուտ բուսնի:

Կարծեմ բաւական է, այսչափ միայն գրելով սերմի ընտրութեան եւ սերմնացանի մասին, այժմ պիտի խօսիմ, ջրոյ եւ արտօրէից ոռոգման վերայ որ արմտեաց առատութեան մի կարեւոր միջոցն է:

ԳԼՈՒԽ VIII

Ը. Ջուր եւ ոռոգումն արտօրէից եւ դաշտաց

Water, and the Watering of the Fields and Plains

Լաւ խելամուտ եղիր. Թոռնիկ, թէ միայն հողը ոչինչ կարէ բուսցնել կամ աճումն տալ եթէ ջուր եւ անձրեւ չ»ոռոգեն զայն. ինքնին ամուլ եւ անբեր կը լինի հողն եթէ ջրոյ եւ անձրեւի զուարթարար զօրութիւն չը միանայ իւր հետ: Բովանդակ համատարած աշխարհ անձրեւով կ»ոռոգին, բայց կան շատ տեղեր. որ անձրեւով եւ ջրով միանգամայն կ»ոռոգին: Սակայն պէտք է գիտնաս, որ անձրեւ եւ ձիւն շատ առաւելութիւն ունին, նախ որ երկնից ամպերէն իջնալով ամենաբարձր լեռներ, եւ դաշտեր կարող են ի միասին հաւասարապէս ոռոգել, բայց գետնէն բխած աղբիւրներ վազող վտակներ եւ գետեր՝ միայն հարթ եւ ցած դաշտավայրերը կ»ոռոգեն: Եւ պէտք է գիտնաս Թոռնիկ, որ գետնի երեսը վազած բովանդակ ջրերու ամենամեծ աւազանը անձրեւէն եւ ձիւնէն կը գոյանայ. իբրեւ շտեմարան կը ժողովի երկրին ծոցը եւ ապա երկրի ծոցէն դուրս կը բխին աղբիւրներ, վտակներ եւ մեծ գետեր կը կազմեն: Մերթ եւս առանց երկրին ծոցն իջնալու, գետնի երեսէն սարերէն կը վազեն, ահագին ջրհեղեղ կը յարուցանեն տեղատարափ անձրեւներէն յորդելով:

Այսչափ միայն տեղեկութիւն տալով քեզ. մտացի Թոռնիկ, դու ինքնին մտածելով սովորիր, որ այս երկու տարերքն հողն ու ջուր միանալով բովանդակ բուսական բիւր տեսակ աննման զաւակներ կը ծնին ու կը սնուցանեն:

Եթէ համարինք, որ հողն իբրեւ մայրենի արգանդ սերմեր կընդունին, յարմար է եթէ ջուրն եւս համարինք իբրեւ հայր, որ

կարբուցանէ եւ կը բեղմատուի հողին արգանդ, որով կը ծնին այնչափ անհուն անհամար բուսականք: Սկսիմ արդ ցանուած ջրարբի արտերուն վերայ խօսել, թէ որչափ խնամով պէտք է պատրաստել արար, որ դիրին ջրուի եւ լիապէս ջուր խմէ: Գարնան անձրեւակարգն անձնելէն յետոյ, բնական է կսկսին ջրարբի արտեր ծարաւել եւ սորա նշանն է, երբ մութ կանաչ գոյն կստանան. էն ժամանակ պէտք է գիտնաս որ սաստիկ ծարաւած են ջուր կուգեն: Եթէ ջուրդ առատ է, պէտք է երկու աւելի ջրալ բռնես եւ ջուրը բաշխես ուրիշ ծարաւած արտերուն վերայ, պէտք է լաւ հսկես ջրկայ բանորներովերայ, որ խնամով ջրեն արտ, հաւասարապէս ջուրն արտին ամէն մասերը պէտք է շօշափէ, չը թողուն որ տեղ մի չոր ու ցամաք մնայ, կամ տեղ մի աւելի ժողովելով ջուրը լճանայ, զի այդ եւս վնաս է բոյսերուն: Վնաս է նաեւ որ թողվի ջուրեր արտի վարի կողմերէն ողողելով դուրս վազեն, այնպէս որ արտին երեսի հողերը դուրս քշեն եւ բոյսերու արմատներ բանան, ո՛հ, բոյսերն էն ժամանակ արմատահան լինելով կը խլուին մայրենի ծոցէն եւ հետեւապէս կը թօշնին եւ կը չորնան:

Մեր Արճակ գիւղն արտեր բնականապէս պատրաստուած են առանց աշխատութեան, այնչափ հաւասար եւ դուրան են որ մի ջրկալ մի ջաղացի ջուր կապելով արտին վերայ, կարող է կառավարել եւ մի աւուր մէջ մի քիւլա տեղ կը ջրէ, եւ այնչափ դիրութիւն ունի որ գիշերն եւս կարող է աշխատիլ: Միայն արտին հաւասարութիւն բաւական չէ, կարեւոր է նաեւ արտին դիրքին, յարմար կորիներ քաշել ջրադարձի թումբեր կապել, որով ջրկալին աշխատութիւնն՝ առաւել եւս կը դիրանայ:

Չգիտեմ, Թոռնիկ, տեսար եւ գիտեցի՞ր Վարազայ վանից արտեր թէ ջրելու ժամանակ ո՞րչափ դժուարութիւն ունին, եւ ո՞րչափ օրավարձք կառնեն ջրկալներ, դորա պատճառ գիտե՞ս, նախ որ մեծ մասամբ արտերը անհաւասար եւ դարուվար են, երկրորդ առանց կորի քաշելու կը ջրեն, երրորդ կասեն հող տրորան է ջուր չի

բռնիլ եւայլն: Այս ամէն թէ պատճառանք են եւ թէ նախապաշարմունք, աւելի մեծ պատճառը չ»մտածել եւ աշխատութիւն չը սիրելն է, վասն զի զառիվար եւ ջրատար արտեր, տակաւ տակաւ պարզ աշխատութեամբ կարելի է այնպէս կարգադրել, որ երբէք այդ դժուարութիւններ չունենայ, որոց վերայ առանձին պիտի խօսիմ:

Երկրագործ երբ աւելի առատ ջուր ունի, նա պէտք է ոչ միայն ցանուած արտերուն ջուրը հոգայ, այլ շատ օգտակար է նաեւ եթէ խստավայրեր եւ խոզան արտերուն եւս ջրէ, որ կրկնակի օգուտ ունի. թէ առատ՝ ինքնաբոյս խոտերով անասնոց արօտ կը մատակարարէ, եւ թէ արտին զի իւր խոտաբոյսերով ինքն սնունդ կառնու, թէ խոտի թափուած տերեւներէն որ կը փատի աղբ կը լինի, եւ թէ նոյն իսկ խոտի արմատներէն ոյժ կըստանայ, սորա համար է, որ գիւղացիք արտը երկու տարի երեք տարի կորդ կը թողն որ հողն ուժովնայ, այլ չգիտեն թէ ինչո՞վ է որ կուժովնայ: Այս խոտաբոյսերն են, որ ոյժկուտան արտին: Դու չես զարմանար, Թոռնիկ, մեր ցանած հատաբոյսեր, յայտնի է որ հողին ոյժը կառնուն իսկ հողին ինքնաբոյսերն փոխանակ առնելու՝ ուժ կուտան:

Այսպէս նաեւ այս ինքնաբոյս խոտերուն հետ՝ ջուրն եւս իւր առանձին յատկութիւններ ունի ոյժ տալու, վասն զի իւր մէջ ով գիտէ ինչ պարարտացուցիչ, հիւթեր կը պարունակէ: Գիտե՛մ Թոռնիկ, դու հետաքրքիր կը լինիս հողին եւ ջրին բընական յատկութիւններ իմանալ, Բայց մտածէ որ Պապիկը չինական է, համալսարանէն չի գար, որ իբրեւ բնագէտ ամէն բան բացատրէ քեզ: Պէտք է, բաւական համարես պարզ դասերս:

Երկրագործութեան համար ջուրին պէտք շատ մեծ է եւ շատ բախտաւոր է այն գիւղ, որ առատաբուղիս աղբիւրներ եւ գետակներ ունի, յայտնի է որ այն գիւղի արդիւնագործութիւն կրկնապատիկ կը լինի: Բայց այն գիւղեր, որոց բնական աղբիւրներ նուազ են, կամ թէ

ունեն գետեր եւ գետակներ, որք բարձրէն կուգան դաշտերու մէջէն անցնելով կերթան կը թափին թովակներու մէջ, եւ կամ մեծ գետերուն կը խառնուին. ոչինչ օգուտ չեն ընծայեր խոտաբոյս դաշտերուն եւ մշակեալ արտերուն:

Ահա քեզ օինակ մի տամ Թոռնիկ, որ աչքիդ առաջն է, մեր Արճակ եւ Խարակոնիս գիւղի միջավայրէն մի գետ կանցնի, գրեթէ գարնան սկիզբէն մինչեւ երկու ամիսէն աւելի այդ գետին ջուր ընդունայն կերայ, կը թափի մօտ եղած ծովակ, ոչ մեք եւ ոչ յիշեալ գիւղի մարդիկ չենք մտածեր այդ գետի ջրէն օգուտ քաղել, վերի կողմերում արուեստական փոքր փոքր լճակներ կազմել, եւ դորա համար որչա՞փ բնական յարմարագոյն տեղեր ունիմք, որոց դիրք փոս եւ ծոցաւոր է, բաւական է որ շրջապատ հողէ թումբեր քաշուին, եւ միայն ջրընցի բերան քարուկիրէ մի ական շինել եւ գարնան միջոցին գետի ջուրը մէջ թող տալով պահել մինչեւ արտօրէից ջրելու ժամանակ: Մեր նախնիք մեզմէ աւելի խելացի, աշխատասէր եւ հոգացող միտք ունեցեր են, ժամանակին այդպիսի լճակներ շինած են, որոց աւերակներու տեղեր այժմ կերելին եւ մեք երբէք հոգատարութիւն չունիմք, գոնէ նորոգել աւերակլճակներ: Վանայ արեւելեան լեռներու շրջափակին մէջ մի ընդարձակ հովիտ կայ, որոյ շուրջբիւրաւոր աղբիւրներ կան որ կը վազեն հովտին ծոցը եւ կը լճանան: Էն ժամանակ Վանայ կողմեր մի բարի եւ ճարտար Քահանայ կը լինի որ իւր պաշտօնէն դուրս ժողովրդի արտերու ջուրն էլ կը մտածէ. ուստի հովտին վարի նեղ բերան մի քարուկիր թումբ շինելով, այդ լիճ պատրաստած է. սորա համար տեղացիք Քէշիշ Կէօլ կանուանեն: Այս լճին ջուր այնքան առատ է որ Վանայ շրջապատի արտօրայքը կ'ոռոգէ որ շատ ընդարձակ են, նմանապէս նորատունկ այգեստաններ, որոց արդիւնաշատ պտղաբերութիւն կը պարտին այդ քահանայի մեծագործութեան, որ իւր հոգեւորական տնտեսութեան հետ՝ հացի տնտեսութիւն եւս հոգացեր է, իւր անուն մեզ անյայտ է, բայց իւր արդիւնական

յիշատակով կ»օրհնուի այսօր ժողովուրդէն: Կան շատ ուրիշ գաւառներ որոց դաշտամէջէն կանցնին մեծ եւ փոքր գետեր առանց ափ մի ջուր տալու ինչպէս Մշոյ դաշտի Եփրատ եւ Մեղրագետ: Այժմ կը տեսնուի Եփրատ գետի վերակողմ մի մեծ ջրանցքի հետք, զոր ժամանակաւ բացած է կասեն մի հոգացող տիրապետ, որ Մշոյ դաշտի բաւական մի մեծ մասն ոռոգած է: Ափսոս որ ժողովուրդ չունի հոգածութիւն պեղել ու բանալ այդ մեծ առուն եւ ջրել այնչափ անջրդի մնացեալ արտեր: Դրախտի գետ կանցնի կերթայ միթէ ջուր կը խնայէ՞ իւր շուրջ բնական բնիկ ժողովուրդին, ո՛չ, ժողովուրդ ծոյլ ու յոյլ է. ամէն բան ինքնապատրաստ կուգէ, ինչպէս երկնքէն անձրեւ կը տեղայ նոյնպէս պէտք է եւս գետերուն ջուր ինքնին վազէ եւ ջրէ իւր արտերը: Հոգացող Աստուած շատ բան նախապատրաստած է մարդոյն համար, բայց փոքրիկ աշխատութեան բաժին մի եւս մեզ համար թողած է, որպէս զի կատարուի իւր տիրական անյեղի վճիռն եւ մարդ իւր ճակատի քրտանց վաստակով իւր հաց ճարէ:

Դու գիտես, Թոռնիկ, ջուր մեծ կարեւորութիւն ունի գիւղական ժողովուրդին համար, եւ կը տեսնաս արտերը ջրելու ժամանակ որքա՞ն կազ եւ կռիւ կը հանեն, եւ մինչեւ անգամ արին ջուրին հետ կը խառնուի, սորա համար եւ ուզեցի որ ազատ լինիմ այդ սոսկալի կռիւներէն, եւ առանձին ինքնաշխատ, իմ ձեռքովս երկու փոքրիկ լճեր պատրաստեցի մեր արտերուն համար որ բաւական կը լինի: Այժմէն պատուէր կուտամ քեզ Թոռնիկ, միշտ աշխատես այդ լճակներու թումբեր հաստատ պահել, եւ ջրատար տեղեր ամէն աշնան վերջերը նորոգել. որով թէ արտերուդ առատ ջուր կուտաս, առատ արդիւնք կը քաղես, եւ թէ գիւղացւոց կոպիտ կռիւներէն ազատ կը մնաս, եւ միանգամայն գեղացի դրացիներուն մի օգտակար օրինակ ցոյց կուտաս, որ նոքա եւս հետեւելով ձեր օրինակին իւրաքանչիւր տանուտէր իւր արտերու համար աշխատի նոյնպիսի լճակներ պատրաստել, որոյ շահեկան արդիւնք

բազմապատիկ է, վասն զի արուեստական լճակներոյ միայն ջուր կը մատակարարեն արտօրէից, այլ եւ մարգպետին դառնալով լճատեղիները առատ խոտ կը բուսնին, եւ միանգամայն կանաչաբոյս արօտատեղի կը լինինանասնոց: Տակաւին շատ զանազան կերպեր կան ջրամբարներ պատրաստելու համար, այսքանս միայն բաւ է, կ'անցնիմ այժմ արտօրէից բաժանման եւ կարգադրութեան վերայ խօսել, որ խիստ կարեւոր է եւ կապակցութիւն ունի այս դասիս հետը:

ԳԼՈՒԽ IX

Թ. Արտօրէից բաժանումն եւ
հաւասար տարածութիւն*The Division of the Fields and Their Even Surface*

Լաւ ուշադիր եղիր, Թոռնիկ, զի այս դասը երկրագործին համար շատ կարեւոր մի դաս է, որ նա գիտնայ իւր արտեր բարւոք կարգադրել եւ բաժնել: Նախ եւ առաջ պէտք է իւրաքանչիւր արտերու սահմանը իրարմէ որոշել, եւ արտամէջ տեղեր թողնել որ գոնէ երեք կանգնուի չափ լայնութիւն ունենայ: Այս արտամէջ տեղեր որ առանց հերկելու միշտ պէտք է կորդ մնան, չէ թէ միայն ճանապարհի համար է որ սայլեր դիրութեամբ քալեն պինդ գետնի վերայ, այլ առաւել խոտաբոյսերու համար շատ կարեւոր է. եթէ մեզ համար ցորենաբոյս մեծ պիտանութիւն ունի, հապա աշխատող անասնոց համար որչա՞փ պէտք են խոտաբոյսեր, երբ արտերուն եզերք գտնուելով իբրեւ պատրաստի արօտատեղ կը լինին տաւարներուն որ գութանէն արձակուելով՝ անմիջապէս արածելու տեղ կը գտնեն հարկ չի մնար հեռաւոր տեղեր տանելու: Հին ժամանակ որ եւ տեսած եմ ընդարձակ արտամէջեր կային, զի մեր նախնիք շատ հոգացող եւ խղճմտանքով մարդիկ էին, անասնոց վերայ կարեկցութեամբ, գութ եւ խնամք ունէին: Բայց արդի ժամանակ այդ առաքինութիւն բարձրած է գիւղական ժողովուրդի սրէն, որ միայն իւր հաց մտածել գիտէ, իսկ խեղճ անասնոց համար ոչինչ փոյթ չունի:

Այժմ կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, թէ ինչպէս արտ արտի կցուած եւ ոչ քայլ մի անգամ միջոց մնացած է: Եթէ յաջողիմի արտի տէր իւր դրացիէն յառաջ լծել գութան, նա կը ջանայ արեւուն առաջ յայտնի կերպով քանի մի ակօս գողնայ դրացիի արտէն, եւ խառնել իւր արտին եւ այսպէս առանց խղճի գողնալով ընկերոջ բաժնի հողէն

մեծ անիրաւութիւն կը գործէ, որուն հետեւանք կը լինի անվերջանալի կազ ու կռիւ երկու դրացիներու մէջ:

Սորա համար շատ եւ շատ կարեւոր է. որ ամէն արտատէր իւր արտին շրջապատ թումբ քաշելով որոշէ ճշմարտութեամբ իւր արտին սահմանն. որով ոչ միայն իւր սեպհականութիւն կապահովի, այլ անելի ուրիշ օգուտ եւս ունի արտին շրջափակ թումբ, որ արար ջրուած ժամանակ ջուրն արտէն դուրս չի վազեր ողողելով եւ հեղեղատներ բանալով յորդ անձրեւներու ժամանակ, մանաւանդ երբ արտը հաւասարութիւն չունի դար ու փոս է:

Արտերու բարեկարգութեան մասին մի պայման էլ այն է արտին փոս տեղեր հաւասարել, այնպէս որ արտին տարածութեան մակերեսոյթ մէկ ծայրէն միւս ծայր հաւասար եւ շիտակ լինի. եւ այդ շատ դիւրութեամբ կը լինի, ոչ միայն ձեռքի աշխատութեամբ, այլ նա եւ թէ անձրեւ եւ թէ ջուրը բնականապէս դարերուն հողերը ողողելով փոս տեղեր կը լեցնեն եւ ինքնին կը հաւասարին: Միայն թէ բաւական չէ արտին շրջափակ թումբ, պէտք է արտին մեծութեան եւ դիրքին համեմատ թումբեր քաշուին, պարզ օրինակով բացատրեմ քեզ, Թոռնիկ, որ լաւ ըմբռնես:

Եթէ մի արտ ունինք, որ երկու հարիւր կանգուն երկարութիւն ունենալ եւ հարիւր կանգուն լայնութիւն, եւ այդ արտ երկարութեան վերի ծայրէն սկսեալ մինչեւ վարի ծայր աստիճանաբար դարուվար լինի, ինչպէ՞ս պէտք է հաւասարել: Շատ դիւրութեամբ կը հաւասարի եթէ արտին լայնութեան կողմէն մինչեւ միւս լայնութեան եզր թումբեր քաշուին երկու կամ երեք տեղ ի նկատի առնելով առապարին բարձրութեան եւ ցածութեան դիրք. եթէ խիստ առապար է, պէտք է յիսունական կանգուն չափել ւ թումբ քաշել. իսկ եթէ առապար այնքան առիվար չէ. բաւական եւ եօթանասուն եւ հինգ կանգունին մի թումբ քաշե, որով արտը չորս կամ երեք մասի կը բաժնուի: Թումբեր պէտք է քիչ քաշուին, ամէն տարի գարնան եւ

աշնան աշխատելով, պիտի տեսնաս որ երկու եւ երեք տարուան մէջ արտը հաւասարութեան աստիճան գտած է:

Է՛ Թոռնիկ, գիտեմ պիտի ասես թէ արար իւր ամբողջութենէն բաւական կը կորսնցնէ այդ թումբերուն համար: Ո՛չ, այդ հաշիւը սխալ է Թոռնիկ, ոչ միայն չի կորսնցներ այլ մեծապէս կը շահի, վասն զի արտն պտղաբերութիւն կրկնապատիկ էվելնալով՝ կորսնցուցած տեղերուն հաշիւը կը լեցնէ: Եւ միթէ այդ թումբեր իրենց շահն եւ օգուտ չունի՞ն, ցանէ անոնց վերայ առույտի սերմն, տես ինչպէս պատուական կը լինի, թէ իւր արմատներով թումբ կ»ամրացնէ եւ թէ առատ եւ զօրաւոր խոտ կըստանաս ձմերան համար:

Այժմ խօսիմ, Թոռնիկ, արտերու մաքրութեան մասին, որ երկրագործին աշխատութեան մի գործ պէտք է լինի, միշտ ամենայն խնամով արտերէն դուրս հանել մաքրել, եթէ կան իւր մէջ այնպիսի քարեր, որ հերկագործութեան եւ հնձելու ժամանակ արգելք կը լինին: Թո՛ղ արտին երեսը երեւցած քարեր, կը գտնուին նա եւ հողին տակ խոշոր քարեր, որք հերկուած ժամանակ գութանի խոփին զարնուելով կը կոտրեն զայն. գութան կը դադրի մինչեւ խոփը քաղաք տարուելով շինուի, որով բաւական ժամանակ պարապ կանցնի: Ուստի լաւ է որ այդ պատահած քարերը փորելով գետնի տակէն հանեն եւ արտէն դուրս վարեն: Փորձուած է, գութանի խոփերն ուրիշ պատճառներով էլ կը կոտրին. սորա համար կարող երկրագործ նախահոգ լինելով պէտք է ուրիշ պատրաստի խոփ մի եւս ունենայ, որ ի դիպել հարկին գործածէ, եւ չթողու որ աշխատութեան օրը պարապ անցնի:

Քարեր մաքրելէն յետոյ, կարելոր է նա եւ բարձրաբոյս դաժան փշեր եւ ուրիշ մոլախոտեր արմատահան անելով մաքրել: Դու յիշէ այստեղ Թոռնիկ Աւետարանին առակը, թէ խուշեր կը խեղդեն սերմերը եւ անպտուղ կը լինին: Աւելի հոգ տանելու է որոմնաբոյս

խել արտէն երբ ցորենին հետ կաճի եւ կը բարձրանայ, էն ժամանակ շատ դիւրին է որոմն ցորենաբոյսէն ժողովել: Կը ցաւիմ որ Վանայ երկրագործներ շատ անհոգ են այս մասին, կ'ըողուն որ որոմն ցորենին հետ հնձուելով խառնուի, եւ ի միասին կ'ասելով կը ժողվեն շտեմարանը. եւ գիտե՞ս որչա՞փ դժուարին է յետոյ ցորեն մաղելով որոմներ ջնկել: Կան շատ գաւառներ որ ցորեան լուանալու մեծ հանդէս կանեն, բոլոր ընտանիք կերթան ջրաղաց, եւ այնտեղ օրերով մնալով մեծ խնամով կը լուանան ցորեն, ոչ միայն որոմն՝ այլ եւ մանր քարը եւ ուրիշ օտար սերմնահատեր ամբողջովին կը մաքրեն եւ ապա կաղան, որով հացն անխառն եւ շատ մաքուր կը լինի:

Բայց որոմնաբոյսեր ցորենէն զատելու համար աւելի դիւրին միջոց այն է որ, կանխապէս դեռ արտ չը հնձուած արտի մէջէն քաղել, երբ որոմն փունջ փունջ կը բարձրանայ ցորենաբոյսին հաւասար եւ կսկի հասկ կապել: Ինչպէս տեղեկացած եմ, սորա օրինակ կուտան մեզ Խարբերդու ժրաջան ընտանիք, որ ժամանակին կը թափին արտերու մէջ եւ որոմի փնջեր ամբողջ դուրս կը քաշեն, որով ցորենի աճումն աւելի եւս կը զօրանայ, վասն զի ամէն ինքնաբոյս խոտեր, որչափ շատ բուսնին մի արտի մէջ այնչափ աւելի մեր ցանած սերմի աճումն կը ճնշեն եւ կը ջլատեն: Զարմանալի է, Թոռնիկ, որ այդ ինքնաբոյս անմշակ խոտեր աւելի կը զօրանան, եւ կը յօրանան, Առակ է այս, որ կը խօսին իմաստուն մարդիկ թէ ինքնածին բոյսեր իբրեւ հարազատ զաւակ կը համարուին մայր հողին, զորոնք աւելի կը սնուցանէ իւր կաթով եւ հիւթով: Իսկ մեր ցանած սերմն իբրեւ խորթ զաւակներ կը համարուին: Բայց մայր հողին բնական զօրութիւն անխտիր եւ հաւասար է ամէն բոյսերուն համար, նա հնազանդ է Աստուածադիր բնական օրէնքին, աշխարհիս մարդկանց մայրերուն չի նմանիր որ հարազատ զաւակներ միայն կը սիրեն եւ խորդեր ատելով կ'ատեն:

Հետաքրքիր կը լինի՞ս, Թոռնիկ, թէ ի՞նչ է բնական պատճառ եւ թէ ինչո՞ւ համար կուզեմք օտարաբոյս խոտերը քաղհանք անել մեր մշակած երկրէն:

Երանի՞ թէ կարենայի գիտնականապէս բացատրել քեզ դորա պատճառ, բայց ժողովուրդ փորձով հասկցած է, որ ինքնաբոյս խոտերը մեր ցանած սերմնաբոյսերուն բռնաւոր թշնամի են, վասն զի իրենք աւելի աճելով ու զօրանալով կը նուաճեն եւ կը խեղդեն մեր բոյսերը. չեն թողուր որ աճեն եւ զօրանան, ուստի քաղհանք անելով արմատով դուրս կուտան, էն ժամանակ կը տեսնաս որ ընտանի բոյսեր շուտով կսկսեն աճել:

Սորվիր, Թոռնիկ, թէ ի՞նչպէս է սորա ներքին եւ բնական պատճառ, ինձ կը թուի որ բոյսեր որչափ ցանցառ լինին, այնչափ աւելի ուժով եւ շուտով կը զօրանան, որովհետեւ աւելի հիւթ եւ սնունդ կընդունեն մայր հողէն, եւ քաղհանք եղած բոյսերուն բաժին հիւթը իրենք կը ծծեն եւ կուռճանան: Ժողովուրդին մի խօսած առաժը պարզապէս կը հասկցունէ այս միտքը. թէ «սոխին նօսը գլուխ կը ձգէ»: Միթէ չունի՞մք աւելի բնական օրինակ, մեր մայր երբ երկուորեակ ծնի, նորա ստինքներու կաթը բաժին կը լինի երկու զաւակաց, այլ երբ մի հատիկ զաւակ ծնէ, երկու ստեաց կաթը միանգամայն բաժին կը մնայ նորածին մանկան, որով կաթնկեր մանուկն աւելի առատ ծծելով աւելի կը զօրանայ: Այս չափս հերիք է արտերու մաքրութեան մասին, կարգն է այժմ, որ խօսիմ հողին պարարտութեան վերայ. որ կառաւելու երկրագործին շահն ու վաստակ, եթէ գիտնայ ի գործ դնել ամէն այն միջոցներ որ հողին ուժը եւ պարարտութիւն կուտան:

ԳԼՈՒԽ X

Ժ. Մայր հողին տկարութիւն եւ
զօրութիւն*The Weakness and the Strength of the Mother Soil*

Փորձ ինքնին իբրեւ վարժապետ կուսուցանէ մեզ, Թոռնիկ, երբ յաճախ առանց հանգիստ տալու մի արտ կը վարեմք եւ կը ցանեմք, կը տեսնամք որ առաջի տարին մեծ արդիւնք կուտայ, հետեւեալ տարին կսկսի նուազիկ երրորդ տարին բոլորովին տկարանալով ապարդիւն կը լինի: Գիւղական ժողովուրդ ի վաղուց անտի փորձելով գիտէ այս բան. ուստի երկու կերպ միջոցներ ի գործ կը դնէ, վերստին տկարացած հողին ուժ տալ, կամ թող կուտայ, մի քանի տարի որ արտը ինքնին հանգչի եւ ուժ ստանալով պարարտանայ. կամ աղբ տալով արտին պակսած ուժին տեղ լեցնելով կը մշակէ, եւ այսպէս արտը պարապ չի թողուր, ամէն տարի կը վարէ կը ցանէ եւ արդիւնք կ'ստանայ, միայն թէ գիտենայ սերմն փոխել, այսինքն եթէ առաջին տարին ցորեն ցանած է, յաջորդ տարին պէտք է խոտ ցանէ եւ կամ արտն աղբելով բանջարեղէն մշակէ, եւ աշնան վերջ բանջարեղէնք կը վերնան կարող է արտը վարել եւ ցորեն ցանել, որով կրկնապատիկ արդիւնք կստանայ հետեւեալ տարին: Վանայ քաղաքացի երկրագործներ շատ լաւ գիտեն մշակութեան այս կերպ: Իսկ մեր գիւղական ժողովուրդ իւր արտերուն ուժ տալու համար մեծ միջոցներ ունի իւր ձեռք, չեմ ասեր որ այնչափ աղէտ է, որ չգիտէ, զի քաղաքացի երկրագործաց օրինակ իւր աչքին առաջն է. այլ անելի պէտք է ասել թէ ծոյլ է, եւ անելի աշխատութիւն չի սիրեր, եւ ինչպէս նախորդ դասերուս մէջ խօսեցայ, մի մեծ պատճառն էս այն է, որ չափէն անելի հողեր ունի իւր ձեռք կը թողու անվար, որ միայն կորդ մնալով ուժովնան:

Կը տեսա՞ս, Թոռնիկ, ահա մեր գիւղը աչքիդ առաջն է, որչա՞փ մոխրակոյտեր կան, որ ամէն մի տան առաջ մեծ մեծ բլուներ կազմեր. թող մոխրակոյտներ շատ աւելորդ կոյեր կան աստ անդ փողոցներու մէջ, ոտքի տակ հող կը դառնան, մեր ապուշ երկրագործներ չգիտեն գործածել այդ պիտանի եւ պարարտացուցիչ աղբերու կոյտեր: Միթէ դժուարի՞ն է ի գարնան եւ աշնան փոքրիկ սայլակներով աղբակոյտ փոխադրելարտերը, որով հողին սպառած ուժը վերստին իրեն տալով՝ հողն անդրէն կը նորոգի եւ կսկսի նոյն առաջին արդիւնք տալ: Գիտե՞ս, Թոռնիկ, այս մի բնական օրէնք է. հողն եւս մարդոյն պէս իւր կեանքն ունի, եթէ զայն շարունակ գործածելով վարես, ցանես, առանց երբեք ուժ տալու, գիտես թէ՛ կը ծերանայ ամուլ կը դառնայ, եւ կը դադարի իւր պտղաբերութենէն: Կասեն թէ, Եւրոպիոյ աշխարհին հողերը, վերջին աստիճան ծերացած են: Բայց ի՞նչ կանէ այդ ժրագործ արուեստագէտ ժողովուրդը, այնչափ միջոցներ գտեր է հողին ուժ տալու, որով այդ ծերացած հողը երիտասարդ կը դառնայ եւ բազմածին պտուղներ յառաջ կըբերէ: Մարդ կը զարմանայ, երբ կը լսեմք թէ Ամերիկայի հեռաւոր աշխարհէն նաւերով աղբ կը փոխադրուի յԵւրոպայ: Կը տեսնա՞ս դու, այդ մեր աչքին անարգեալ աղբն եւս վաճառականութեան կարգն անցած է, զի երկրագործին համար շատ պիտանի եւ թանկագին է աղբ, քան թէ ադամանդ, որ թէպէտ այդ պատուական քարն ազնուականաց համար մեծ վայելչութիւն է, սակայն երբ սովալլուկ լինի մարդ ադամանդ կը ծախէ եւ հաց կը ճարէ:

Ասա՛ղ կարդամ մեր ծուլութեան, եւ առաւել մեր ապշութեան, Թոռնի՛կ, մեր աղբ Ամերիկայէն չի գար, այլ մեր տան դռներու առաջ դիզուած է լեռնաչափ, եւ մեք անձմեռ լինելով կը դժուարիմք մինչեւ արտ փոխադրել: Ոչ միայն պէտք էր մտածէինք մեր արտերու պտղաբերութեան հասար, այլ եւ պէտք է խորհէինք գիւղի հրապարակին եւ փողոցներու մաքրութեան համար:

Է՛, Թոռնիկ, կարծեմ քիչ մի ատելի խօսեցայ եւ դատեցի, միթէ շինական ժողովուրդ առանց կրթութեան կարո՞ղ է մաքրութեան գաղափար եւ ճաշակ ունենալ: Արդարութիւն չէ առանց կրթութեան մեղադրել գիւղական ժողովուրդ, որ թող տգիտութիւն, կեանքի բազմադիմի ցատերով պաշարուած է, մի կողմէն եւս խոր նախապաշարմունք կաշկանդեր կապեր է նորա բնական միտք: Եթէ ասես, աղբէր Կիրակոս, ձեր դրան առաջ այնչափ աղբեր դիզուած են, ինչու՞ չես կրեր թափեր արտերուդ մէջ: Է՛, կը պատասխանէ, էգ մի ատելի աշխատութիւն է, ինձ համար տարին քանի մի արա պէտք է, կը վարեմ, կը ցանեմ, մնացեալները կը թողում կորդ թող երթան ինքնին ուժովնան, մեր նախնք առանց աղբի կը մշակէին, միթէ հաց չէի՞ն վաստկեր, վկայ կը բերեմ բանիս բոլոր յափտենական մոխրակոյտեր, որ ի նախնեաց անտի դիզուած են, հօ մենք չը դիզեցինք: Ահա քեզ շինականի փաստաբանութիւն, այնպէս մտածելով ու խօսելով՝ նա կ'մնայ անշարժ իւր մտաց պաշարման մէջ, եւ մոխրակոյտն եւս իւր տեղ կը մնայ: Դեռ սպասել պէտք է ուրեմն ժամանակին եւ կրթութեան որ գան եւ շարժեն շինական ժողովուրդին միտքը դէպ յառաջդիմութիւն, նաա յայնժամ ինքնին կը ճանչնայ աղբին պիտանութիւն, եւ այժմեան գիւղ աղբակոյտերը՝ բոլոր պիտի կրեն տանին թափեն իրենց արտերու մէջ, կռուելով եւ յափշտակելով իրարու ձեռքէն: Բաւ է, որ նորա արդիւնաբերութիւն միանգամ փորձով տեսնան, եւ համոզուին թէ որչա՞փ շահեկան է աղբն արտին համար: Այժմ պէտք է խօսիմ աղբին պատրաստութեան մասին, թէ ինչպէս պէտք է ժողվել եւ պատրաստել զայն, որ առաւել օգտակար լինի:

Եթէ գիւղին մէջ իւրաքանչիւր տնէն գոյացած աղբեր հասած տեղ թափուելով մնան այնպէս, ինչպէս այժմ եւ լինին մէկ մէկ հողաբլուր, ոչինչ օգուտ չունին. նախ՝ որ արեւուն ջերմութիւն աղբերուն հիւթական զօրութիւն կը քաշէ, երկրորդ, տեղատարափ անձրեւներ

գալով կ'ողողէ աղբանոցը եւ անոնց մէջ եղած հիւթն եւ զօրութիւն կ'առնու կը տանէ, այլ եւս աղբակոյտն ցամաքելով իւր հիւթական զօրութենէն, անպիտան եւ անշահեկան կը դառնայ: Ուստի գիւղացւոց իւրաքանչիւր տներ, պէտք է առանձին առանձին իրենց համար յատուկ աղբանոցներ պատրաստեն ուր որ յարմար, նախապէս գիտնալով թէ որչափ աղբ կը գոյանայ տարուան մէջ, նոյն քանակութեան համեմատ երկար քառակուսի փոսեր պէտք է բանան, զոնէ երկու երկու կանգուն խորութեամբ, այնպէս որ եթէ անձրեւի, եւ թէ հալած ձիւներուն ջրերը երբէք աղբանոցի փոսերէն դուրս չը վազեն: Կարելոր է գիտնալ նաեւ թէ աղբանոցի մէջ թափուելիք նիւթեր ի՛նչ են, եւ ո՞րչափ զանազան բաներէ կը բաղկանայ աղբ: ոնրի մոխիր, կոյանոցներու աւելորդը, փտտած յարդեր եւ խոտեր, տան աւելցուքներ, կալատեղէն վերցած խոշոր խզուզի յարդեր, որ անասուն չուտեր, մսուրներու մէջի կրճոն աւելցուք եւ այլն: Ահա այս ամէն բաներ աղբանոցի համար նիւթ կը լինին, մոռցած յիշելու արուած պուտկի ժածիկներ, եւ նման բաներ, որք առհասարակ աղբանոցին նիւթ կը կազմեն, որք մէկ տեղ խառնուելով կը փտտին, կը խմորին եւ կը թթուին, մի զօրաւոր նիւթ կը դառնան երկրին պարարտութեան համար:

Խօսիմ արդ, թէ ինչ ժամանակ յարմար է արտերն աղբել: Թէ սկիզբն գարնան եւ թէ աշնան վերջ ճիշդ ժամանակն է. բանջարեղինաց պարտէզներ սովորաբար գարնան ցանելու ժամանակ կաղբեն, նմանապէս գարնանացան սերմերու արտեր թէ ցորեն լինի, թէ գարի եւ կամ ուրիշ հնդեղէն բաներ: Բայց աւելի լաւագոյն եւ օգտակար է աշնան ժամանակ աղբել այն ատերը, որոնք աշնան հերկուած են, եւ գարնան դարձեալ հարօրավարի պիտի լինին ցանելու համար. գիտե՞ս, Թոռնիկ, եւ ես փորձած եմ որչա՞փ շահեկան եւ արդիւնաւոր կը լինի, եթէ աշնան աղբուին եւ հաւասար տարածուին արտին երեսը: Նախ անձրեւ եւ ապա ձիւնը գալով աղբին զօրութիւն ամբողջապէս կը թափանցի հոգին, եւ

մինչեւ ի գարնան հողն աղբին ուժով կը պարարտանայ, մինչդեռ գարնան աղբ նոյն ազդեցութիւն չունի հողի վերայ, վասնզի եթէ անձրեւ պակաս լինի, արեւու ջերմութիւն աղբին կազային գօրութիւն կը քաշէ ի վեր, որով այնչափ արդիւնաբեր չի լինիր աղբուած արտը: Թո՛ղ այս, երկրագործը աշնան ատելի ժամանակ կուենայ աղբ կրել արտը, քան թէ գարնան որ ցանքի եւ այլ աշխատութեան օրեր են: Նոյն իսկ ձմեռան օրերը երբ տակաւին այնչափ ձիւն եւ ցուրտ արգելք չի տար, ժրագօտի երկրագործ կարող է աղբեր կրել արտը եւ անմիջապէս ցրուել:

Աղբին պիտանութեան վրայ, այսչափս միայն խօսելով, քեզ կը թողում: Թռռնիկ, որ գործնական փորձով դու ինքնին իմանաս նորա արդիւնաբեր շահեկանութիւն եւ չթողուս որ ամէն մի աղբանիւթ բաներ՝ ընդունայն տեղ վատնուին:

ԳԼՈՒԽ XI

ԺԱ. Հունձք

Harvest

Երկրագործին համար որչափ ուրախութիւն է այն օրը, իբր նա կերթայ տեսնել իւր արտորայք թէ հասա՞ծ են, եւ երբ կը տեսնայ որ հասկաւորեալ ցորենաբոյսեր շիկակարմիր գոյներով կը ծածանին մեղմաշունչ հովերէն, վա՛շ, կասէ, հնձելու ժամանակ հասած է. լի ցնծութեամբ ի տուն կը դառնայ աւետիս կուտայ բոլոր ընտանեաց. իսկոյն կը պատրաստուին, տան աշխատաւոր կտրիճ երիտասարդներ, եւ թէ բաւական չը լինին երբեմն օրավարձով մշակներ եւս կը բռնեն, եւ այսպէս արտերուն հունձք կսկսի:

Մի բարի սովորութիւն կար ի նախնեաց անտի գիւղական ժողովուրդին, որու արտ որ շուտ հասներ, դրացիք եւ բարեկամք կերթային յօգն, նախ նրա արտ կը քաղէին եւ ապա փոխադարձաբար ինքն եւս կերթար անոնց արտը կը քաղէր, եւ այսպէս իրարու օգնելով համաշխատ կերպով, բովանդակ գիւղացւոց արտերը ամբողջապէս կը քաղուէին, թէպէտ այս գեղեցիկ սովորութիւն այժմ շատ նուազած է, աստի յայտնի է, որ ընկերական ոգոյ եռանդն եւս պակսած է:

Աշխատիր, Թոռնիկ, որ դու քո արտ քո ձեռքով քաղես, ուրիշի օգնութեան չը կարօտիս: Սորա համար ես քեզ մի առակ խօսիմ, որ շատ տեղ գրուած է: Արտուտիկ թռչուն մի կայ որ բնականէն խելացի եւ անտես է, իւր բոյն արտերուն մէջ կը դնէ, ուր որ կուտ ու հատիկներ պակաս չեն: Սա իւր ձագերուն ապագայ վտանգ գիտնալով առաջուց խրատ կուտայ, որ մտիկ անեն ձագեր եւ պատմեն իրեն, երբ արտին տէր հնձելու ժամանակ մօտենալով կուգայ տեսնել թէ արտ հասած է: Առաջին անգամ գալով կասէ, տղաս, արտ հասնելու մօտ է, գնա խօսիր մեր բարեկամաց թող

մեզի յօգն գան արտը քաղենք: Մտադիր ձագեր այս բան կը պատմեն իրենց մօր. մայր կասէ, անհոգ եղիք ձագեր, քանի որ տանուտէր բարեկամաց պիտի սպասէ, արտ չի քաղուիր: Միւս անգամ կուգայ հնձոց տէր կ»տեսնայ որ արտ հասեր է բոլորովին, կասէ, տղաս բարեկամներ չեկան գոնէ մեր դրացիներուն լուր տուր թող գան օգնեն մեզ փոխադարձաբար, ի՞նչ կը լինի, մեք էլ կերթանք անոնց կօգնենք, ուշիմ ձագերն այս խօսքեր կը պատմեն իրենց մօրը: Մայր դարձեալ նոյն բան կասէ, ապահով եղիք ձագերս արտ չի քաղուիր քանի որ բարեկամներու օգնութեան մնացեր է բանը: Երրորդ անգամ կուգայ տանուտէր կը տեսնայ որ հնձելու ժամանակ անցե՛ր եւ ցորենաբոյսեր չորցեր ու կծողեր են՝ ո՛հ, կասէ տղաս, խաբուեցանք, այլ եւս ոչ բարեկամներէն յոյս կայ եւ ոչ դրացիներէն, գնա շուտով առ բեր մանգաղներ մեք մեր արտ քաղենք: Այժմ կը հաւատամ ձագերս, որ արտ պիտի քաղուի, ելէք զձեզ փոխադրեմ ուրիշ տեղ:

Այս առակ թող քեզ խրատ լինի, Թոռնիկ, երբէք մտքէդ չը հանես եւ յուսախաբ չը լինես. ժիր երկրագործ իւր վարած ցանած արտը պէտք է իւր ձեռքով քաղէ, վասն զի գուցէ օգնող դրացւոյն արտը քո արտին հետ հասնի ի հունձ, միթէ կարելի՞ է, որ նա թողու իւր հունձքը եւ գայ քո արտը հնձէ: Աշխատիր որ հնձոց ժամանակ չանցնի, որով թէ դժուարաւ կը քաղուին եւ թէ հասկեր թափուելով մեծ վնաս կը լինի:

Եւ երբ հնձոց ժամանակ օրավարձ սարակներ կը բռնես, լաւ ինձամ տար նոցա, թէ հացով թէ կերակուրով. կամ ոմանք որ չարաչար կը վարի աշխատող մշակներուն հետ, որք ուժէ լքուած վաստակաբեկ կը լինին: Երբ կէսաւոր հաց կուտեն հնձող մշակներ, որչա՞փ բարեսիրտ կը լինիս Թոռնիկ, եթէ թողուս այն կէսաւոր շոգին, խոնջած աշխատաւորներ դէզերուն հովանեաց տակ ցորենի խորձեր բարձ անելով գոնէ մի ժամու չափ անուշ քուն քաշեն, յետոյ ելնեն մանգաղներ սրեն եւ սկսեն քաղ: Շատ ուրիշ գաւառներ այս

սովորութիւն ունին, միայն Վանայ գաւառն է, որ անխիղճ կը վարուի մշակներու հետ:

Եւ գիտե՞ս դու Թոռնիկ, որ մեր հնձողներ շատ ախորժակով կուշտ հաց կուտեն. որչա՞փ վնասակար է մարդոյ առողջութեան, երբ այնպէս առանց միջոց տալու ելնեն եւ լիք փորով ծռին եւ մանգաղ քաշեն, թող այս տնտեսապէս էլ վնաս է տանտիրով, վասն զի հնձող մշակն արդէն խոնջած է, եւ հաց ուտելով աւելի եւս կը ծանրանայ: Բնական է որ նա անմիջապէս գործի սկսելով, նա չի կարող ջանքով աշխատել: Բայց երբ նա փոքր ինչ քնով կազդուրուելով կուժաորի, ստամոքսի ծանրութիւն կը թեթեւնայ, տես դու այն ժամանակ որչա՞փ աշխուժով մանգաղ կը շարժէ, այնպէս որ նա մի ժամուայ քնոյ տեղ կրկնակի աշխատութեամբ կը լեցնէ:

Նախորդ դասերուս մէջ կը յիշե՞ս, Թոռնիկ, հարեւանցի կերպով խօսեցայ, որ գերանդին՝ շատ մեծ առաւելութիւն ունի մանգաղէն, միայն թէ կանխես եւ ցորենի եղած ժամանակ հնձես, որ այլ եւս հատիկներ չեն թափիր, եւ աւելի այն արտերը գերանդիով հնձելու է, որ խիտաբոյս, խոտախառն եւ բարձրահասակ են ցողուններ: Իսկ այն արտերն, որոց բոյս ցանցառ է եւ կարճ, պէտք է մանգաղով քաղել: Երանի՛ թէ, Թոռնիկ, երթայիր տեսնայիր Մշոյ, մանաւանդ Հացեաց գաւառի քաջաբազուկ մշակներուն հնձելու հանդէս, նոքա չ»գիտեն մանգաղ, ամենայն ինչ գետնի երեսէն բուսածները գերանդիով կը սրբեն, ոչինչ փոյթ չունին թէ հատիկներ գետին կը թափին. վասն զի այնպիսի չնաշխարհիկ հողեր ունի, որ ինկած հատիկներ մէջ թաղուելով, եւ աշնան անձրեւ վրան գալով կը տեսնաս որ հնձուած արտը նորէն կանաչէր է, որով առանց աշխատութեան կրկնակի արդիւնաբեր լինելով հետեւեալ տարին նորէն կը քաղուին: Հնձելու, եւ մեծ մեծ խուրձեր կապելու վարժութեան մէջ արդարեւ Մշեցի երկրագործ գերազանց է, թէւ հողագործութեան ուրիշ մասերում շատ յաջողակ չէ:

Համառօտ կերպով աւարտելով արտօրէից հնձելու դասը, միտքս եկաւ այն բանը, զոր Տէր Աստուած Մովսէսին պատուիրած է, ճաշարալ չառնել թէ այգին եւ թէ արտը, զի փոքր ճիւղեր եւ թափուած հասկեր՝ որբերուն եւ աղքատներուն բաժինն են: Աստուծոյ այս գթութեան պատուէր ծերունի Պապիկ, Թոռնիկդ կաւանդէ որ բարեսիրտ եւ գթասէր լինիս: Մէք այգի չունի՛մք, բայց արտեր ունիմք, հնձոց ժամանակ պէտք է թողումք որ գիւղի աղքատներ, այրիներ, որբեր գան ժողովեն թափուած հասկեր ու հայթայթեն իրենց կեանքի պարէն: Նոքա մեր գիւղի չքաւոր մասն են, վարուցան չունին, հապա ինչո՞վ պէտք է ապրին՝ պէտք է աշխատութեան բաժին տալ այնպիսիներուն, որ կարող են աշխատել եւ օրավարձք ստանալ. իսկ կան այնպիսիներ, որ ծեր ու պառաւ են կամ փոքրիկ տղէքներ են, ոչինչ աշխատութիւն չենք կարող պահանջել իրենցմէ իբրեւ փոխարինութիւն: Քրիստոս յատկապէս այսպիսեաց համար խօսած է. «Տուք փոխ այնմ, ուստի ոչ ակն ունիցիք առնել»:

ԳԼՈՒԽ XII

ԺԲ. Կալ եւ կալատեղ

The Threshing and the Threshing-Floor

Արտորայք հնձելու ժամանակ, երկրագործ մեծ փութաջանութիւն պէտք է ունենայ, մի կողմէն քաղուած ցորենի դէզերը սալլերով կրել ի կալատեղ: Այս աշխատութիւն շատ կը դիւրանայ, եթէ կանխապէս սալլի ճամբաներ հարթուած ու պատրաստուած լինի. յայտնի է ամէն գարնան ժամանակ յորդ անձրւններէն եւ ջրավազ տեղերէն, ճամբաներու վերայ հեղեղատներ կը բացուին եւ մեծ արգելք կը լինին սալլերու ընթացքին: Նկատէ ու տես Թոռնիկ, թէ ո՞րչափ անհոգ է գիւղական ժողովուրդ, զի երբ այդ բնական ճամբաներ կը խանգարուին նա կը մտածէ յայնժամ ուրիշ նոր ճամբո. գիծ մի բանալ, որով հին բնական ճանապարհ կամայանայ: Իսկ նոր ճամբան թէ երկար լինի եւ պտոյտներ ունենայ, ոչինչ փոյթ է իրեն համար, զի գիւղացին չգիտէ հաշուել ժամանակի կորուստ թող դժուարութիւններ: Ուստի, երկրագործին աշխատութեան մեծ դժուարութիւն կը լինի, եթէ տարուէ տարի նորոգուին գոնէ խանգարուած գլխաւոր ճամբաներ: Դեռ հունձքեր ի կալատեղ չը բերուած շատ կարեւոր է կալատեղի պատրաստութիւն, եւ կասելու համար պէտք եղած գործիքներ, կամնասալ, ջառջառ եւ այլն: Վանայ արեւելեան եւ հիւսիսակողմն եղած գաւառներ շատ գիւղեր կան, որ երբէք կալատեղի պատրաստութեան պէտք չունին, վասն զի գիւղերուն մօտ խիտ են մանրաբոյս մարդեր կան, որ գետնին երես ծածկած են իբր մի կանաչագարդ փռոց, ինչպէս մեր Արձակ գիւղին կալատեղեր, որք բնական են եւ պէտք չունին պատրաստութեան: Կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, օրանն կասուելէն յետոյ մեր ցորենաշեղջեր որչա՞փ մաքուր եւ անխառն են, ոչ հող, եւ ոչ քար ունին իրենց մէջ, իսկ այն կալատեղեր, որ անբոյս լերկ հող են, երկրագործ կը պարտաւորի ամէն տարի կալի ժամանակ շինել ու

պատրաստել: Կալի տեղ երեսէն փորելով ջուր կը թողու վերայ, եւ անհարթ տեղեր բահով հարթելով կուղղէ գետնին մակերեսոյթ, ջուրը ցամքելէն յետոյ յարդ կը ցանեն վերայ, եւ կսկսին բահի քամակով ծեծել եւ հարթել: Այս կերպ շինուած կալատեղեր դարձեալ խորդ ու բորդ կը լինին, եւ ազատ չի մնար ցորեանն աւազախառն հողերէ: Լաւագոյն կալատեղ այն է որ միանգամ սալայատակ լինի, եւ իւր շրջապատը գոնէ կէս կանգուն բարձրութեամբ թումբ ունենայ՝ որպէս զի օրան կրող սալ ճորա եզերք կենայ եւ չը մտնայ կալատեղ, զի սալլին անհուններն, կալատեղին յատակ կը խանգարեն:

Մեր Վանայ գիւղերուն օրան կասելու կերպ, եւ գործիքներ բաւական յաջող են, թէ կամնասալլ եւ թէ ջարջառ ի միասին բանեցնելով մեծ գործ կը տեսնան, աւելի կասող եւ մանրող է ջարջառ գործիք, որ փայտէ մի գլանակ է երկու կանգուն երկար, որոյ վերայ շարուած են ոլոր ձեւով երկաթէ սուր ուրագներ, որ անուաձեւ դառնալով կը կոտորտէ կալի օրանն: Մանաւանդ, երբ ձիեր լծուած լինին ջարջառին արագապէս դառնալով կամնասալլէն շատ աւելի գործ կը տեսնան:

Հարցուր, Թոռնիկ, թէ աղքատ գիւղացիք ինչպէ՞ս կալ կանեն, երբ այդ գործիքներ չունին: Է՛, Թոռնիկ, աւելորդ է այդ հարցումն, քանի որ աղքատն արդէն հողատէր չէ, միթէ կարող է վարուցան անել: Ահա տես մեր գիւղի աղքատ Ղազարի կալ, որ ժամանակաւ գեղին առաջին հարուստ համբան էր, այժմ հագիւ մի քանի սալ ցորեն ունի կասելու: Մի եզ եւ մի կով ունի, լծած է մի մաշած անատամ կամնասալլի, իւր փոքրիկ կալիկ անով կը կասէ: Ես վաղուց կը ճանչնամ աղքատ Ղազար, որ երբեմն տանուտէր էր, դուռը բաց, եւ այժմ այդ վիճակին հասաւ, թէ արտեր թէ իւր ծառաստաններ պարտատէր գրաւեց, թէ իրաւ թէ անիրաւ, այդ չը գիտեմ, միայն այս գիտեմ, որ պարտատէր թէ աշխարհին օրինաց առաջ թէ իւր խղճին առաջ ինքն չք»մեղս եղաւ եւ կարդաց

բանաստեղծին այս տողերը.

«Հետեւելով միշտ օրինաց աշխարհի.

Ես կեանքումս մարդոց վնաս չի արի»:

Միջանկեալ բան պատմեցի քեզ, Թոռնիկ, որ պարտք անելէ զգուշանաս, ապա թէ ոչ դու եւս աղքատ Ղազար կը դառնաս:

Դու չես տեսեր, Թոռնիկ, բայց ես տեսած եմ ի Պօլիս, պատմեմ քեզ: Եւրոպիոյ արուեստագէտ մարդիկ այժմ կալ կասելու համար մի ձեքենայ հնարած են, որ ահագին բան է. մեծ սայլի պէս չորս անիւներու վերայ հաստատուած, որու մէջ զանազան մանր ու խոշոր երկաթաթել մագեր, եւ այլ կասող եւ մանող սուրեր գետեղուած են, որ մեզ պէս շինականի խելք չի հասներ: Այս մեքենայն կրակով կը դառնայ, երկու մարդ մեքենային տանիս կեցած շարունակ խուրձեր քակելով կը ձգեն ընդունարանի ծակէն ներս, որոնք փշրուելով, մեքենայի երկու ծակերէն դուրս կը վանուին թէ ցորեան եւ թէ յարդ: Այս մեքենայն միշտ դէզերուն քով կը հաստատուի, որովհետեւ դիւրութիւն ունի սայլի պէս վարել տանել ուր որ լինի:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, թէ գիտութիւն որչա՞փ դիւրացուցեր է մարդոց աշխատութիւն, այն ինչ մեք ամիսներով կալ կանենք, եւ շատ անգամ ձիւներու տակ կը մնան, նաեւ կ'սպասենք մեղմաշունչ հովերուն, որպէս զի էրան անելով ցորեն յարգէն հանենք: Երկու անգամ մագերէ անցունենք եւ այլն: Առանց այս բոլոր աշխատութեան մեր մի ամսուան գործը, մեքենայն մի քանի ւուր մէջ կը լրացնէ: Եւ այնչափ մաքուր կը զտէ ցորեան, որու վերայ մարդ կը զարմանայ թէ ինչպէս իսպառ ի մի կողմ անջատուած են քարեր, հողեր, եւ օտար հատիկներ. որով այլ եւս հարկ չի մնար ցորեան կրկին մագերով մաքրել, եւ ապա տանել ջրաղաց աղալ:

Գիտե՞ս, Թոռնիկ, թե աշնան կալերու ժամանակ որչա՞փ կաճապարեն գիւղացիք, որ անձրեւակարգ չսկսած կալեր ժողովեն, զի երկրագործը կալի ժամանակ անձրեւ չուզեր, այլ միայն արեւ եւ յաջող քամի: Բայց այս մեքենային մեծ օգտակարութիւն այն է որ ամէն ժամանակ կարող է բանել:

Սորա համար Եւրոպիոյ մեծ ագարակատէրեր, ցորեանն առանց կասելու շատ ժամանակ դէզերով կը պահեն եւ երբ պէտք լինի, մեքենայն դէզի առաջ տանելով, կը կասեն: Վասն զի փորձուած է, թէ ցորեն ատելի լաւ կը պահուի երկար ժամանակ դէզերուն մէջ իրենց հասկերով ւ պատեաններով, քան թէ շտեմարանին մէջ որ շատ անգամ կը տաքնայ, կ»ռջլոտի եթէ երբեմն խառնելով չի դարձնես: Մեր աղքատ կալեր մեքենայի պէտք չունին, մեր մեքենան ժրագործ աշխատութեան բազուկներ են: Միթէ կարո՞ղ եմք այդ թանկագին մեքենայն բերել մեր աշխարհ, որ մի հատ հազար լիրայի արժէք ունի, ինչպէս շատ անգամ կրկնած եմ. Եւրոպիոյ երկրագործական աշխատութիւն գիւղական ժողովուրդին շատ դիւրացուցած են. նա պէտք չունի մեքենայ ստանալ, վասն զի կան այնպիսի ընկերութիւններ որ յատկապէս այդպիսի մեքենաներ կը գործածեն, գիւղացին վարձք տալով միայն իրենց ամբողջ ունեցած ցորենադէզեր կասել տալ: Եւ գիտե՞ս, որչա՞փ դիւրութեամբ այդ դժուարաշարժ մեքենան գիւղէ ի գիւղ կը տարուի, միայն երկու ձի լծելով, հարթուած պատրաստուած ճամբաներուն շնորհիւ: Ով գիտէ, անշուշտ կուգայ ժամանակ եւ մի օր, որ այդ մեքենայն քալելով կուգայ մեր աշխարհ, ես կը մեռնիմ, եւ դու կը տեսնաս ու կը յիշես Պապիկէդ գուշակութիւն:

Կալի եւ կալատեղի դասն աւարտելով, այժմ պէտք է խօսիմ շտեմարանի պատրաստութեան վերայ որ կարեւոր է երկրագործին համար:

ԳԼՈՒԽ XIII

ԺԳ. Շտեմարան

The Granary

Յանկարծ միտքս եկաւ Թոռնիկ, ինչ զուգադէպ մի օր է այսօր, վաղը մեր Վարազայ Խաչի տօնն է: Ի նախնեաց անտի սովորութիւն եղած է, բայց Վասպուրական աշխարհ վաղը հարիսայ կը դնէ, գիւղական ժողովուրդին համար աւելի ցնծութեան օր է, մեք այս աւուր կալի կորկոտ կասենք, վասն զի կալեր կը վերջանան. կալի երախայրիքէն գիւղական տանտիկինները յատկապէս ճերմկահատ ցորեններէն կորկոտ կը պատրաստեն հարիսայի համար, բոլոր գիւղի տները ամէն մէկ իրենց չափով հարիսայ կը դնեն: Էր մի ժամանակ որ գեղի մեծ մեծ համբաներ մէկ մէկ եզ կը մորթէին հարիսայի համար, իրենց մեռելները յիշելով հոգւոյ հաց կը պատրաստէին, բոլոր գեղի ժողովուրդ, աղքատներ կուտէին կուշտ կուշտ եւ կօրհնէին տանուտէր: Գնա՛ց, Թոռնիկ, այն առատութեան ժամանակ, թող եզն, բաւ է թէ կարենան ու մի մորթել: Ի հնուց հարիսայի համար շատ երգեր կան բայց ես նորէն մի երգ խօսիմ քեզ:

Էս օր, զիտէ՞ք թէ ի՞նչ օր է
 Մեր Վարազայ Խաչի տօնն է,
 Եւ մենք կասենք կալի կորկոտ,
 Հարիսայի մեծ տօնն է:
 Բոլոր աշխարհ Վասպուրական
 Հերիսայի տօն կատարէ,
 Է՛, տան տիկին, Թոնիր վառէ
 Դիր մեծ պղինձ եւ պտուկներ,
 Մեք մորթեցինք մեր պարարտ եզն,
 Միսն ու կորկոտ պատրաստ է, տե՛ս:
 Բոլորեցէք շուրջ պղղընձին

Բոլոր գեղի կըտրիճ լաճեր,
Հարէք ըզ սա ուժգին հարէք,
Կասէ մեր Հայր Լուսաւորիչն:
Էնպէս հարէք մինչեւ հալին
Ոսկորն ու միսն ի միասին,
Հալին խառնին հետ կորկոտին
Այն է նշան լաւ հարիսին:
Չոքէք, մանկտիք, թախսին վերայ
Սըփռոց չուգեր, շինական եմք,
Լից տան տիկին ըզ հարիսան
Լիճ լիճ արա եզն ի վերայ:
Տան հարսներ եւ աղջիկներ
Շուտ շուտ բերէք ըզ թափթափան
Թոճըն ելած տաք տաք հացեր,
Ի՞նչ անուշ է հարիսի հետ:
Առէք այն կոպիտ անտաշ
Խոշոր խոշոր մեծ դըգալներ,
Կերէք կերէք անուշ էլնի
Վաստակաւոր մշակներ:
Օրհնեալ լինի մեր տանտիկին
Լաւ է եփեր ըզ հարիսան,
Օրհնեալ լինի Լուսաւորի՛չն
Որ տուաւ մեզ լոյս հաւատ,
Հետ հաւատին մեզ աւանդեց
Հարիսային այս յիշատակ:
Օրհնեալ լինի իւր յիշատակ
Պահենք պահենք այս յիշատակ,
Միշտ յիշենք ու չը մոռնանք
Մեր փրկութեան մեծ օրն էր այն:»

Պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, հարիսային աւանդութեան եւ յիշատակ,
որ մեր Լուսաւորչի օրէն եկեր է մեզ հասեր է:

Ես էլ իմ Պապկէս լսած եմ որ այսպէս կը պատմէր, թէ երբ սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ խոր վիրապէն ելաւ եկաւ Վաղարշապատ, վաստուն օրը ամբողջ քարոզ խօսեց հեթանոս Հայ ժողովուրդին. բիրաւոր մարդիկ մտիկ կանէին: Անշուշտ անոնց մէջ շատ աղքատներ կային, Լուսաւորիչն ուզեց աղքատներուն համար մի ճաշ պատրաստէ. բայց այս ճաշը Յիսուսի պէս հրաշքով չը պատրաստեց, հրաման արաց հազարաւոր գեղացիներուն որ շատ եզ ու ոչխար բերին, զանոնք մորթել տուաւ, մեծ մեծ կաթսաներ կրակի վերայ դրին. միսեր մէջ լեցուցին, կորկոտն եւս վրան. հրաման արաց հաստաբազուկ կտրիճ երիտասարդներուն եւ ասաց հարէք ըսա, որով այս կերակուրի անուն մնաց հարիսա: Այս կերակուր հայկական մի պատուական կերակուր է, Հայրիկ շատ կը սիրէր հարիսան միշտ եփել կուտար Վարագայ վանքում: Եւ երբ նա իր պանդխտութեան մէջ կարօտ կը քաշէր հարիսային, միանգամ նամակ գրած էր Վարագայ միաբանութեան էգ նամակին խօսքեր միտքս պահած եմ:

Երջանի՛կ միաբանութիւն վարագայ, որ կը բնակիք Աւագ Սուրբ նշանի թեւին տակ, արդեօք կը յիշէ՞ք պանդուխտ Հայրիկ, ա՛խ, ես զձեզ կը յիշեմ, կը յիշեմ Վարագայ Խաչին տօն որ մօտ է. կը յիշեմ վանքին այն պատուական հարիսան, եւ դուք առանց Հայրիկին կ'ուտէք հայրենաւանդ կերակուր: Կերէ՛ք թող անուշ լինի, եւ կշտապինդ կերէք եւ խմեցէք Վարագայ սարի ծոցէն բղխած պաղուկ պաղուկ աղբիւրներուն ջուրը: Իսկ Հայրիկ իր պանդխտութեան մէջ ա՛խ կը քաշէ հարիսային դէմ: Ի՞նչ կը լինի, որ յիշէք Հայրիկը եւ մի ճլօր հարիսայ Ամբակումայ հրեշտակին յանձնէք, որ բերի է Բաբելօն, ուտեմ եւ օրհնեմ զձեզ: Ողջ եղիք:

Է՛ թողնիկ, բա՛ւ է, թողունք այս աւանդական հարիսայի բան, դառնանք մեր դասին կարգ:

Գիւղական տնտեսութեան մէջ շտեմարան պատրաստութիւն շատ պարզ ու նախնական է: Սովորաբար գիւղացիք իրենց ցորեն, գարի եւ այլ հատեղէն բաներ մի մաղաչափէն աւելի հոր փորելով կը հորեն ի գետին, թէեւ հորին կողերը խոտով կամ յարողով կը շրջապատեն, բայց շատ անգամ կը վնասին, խոնաւութիւն առնելով՝ հացը դէջահամ կը լինի: Եւ որովհետեւ այս ցորենի հորեր բացօթեայ տեղեր են, կը պատահի շատ անգամ անձրեւէն եւ ձիւներէն ջուր առնելով կը փտտի ցորեն: Այնպէս կը թուի, Թոռնիկ, որ հին հին ժամանակներ գիւղացիք իրենց ցորեան ապահովութեամբ պահելու համար՝ գետնի տակ կը պահեն ինչպէս նաեւ ուրիշ շատ բաներ: Զարմանք է որ այս ապահով ժամանակի մէջ եւս նոյն սովորութիւն պահած են: Բայց այս բան անհոգութեան եւ ծուլութեան մի արդիւնք է: Երբ գիւղացին իրեն համար տուն կը շինէ, անասնոց համար ախոռ, ոչխարներուն համար գոմ, միթէ դժուարի՞ն է որ իւրաքանչիւր տուն իրենց արմտեաց չափով շտեմարաններ շինեն: Կան ոմանք որ գաղջին հողէ մեծ մեծ փեթակներ կը շինեն, որոց մէջ մեծ քանակութեամբ արմըտիք կը պարունակեն, փեթակներ շատ լաւ կը պահպանեն հատեղէն բաներ, միայն թէ փեթակներու տանիք լաւ պատրաստելու է, որ կաթիլներ չիջնան փեթակին մէջ:

Բայց միշտ լաւագոյն պէտք է համարենք շտեմարան, որ որչափ ուզենք կարող ենք ընդարձակ շինել, որպէս զի ամէնտեսակ հնդեղինաց որոշ որոշ անջրպետներ ունենայ իւր մէջ: Տորեն՝ ժամանակին խառնել դարձնել պէտք է որ օդ առնելովչի տաքնայ եւ ոջլտի:

Ա՛հ, Թոռնիկ, հոգիս կը հառաչէ, միթէ պարտապան գիւղացի երկրագործին շտեմարան պէ՞տք է: Ահա մեր բարեկամ Կիրակոս աղբօր կալ, կը չափեն, տե՛ս քսան քիլանոց մի ցորենի շեղջ է. վաշխառու քաղքցիք եկեր պատրաստուեր են, չափեցին շեղջը քսան քիլա եղաւ: Նախ Տէրութեան տասանորդին տուրք տրուեցաւ,

վաշխառուներ ամէն մէկ իրենց տոկոսներու հաշուով չափեցին առին, ի՞նչ մնաց, միայն կալատակն, նորա վերայ եւս աղքատներ թափեցան կալէմասն առին սրբեցին կալատեղ: Դու տես այժմ Կիրակոսին խեղճ վիճակը, նա տխուր երես կախած, առաւ կալին ցախաւել, թիակ, հեծանոց եւ այլն, գնաց տուն, տանտիկին հարցուց, ծօ մա՛րդ, այդ ահագին կալէն մեզ բաժին չը մնա՞ց, ի՞նչ պիտի ուտեն մեր ճօրեր ու պժեր: Տանուտէր պատասխանեց, տարեկա՛ն, տարեկա՛ն, (հաճար) գարին արդէն գնացող եկող հիւրերուն հազիւ բաւէ: Տանտիկին ձեռքեր կցեց ու լացաւ, ա՛հ, Ա՛ստուած, դու տեսար, բարկ թոնրին դիմաց տարին բոլոր հաց թխեցի, կերակուր եփեցի, մշակներ հոգացի, ի՞նչ դատաստան է այս Տէ՛ր, եւ ու իմ ճօրես կարօ՞տ պիտի մնամք ցորեն հացի: Է՛, տանտիկին դու չ»գիտե՛ս, ցորեն քաղքցոց, գէր գէր մնացուներ դարձեալ քաղքցոց, իսկ գեղացւոյն բաժինն է, տարեկան, կորեկ, եւ թանապուր: Այս եւս բաւական է դու փառք տուր Աստուծոյ, կնիկ, մեզմէ աւելի զրկեաներ կան, զի Մշոյ գիւղացին կլկով միայն կապրի, որ տարեկանէն եւ կորեկէն շատ չնչին է:

Դու հարո՛ւր, Թռռնիկ, այս անխիղճ եւ անիրաւ վաշխառուներու ձեռքէն մեր գիւղացի ժողովուրդն ե՞րբ պիտի ազատուի, որ թող կալի ցորեն, մեր արտերն եւս կը գրաւեն, որ մեր կեանքն ու ապաւէնն է, եւ մեր Արճակ գիւղի գիւղացւոց սեպհական հողեր գրեթէ բաւական մասն գրաւած են: Այս բան երկրագործ ժողովուրդին մի սպանման խնդիր է: Եւ սորա միակ ճարն ու դարման հոգացող՝ տէրութեան արդար օրէնք, եւ իշխանական ձեռք միայն կարող են կարճել վաշխառուներու ձեռք, որ ծանրացած է երկրագործ պարտապան ժողովուրդին վերայ:

Արդէն քանի տարիներ յառաջ տէրութեան հոգածութիւն դարձաւ այս բանին վերայ: Ուստի գաւառագլուխ քաղաքներու մէջ փոխատուութեան սնտուկներ հաստատել տուաւ խիստ չափաւոր տոկոսով: Որպէս զի երկրագործ ժողովուրդ թողլով վաշխառուներ,

փոխաստուութեան կեդրոնին դիմէ: Միայնթէ այդ սնտուկներ
բաւական պիտի լինի՞ն այն ահագին անհաշիւ բարդուած
գումարներուն դէմ, որ այսօր բեռնաւորուած է Տէրութեան երկրին
ընդհանուր ժողովուրդին թիկանց վերայ: Կալն ու շտեմարան առիթ
տուին ինձ, Թոռնիկ, այսքան միայն հարեւանցի կերպով խօսեցայ եւ
բաւ է, թողունք այս խնդիրը մեծ տնտեսագէտներուն, թող մեծ մեծ
հատոր գրքեր շարադրեն երկրին տնտեսութեան մասին, որ երկրին
բարգաւաճման կեանքն է, զի հացով կապրի Տէրութիւն եւ
տէրութեան հպատակ համայն ժողովուրդ:

ԳԼՈՒԽ XIV

ԺԴ. Ձմեռն եւ անասնոց դարման

Winter and the Fodder of the Beasts

Երբ կը վերջանան կալեր, աշուն կերթայ, ձմեռը կուգայ, ձիւներ կը պատեն մեր դաշտեր ու լեռներ. այնուհետեւ կը դադրին մշակութեան դաշտային գործեր, բոլոր անասուններ ախոռներու մէջ կը կապուին մսորներու առաջ՝ երբեմն երեք ամիս, եւ երբեմն մինչեւ չորս ամիս եւ ատելի եւս այնպէս կապուած կը մնան եւ պէտք է դարմանեմք զիրենք յարողով ու խոտով, որ իրենց աշխատութեան դուզնաքեայ բաժինն է, իսկ պատուական մասն մեզ կը մնայ, ցորեան, կաթ, մածուն, պանիր, իւղ եւ այլն:

Բայց գիտե՛ս, Թոռնիկ, ձմեռը նախապէս լեռներուն գլուխներէն կսկսի, մի առտուն երբ վեր կելլեմք կը տեսնամք, որ լեռներու գագաթներ ձիւնով ծածկուած են, եւ այդ մի նշան է, ցոյց կուտայ մեզ թէ ձմեռը մօտ է. լեռնէն պիտի իջնայ դաշտ, պէտք է էն ժամանակ գիւղական ժողովուրդ իւր ձմերն պատրաստութիւններ տեսնայ:

Դու գիտես, մեր գիւղացւոց տներ եւ ախոռներ, խախուտ եւ անհաստատ շէնքեր են, ամէն տարի աշնան պէտք է նորոգուին: Կը կարծե՛ս, Թոռնիկ, որ գիւղական ժողովուրդ լաւ հասկցած է աշխարհիս ունայնութեան կեանք, սորա համար երբէք չուզեր հաստատուն բան շինել: Ո՛չ, այդպէս մի դատեր, նախ որ իւր տնկած ու մշակած փայտ չունի. եթէ գոնէ՝ դրամ չունի, եթէ շինէ՝ շինելու կերպ չի գիտեր, եւ այս ամենուն դարձեալ պիտի խօսիմ իւր տեղը:

Մեր բնական երկրի ձմերան սաստիկ կլիան է, որ պատճառ տուած է անասնոց համար ախոռներ շինել: Այս մասին անաշխատ եւ ազատ են հարաւային ջերմին գաւառներ, ուր ոչ ցուրտ կայ, եւ ոչ ձիւն. երկրագործ ժողովուրդին աշխատութիւն շատ պակաս է,

ձմերան անասնոց դարմանին համար ոչ ինչ հոգ ու մտածութիւն չունին, տարին տասն երկու ամիս անոնց անասուններ կարածեն: Ուստի երբէք պէտք չունին, ոչ ախոռ շինելու եւ ոչ անանսոց համար դարման պատրաստելու, ոչ խոտ եւ ոչ յարդ. ուստի խոտ մշակելու, քաղելու եւ դիզելու երբէք պէտք չունին. ինքնաբոյս խոտ այնչափ առատ կը բուսնի, մանաւանդ Կիլիկիոյ լայնածաւալ խորադաշտ (չուգուր օվայ) որ աշնան ժամանակ կրակ տալով կը վառեն, որով աւելի կուժովնայ հողը, եւ հետեւեալ տարին խոտաբոյսն կրկնապատիկ կը գորանայ:

Բայց մեր երկրի ձմերան ցուրտ եղանակն կստիպէ մեզ, անասնոց համար ախոռ եւ դարման պատրաստել: Դու կը տեսնաս, Թոռնիկ, ի՞նչ են մեր ախոռներ եւ ի՞նչ պիտի լինի անոնց պատրաստութիւն, եթէ առիքի մի քանի գերաններ փտած են՝ պիտի փոխուին, եթէ մսուրներ քանդուած են՝ պէտք է շինուին, նոյնպէս եթէ ախոռին յատակներ դարուփոս եղած են, պէտք է սալարսով հարթել եւ այլն:

Շինական երկրագործ միայն այսքան կարող է պատրաստել իւր անասնոց ախոռ, նա որ իւր բնական խրճիթին համար հոգ չունի, միթէ անլեզու խեղճ անասնոց համա՞ր պիտի մտածէ. եւ իրաւունք ունի, զի մարդ իւր կեանքի չափով կը չափէ ամէն բան:

Թողունք ախոռ, Թոռնիկ, խօսենք անասնոց դարմանին վերայ, եւ թէ գիտես, մեր խեղճ անասնոց դարման՝ չոր յարդն է, խոտ միայն ոչխարներուն կը պահեն, թերեւս երբեմն գարնան մօտ գոմէշներուն եւ եզներուն առանձին՝ օրը միանգամ խոտ տան: Իսկ մատակ գոմէշներ, կաթնտու եւ յղի կովեր, հորթեր արժանի չեն խոտ ուտելու, ահա քեզ մի գրկանք. կովերն, որ կաթ եւ իւղ կուտան մարդոց սնունդին համար, հորթեր կուտան, որ եզ կը լինին երկրագործին համար, ոչինչ նշանակութիւն ունին մեր Վանայ գիւղացւոց մօտ. գուցէ ուրիշ գաւառի գիւղացիք այսպէս չեն

վարուեր: Դու տեսեր ես, Թոռնիկ, զարնան ժամանակ մեր զրկեալ կովեր այն վիճակին կը հասնին, որ չեն կարող նստած տեղերէն վեր կենալ այլ պոչերէն բռնելով վեր կը հանեն, յի կովեր շատ անգամ ծնելու ժամանակ դժուարածին կը լինին: Դու տեսնաս այն ժամանակ տանտիկին խղճմտանքի կուգայ եւ մի ամանով լակ պատրաստելով կը բերէ ծննդաբեր կովուն: Ստոյգ է որ կիներ աւելի կուզեն շահել ու դարմանել կովերը. որպէս զի աւելի կաթ առնեն, մածուն շինեն, թանապուր եփեն, որ գիւղական կերակուրն է: Խեղճ կովեր ի՞նչ կուտեն որ կաթ տան. չոր յարդ ուտելով միայն կարո՞ղ են կաթ տալ: Մի սակաւ յարդ մի քաշ կաթի հիւթը հագիւ ունի, եւ այս փորձած են վերլուծելով բնագէտ երկրագործք:

Կարգն եկաւ, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, ես լսած եմ որ Եւրոպիոյ երկրագործներ յարդ չեն կերցուներ տաւարներուն, այլ աւելի խոտ եւ ուրիշ բուսական բաներ: Հնարամիտ փորձերով այնպիսի գիտեր գտած են անասուններ գիրցնելու համար, մարդ երբ լսէ կը զարմանայ եւ չի հաւատար, թէ մի եզ կամ կով մինչեւ եօթանասուն ութսուն լիտր կշռէ, այն ինչ մեր գերցած եզներ եւ կովեր շատ շատ հազիւ քսան կամ քսանհինգ քաշ կաթ կուտայ, դու մտածէ, թէ ինչ կուտեն, եւ օրը որչա՞փ քանակութեամբ բան կուտեն, ուրկից քսան քաշ միայն կաթի հիւթ կը գոյանայ: Զարմանալին այն է, որ այդ կովեր թէ ամառ թէ ձմեռ ախոռին մէջ կապուած կը դարմանուին, կը թուի թէ այդ աշխարհ ամբողջ մշակուած երկիր է արօտավայրեր չիկան: Է՛, Թոռնիկ, ուրեմն մեր անասուններ գոնէ ամարան շատ երջանիկ են, որ հովասուն լեռներուն վերայ, ծաղկալից հովիտներու մէջ, կանաչազարդ մարդերուն վերայ ճեմելով կը կայտոռին, հապա այն պաղունկ պաղունկ ջուրեր, որ կը խմեն, իրիկուն կը լինի գեղի նախիր դաշտէն տուն կը դառնայ, կովեր ծիծերնին լցած ծանր ծանր, հպարտ հպարտ շորորալով պոռալով կը քալեն. ամէն մէկ իրեն տիրոջ տունը կերթայ. տանտիկին հարսներ կթոց կառնեն կը վազեն, կովը հանդարտ կը կենայ, եւ կսկսին կթել, խղճմտանքով

տանտիկին գիտե կթելուն չափը, բաւական բաժին կը թողու հորթկնա համար. բայց կան անխղճմտանք կիներ, որ խիստ ճմելով կը քամեն կովուն պտուկներ այնպէս, որ խեղճ որթկան շատ նաղ բաժին կը թողուն:

Երբեմն, ծուռ կարմիր կովեր կան, որ շատ ուղիղ դատաստան կանեն երբ տանտիկին խստութեամբ կը ճմլէ պըտուկներ. կովը կը զայրանայ կը զարնէ կը թափէ կաթն. կըթոցն էլ հետ կը կոտրէ, եւ այսպէս կը տեսնայ իւր զրկուած հորթին դատաստան: Երանի՛ թէ մարդիկ օրինակ առնելով ծուռ կովու չափ դատաստան տեսնային: Դու կը տեսնաս եւ գիտես, Թոռնիկ, այնչափ առատ առատ արօտներու մէջ արածելուն, որչափ կաթ կուտան, հազիւ օրական մի քաշ, կամ շատ շատ երկու քաշ: Իսկ ձմերան երբ սոսկ յարողով կապրին, խիստ կը նուազի իրենց կաթը, ճորով հորթեր կը կշտացունեն:

Անշուշտ, Թոռնիկ, հետաքրքիր կը լինիս իմանալ, թէ երբ մեր կովեր դրախտի երկրին մէջ ամենագան ծաղիկներով եւ խոտերով կը պարարտին, ինչո՞ւ համար Եւրոպայի կովերուն պէս կաթնաբեր չեն, եւ կամ անոնց չափ միս չեն կապեր:

Խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, նախ որ մեր կովեր ազնիւ ցեղերէ չեն, կը տեսնաս դու, փոքրիկ եւ գաճաճ բաներ են, մինչդեռ Եւրոպիոյ անասնապահ ամէն ջանք եւ հնարամիտ փորձեր ի գործ կը դնէ, ոչ միայն կովերուն, այլ եւ ամէն տեսակ անասնոց ցեղերը ազնուացնել, մեք ոչ այդ խելքն ունինք եւ ոչ այնչափ հոգ. մեք այնպէս կը հաւատամք թէ այդ մի բնական բան է որ մեր երկրի կովեր գաճաճ լինին: Երկրորդ՝ արուեստագէտէ լսած եմ թէ արօտական շրջող անասուններ ինչպէս են կաթնտու կովերը անդադար շրջելով, ծիծերուն աւելորդ կաթը ուրիշ որակութեան կը փոխուի կամ ջուր կը դառնայ: Արդեօք, եթէ սովորութիւն լինէր, ինչպէս ոչխարներ կէս աւուր պէրատեղ կուգան եւ կը կթուին, նոյնպէս կովերն էլ կըթուին,

գուցե ծիծերուն մէջ լցուած կաթ պարպելով մինչեւ իրիկուն կրկին անգամ քեցուէր եւ նորէն կթուէր: Սորա փորձ շատ դիւրին է, բայց մեր անդադար աշխատատեղի գիւղական ընտանեաց վերայ, այս նոր աշխատու թին եւս կրնա՞նք բարդել:

Թողունք այս, եթէ ասենք մեր գիւղացւոց, որ կթան կովերն ախոռին մէջ պահեն, գարնան կանաչ խոտ քաղելով կերցունեն եւ ամառն չոր խոտ: Լուռ կաց, Թոռնիկ, եթէ այսպիսի մի բան խօսենք բոլոր գիւացիք կը խնդան մեր վրայ, քանի որ այնչափ ընդարձակ խոտաւետ լեռներ, հովիտներ ունիմք, որ անմշակ մնալով միայն արօտական տեղեր են. յիմարութիւն չէ՞ այդ պատուական արօտները թողնել, զորս անասուն ինքնին իւր բերնով կարածայ առանց մեր աշխատութեան, ելնել գարնանէ խոտ կերցունել կթան կովերուն, քանզի խոտ միայն ձմերան պաշար է: Գիւղացւոց այս դատաստան շատ իրաւացի է, եթէ Եւրոպացի անասնապահ իւր կովեր այդ եղանակաւ կը պահէ նա պատճառներ ունի, նախ որ արօտատեղ չունի, երկրորդ՝ կովերու առատ կաթէն մեծ շահավաճառութիւն ունի, ամէն օր ահագին քանակութեամբ կաթ կը վաճառէ, իսկ մեր գիւղացիք եթէ ունենան առատ կաթ ու՞մ պիտի վաճառեն, թէեւ կարող են իւր շինելով քաղաքացւոց վաճառել, բայց այդ իրենց համար մի շնչին շահ է, եւ դու կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, շինականին, շինականին խելքն ու հաշիւ, այն ինչ պտըտոր եւ փթիր, գեղէն բառնալով կը տանի քաղաք կը ծախէ եւ մեծ շահ կը համարի:

Դառնանք մեր առաջի նիւթին վերայ, Թոռնիկ, կաթնտու կովերու վերայ բաւական շատ խօսեցայ, եւ միտքս այն է որ ցոյց տամ քեզ, թէ մեր գիւղական ժողովուրդ անասնապահութեան մասին շատ ետ մնացած է. նա չի գիտեր, որ անասնաբուծութիւն երկրագործութեան մի կարեւոր ճիւղն է. աւելի շահաւոր եւ արդիւնաւոր, որոց փտելոյն եւ դարմանին համար այնչափ տաժանելի աշխատութիւն պէտք չէ ինչպէս հոգածութեան, իւր շահն եւս թերեւս հողագործութենէն

աւելի է: Ահաւասիկ քեզ մի կարճ հաշիւ տամ Թոռնիկ, որ աւելի լաւ համոզուիս:

Եթէ ունենամք հինգ կով, հինգ մատակ գոմէշ, հինգ ձի եւ հինգ էշ մատակ, ամբողջ կը լինին քսան հատ չորս տեսակէն, հաւանական է, միշտ որ քսանէն տասն եւ հինգ հատ ծնին, եւ երեք տարիէն յետոյ՝ գործածելու կամ ծախելու վիճակին կը հասնին, եւ ամէն տարի ետեւէ ետեւ ծնելով որչա՞փ կը բազմանան նոյնչափ շահն եւս կը բազմապատկի: Ստոյգ է որ առջի տարիներ այնչափ մեծ շահ ցոյց չիտար այս փոքր դրամագլուխ, բայց այնպիսի ինքնաճուն դրամագլուխ մի է որ երթալով կաճի, եւ քանի աճի իւր շահ կը բազմապատկէ: Չկայ բնաւ աշխարհիս վերայ ուրիշ կերպ շահավաճառութեան այնպիսի շահ, որ հաւասարի տաւարաբուծութեան շահուն: Օրինակ եւ ապացոյց կուգե՞ս, Թոռնիկ, տես մեր գրոցի քիւրդեր, որ քան զմեզ սրամիտ են այսմ մասին, եւ աւելի անասնապահութեան ոյժ կուտան քան սոսկ հողագործութեան, զի փորձով հասկցած են անոր արդիւնք: Տե՛ս հազարներով ոչխար կը պահեն, հարիւրներով սեւատաւար, բազմաթիւ ելիսի ըսուած ձիեր եւ այլն: Մեք կը տեսնամք, ոչ կըզգամք եւ ոչ կը հաշուենք թէ կարգ մի ցեղապետ քիւրդերուն հարստութիւն՝ անասնապահութեան երեսէն է: Ասա, Թոռնիկ, նոքա հովասուն ընդարձակ արօտատեղեր ունին, պատեհութիւն ունին եւ ի ստիպել հարկին կարող են պաշտպանել իրենց անասուններ թշնամի հրոսակներէն, այո՛, Թոռնիկ, այդ եւս մի կարեւոր դիտողութիւն է, բայց եւ կը խօսիմ սկզբունքի վերայ միայն, թէ անասնոց բուրդ աւելի շահաւոր է: Այդ ձեր ներկայի դիտողութիւն գուցէ այսօր կայ եւ վաղը կը վերջանայ. զի ժամանակ կերթայ եւ ժամանակ կուգայ, եւ կը բերէ իւր հետ խաղաղութիւն եւ ապահովութիւն շնորհիւ մեր աշխարհաշէն տէրութեան:

Է՛, Թոռնիկ, այս դասը շատ երկար եղաւ, եւ շատ տեղեր որոշ նիւթեր իրար խառնուեցան, այժմ պիտի խօսիմ քեզ ոչխարի

շահաբերության եւ դարմանի վերայ:

ԳԼՈՒԽ XV

ԺԵ. Ոչխար եւ իւր ամենաշահարդիւնք

The Sheep and Its Most Profitable Yield

Աշխարհի բոլոր ընտանի կենդանեաց տեսակին մէջ, ամենէն շահաւոր կենդանին ոչխարն է, որ մի տարուան շրջանին մէջ գրեթէ իւր գնոյն հաւասար արդիւնք կուտայ՝ մի մաքին մեր երկրի միջին գնով կարծէ յիսուն դահեկան: Մաքին կուտայ տարին մի գառն, որ կարծէ քսանէն մինչեւ քսան եւ հինգ դահեկան, երկու քաշ պանիր երկու քաշ իւղ կուտայ, այն եւս կարծէ տասն եւ վեցէն մինչեւ քսան դահեկան, մի քաշ եւս բուրդ կուտայ, էն էլ հինգ դահեկան հաշուելով ամբողջ ի միասին կը լինի քառասուն եւ մէկ դահեկան, թէ որ ժաժիկն էլ հաշուեմ կը հասնի մինչեւ քառասուն հինգ դահեկան:

Ոչխար, շատ օրհնեալ, հեզ, ընդասուն եւ անմեղ կենդանի է. անապատի ճգնաւոր Յովհաննէս Մկրտիչ երբ տեսաւ զՅիսուս Աստուծոյ գառն կոչեց զինքն: Հայր Աբրահամ երբ Իսահակ կապելով դրաւ սեղանին վերայ, որ պիտի մորթէր, հրեշտակ կանչեց զինքն, Աբրահամ դէպ ի վեր նայեցաւ տեսաւ որ պատուական մի խոյ կախուած է Սարեկայ ծառէն, Աստուած ղրկեր էր այդ խոյ որ Իսահակի փոխան՝ զոր լինի եւ Իսահակն ազատուի:

Ոչխար շատ զարմանալի աճուն կենդանի է, որովհետեւ փոքր եւ հանդարտ բնաւորութիւն ունի, հազարներով կարող եւս պահել մէկ տեղ: Ոչխար թէ փափուկ եւ թէ դիմացկուն մի կենդանի է, ամառն շոգէն շատ կը նեղուի մանաւանդ երբ իւր արօտատեղ դաշտավայր լինի, իսկ հովասուն լեռներ եւ լեռնադաշտեր՝ ոչխարի համար արքայութիւն է: Այն գիւղեր որ դաշտավայրի մէջ շինուած են, եւ ընդարձակ մարգագետին ունին, ինչպէս մեր գիւղ շատ

յարմարութիւն չունին ոչխար պահելու համար. մանաւանդջրոտ մարգագետիններ մի տեսակ հիւանդութիւն կը պատճառեն արածող ոչխարներուն եւ այս տեսակ հիւանդութեան «քեափանակ» կասեն, որ կարծեմ քիւրդերէն պէտք է լինի:

Իսկ լեռնային գիւղերն, որ ընդհանրապէս քիւրդերուն բնակավայրն է, ոչխար պահելու շահեկան շատ ընդարձակուած է. վասն զի քիւրդեր այս մասին մեզմէ աւելի խելացի են եւ շահագէտ: Հազարներով ոչխար կը պահեն եւ գիտեն քաջ դարմանել: Նախ որ իրենց արօտավայր տեղեր շատ լայնածաւալ են, խոտաւէտ լեռներ, ծաղկաբոյս հովիտներ, աղբիւրաշատ ձորեր՝ մեծ բաժին եղած է իրենց, ուր ամրան կարածեն ոչխարներ, եւ ձմերան համար, որչափ ուզեն կարող են խոտ քաղել պատրաստել մեծամեծ դէզերով, եւ միայն այն ժամանակ խոտ կուտան ոչխարին երբ ձիւն սաստիկ կուգայ, եւ կը ծածկէ բոլոր լեռներ եւ արեգոյն պառնկներ, իսկ երբ ձիւն այնչափ շատ չի լիներ եւ քամին արեգոյն լեռներու ձիւներ կը տանի, ոչխար կարող է արածել եւ կշտանալ, գիշերն եւս ոչխարներ լեռներուն ծոցաւոր տեղեր կը մնան ուր որ հով չի բաներ եւ արեգոյն է: Այս բացօթեայ ջերմին տեղերուն քիւրդեր հաւշի կասեն:

Ժամանակ կը լինի որ ոչխարի հոտեր, մինչեւ երեք օր կարող են անօթի մնալ հաւշիներուն մէջ մինչեւ որ ձիւնաբուք քամին անցնի: Սորա համար ասի քեզ թէ ոչխար ամրան շոգին չի դիմանար, բայց ձմրան ցուրտերուն դէմ կը մրցի: Տէր Աստուած հոգալով՝ այդ խեղճ կենդանին թանձր բուրգով նորա քամակ պատսպարեր է. միթէ այդ օրհնեալ կենդանւոյն բուրգով մեր թիկունք չի՞ տաքնար:

Իսկ մեք գիւղացիքս, որ մէն մի տան սակաւաթիւ ոչխարներ ունիմք, ձմերան գոմի մէջ կը պահեմք, եւ ցորեկներ դուրս հանելով ձեան վրայ խոտ կուտամք եւ նորէն կը գոմենք:

Ոչխարի գոմ իւր քանակութեան չափով պէտք է ընդարձակ լինի, այնպէս որ առանց նեղուելու նստեն, կանգնին. տանիքէն եւ

պատերէն պէտք է երդիք ունենայ, վասն զի ոչխարին համար շատ պէտք է մաքուր օդ, նա սովորած է լեռներուն հովասուն օդ ծծել միշտ: Ոչխար մաքրութիւն եւ չորութիւն կը սիրէ, պէտք է միշտ գոմին յատակ չոր եւ մանր փայեն պարզել, զոր պէտք է ամրան հաւաքել ու պահել: Նմանապէս մեծ հոգատարութիւն պէտք է գոմի տանիքին համար, զի կաթիլք շատ վնասակար են ոչխարին:

Գարնան, Ապրիլ ամսոյ կիսուն կսկսին ոչխարներ հետըզհետէ ծնիլ, երբ դուրս եղած կարածան նորաբուսիկ եւ հին խոտերով: Նոր ծնած գառներ եւ ուլիկներ հովիւ իւր իշկուն բառնալով իրիկուան գիւղ կը բերէ: Մայիս ամսուան մէջ երբ արօտներ կը զօրանան կսկսեն ոչխարներ կթել: Կէսօրին հովիւ ոչխարներ կը բերէ պէրատեղ, կը տեսնաս որ գիւղի հարսներ եւ աղջիկներ կաթի կժեր եւ կթոցներ առնելով կուգան պէրատեղ, ամէն մէկ իւր ոչխարներ կը կթէ: Էդ երջանիկ կթուորներ գարնան գոյնզգոյն ծաղիկներով կը զարդարեն իրենց գլուխ եւ կաթի կժերուն բերան, կը շալկեն, ուրախ ուրախ երգելով գիւղ կը դառնան: Եւ երբ կիթն կը լմննայ, գառնարածն որ գառնուկներ եւ ուլեր առանձին տեղ պահած է թող կուտայ, դու տես էն ժամանակ մի գուարճալի տեսարան, ոչխարներ կը բառաչեն, գառներ կը մայեն, կը թուի թէ մայր ոչխար իւր գառնուկին հետ կը խօսի եւ գառնուկ մօր հետ. հարիւրաւոր ոչխարներ գառներ կը խառնուին իրարու հետ, մինչեւ գտնեն գառներն իրենց բուն մայրեր, բուն մայրեր երբէք օտար գառն չի ընդուներ իւր տակը: Այս գարմանալի է հովուին ճարտարութիւն, երբ գառն կը մոլորի չի կրնայ գտնել իւր մայրն, հովին իսկոյն կբռնէ գառնուկն եւ կը յանձնէ իւր մօր: Եւ ինչպէս կը ճանչնայ գիտե՞ս, բաւական է որ նա ծնած ժամանակ տեսնայ մի անգամ, գիտես թէ լուսանկարի պէս նորածին գառան եւ մօր պատկեր էնպէս կը տպաւորի նորա անմշակ մտքի մէջ, որ նա կարող կը լինի հարիւրաւոր ոչխարներու գառներն՝ առաջ եւ ետքը ծնած գոյնով իրարու նման սրատես աչքով որոշել իրարմէ: Այսպիսի հովիւներ

շատ հագուագիւտ են, եւ պսպօր կը կոչուեն, որ սրատես եւ ճարպիկ ասել է:

Չմոռնանք այս տեղ, Թոռնիկ, թէ հովուին համար շատ կարեւոր են գամբռ հուժկու գայլախեղդ շներ, շատ ճիշտ է թէ որ ասենք հովուին թիկնապահ եւ յառաջապահ զինուորներ են, որ հօտին առաջ երթալով կը դիտեն չորս կողմն: Եթէ մի գայլ տեսնեն հեռուստ, տես դու ինչպէ՞ս խմբովին կը յարձակին, մինչեւ հալածեն: Կը պատահի երբեմն եթէ հասնեն բռնեն գայլ եւ խեղդեն, այն օր հովին իւր քաջարի շներուն մեծ ճաշ կուտայ: Որ կը պատրաստուի հացով եւ իւղով, որուն ճմուռ կասեն: Իսկ շներու սովորական կերակուրն է կաթ, որ մի մեծ փայտէ կօտի մէջ կը լեցնէ հովին ազատօրէն, գարէ հացն էլ մէջ կը բրդէ, էդ քաղաքավար շներ շուրջ կը բոլորին եւ կուտեն առանց կռուի: Միթէ քաղաքի փողոցի անօթի շներ՞ն են, որ ոսկորի վերայ կռուեն: Հովուի շներ գիտես թէ մի վեհանձն բնաւորութիւն ունին, ոչինչ տեղ չեն հաջեր, բայց հօտին մօտ անծանօթ մարդ տեսնան սկոյն կը յարձակին:

Վերջապէս, Թոռնիկ, գամբռ շներ շատ պիտանի են ոչխարի հօտին համար, եթէ չը լինին գայլերէն շատ վնաս կը հասնի ոչխարներուն եւ հովիւ միայն կարող չէ պաշտպանել հօտն: Մանաւանդ մշուշ եղած ժամանակն չգիտեմ, գրքեր հովուին անուն շատ կուտան. շներն ի՞նչու չեն յիշեր, որ հովուին օգնական զօրավիգն են: Մեր ոչխարի շներուն լաւ նայէ, Թոռնիկ, եթէ տկարանան ուժաթափ լինին այլ եւս կարող չեն գայլեր հալածել, նմանապէս հովուինեւս լիովին վճարէ եւ աւելի հոգայ ու երբեմն պարգեններ տուր պսպօր հովուին: Գիտե՞ս դու, ոչխարի հովիւ ժողովուրդի հովուին չի նմանիր, որ առանց վարձքի ժողովուրդ հովուէ ու համբերէ: Ինչպէս մեր գիւղերու քահանաներ:

Սոռցայ խօսել, Թոռնիկ, թէ ոչխարներուն ժամանակին աղ տալու է, ոչխարներ չափազանց աղ կը սիրեն, եթէ աղ չուտեն իրենց ոչ

կաթին եւ ոչ մսին մէջ համ կը լինի: Թէպէտ այն գիւղեր որ Վանայ կամ Արճակու ծովուն մօտիկ են՝ աղի տեղ ծովու ջուր կը խմցունեն, որ վնասակար է, վասն զի այդ ծովերուն ջրեր աւելի բորակ ունին իրենց մէջ, եւ ոչ թէ զուտ աղ, թող այս երբեմն եւս չափազանց խմելով կը վնասուին, ուստի աւելի լաւագոյն եւ օգտակար համարուած է աղն:

Հովուական կեանք շատ անմեղ եւ երջանիկ կեանք է, Թոռնիկ, թէ եւ մարդիկ կը կարծեն, թէ հովիւներ մի ապերջանիկ մարդեր են, մարդոց ընկերական կեանքէն զրկուած, անբան անասնոց հետ կապրին, միշտ ամայի լեռներուն վերայ կը շրջին, շատ տխմար ու բթամիտ կը լինին:

Այս կարծիք շատ սխալ է, հովիւներ իրենց արուեստին հմտութիւն քաջ գիտեն, ոչխարներու ամէն կերպ հիւանդութիւններ կը ճանչնան, գիտեն դերն ու դարման, լեռներու մէջ դեռ անծանօթ մնացած ամէն ծաղիկներու, բոյսերու արմատներուն զօրութիւն փորձով գիտեն:

Հովուական կեանք հին նահապետաց կեանքի մի պատկերն է, ուր կը տեսնամք ոչ միայն այր մարդ, այլ եւ աղջիկներ ոչխար կարածէին՝ ինչպէս Ռեբեկայ, Ռաքել եւ այլն:

Այդ լեռնասուն հովիւներ, այո՛, միշտ երջանիկ են, երբէք հիւանդութիւն չը գիտեն. զի նոքա ամենամաքուր օդ կը ծծեն. եւ ինչ է իրնց բնական եւ սովորական կերակուր, գիտե՞ս՝ մաքիներ կը կթեն. այն փրփրուն անխարդախ կաթին մէջ կը բրդեն հաց, պաղ աղբիւրի մէջ կը դնեն, զըգալով կուտեն. նոքա ուտելու ժամ ու ժամանակ չեն որոշեր. երբեմն գիշերապահուն կաթ կթելով կը դնեն պտղոց մինչեւ առաւօտ, կը նայես որ այդ կաթին երես մի մատ սեր կապած է, էդ էլ հովուին առտուն նախաճաշիկն է: Հովուին խմած ջուրն, այն սառն-ստակ աղբիւրներու զովալ ջրերն են. հովուին շունչ ամենագան ծաղիկներու բուրումն է եւ իւր ռնգունք նոցա հոտով կը

գմայլի: Հովուին գիշերուան քուն շատ անդորր եւ անշունչ է. նա չունի կակուղ անկողին, նա կը տառկի գետնախըշտի, մի քար գլխուն բարձ կը դնէ, եւ իւր թախսէ կափանակ վրան կը քաշէ, նա կը քնանայ եւ շներ պահապան կը լինին հօտին: Հովուին քուն շատ թեթեւ ու կարճ է. նա գրեթէ կիսարթուն կը ննջէ, զի միշտ իւր սրտին մէջ կասկած եւ երկիւղ ունի, թէ գայլեր գիշերուան պահուն յանկարծ կը յարձակին հօտին վերայ: Զարմանալի է երբեմն՝ հովիւ երագի մէջ գայլոց գիշերուան պահուն յանկարծ կը յարձակին հօտին վերայ: Զարմանալի է երբեմն՝ հովիւ երագի մէջ գայլոց վոհմակներ կը տեսնայ, նա կսկսի քունին մէջ ինքնախօս լինել եւ շներ քշքշել եւ մերթ եւս իսկոյն լեր կը ցատկէ շփոթուած:

Հովիւ գեղարուեստի դպրոցէն ելած չէ: Թռռիկ, բայց ինքն բնական երաժիշտ է. նա իւր հովուական փողն առնելով կը նստի բարձր քարի վերայ՝ կսկսի փչել, եւ գիտե՞ս որչա՞փ քաղցր եւ անուշ է այդ հովուական փող: Մերթ եւս հովիւն իւր փողով իբրեւ զօրավար մի հրամանատարութիւն կանէ իւր հօտին, ցրուածներ կը ժողվէ եւ իւր մօտ կը կանչէ. մանաւանդ աղ տալու ժամանակ. ի՞նչպէս հօտն միահամուռ կը դիմէ դէպի աղն, որոյ կարօտութեան դէմ հոգի կուտան ոչխարներ:

Ահա հովուին կեանքն ու գործն, շատ համառօտ նկարագրեցի քեզ, Թռռիկ, բայց խնդիր մի կայ, մեք որ հովուին կեանք երջանիկ կը համարինք, բոլորովին ազատ աշխարհի աղմուկներէն, բայց տեսնանք, թէ հովին էլ ինքզինքը երջանիկ կը համարի՝ եւ իւր կեանքէն զո՛հ է: Սորա համար խելացի մարդոց մի առակ միտքս կուգայ, խօսիմ քեզ, ուշադրութեամբ մտիկ արա:

Մի հարուստ հովիւ որ շատ ոչխարներու եւ տաւարներու տէր եղած է, մի օր ծովուն մօտիկ մարգագետին վերայ, երբ իւր անասուններ կարածայ, աչքն դէպի ծով կը դարձունէ, կը տեսնայ ծով մեղմաշունչ զեփիւռէն ծածանելով կը ծիծաղի, վաճառականաց

նաւեր առագաստներ պարգած ու լցուած դէպի նաւահանգիստ կուգան:

Մեր անփորձ հովին հրապուրուելով այս բաղդին տեսարանէն, մի ա՞խ կը քաշէ եւ կսկսի իր բաղդէն դժգոհալ. երանի՛ ես էլ մի վաճառական լինէի, ծովովու ցամաքով աշխարհէ -աշխարհ ճամբորդէի, լսէի, աշխարհի՞ քաներ հասկնայի, պատուաւոր վաճառական լինելով անուն հանէի: Ի՞նչ է այս իմ կեանք. գիշեր ցորեկ անասնոց հետ կեանք կը վարեմ, աշխարհ բոլոր քաղաքակրթութեան ետեւ կը վազէ. ես դորա համ ու հոտ չ՝գիտեմ, իրաւ է որ տունս ամենայն բարութեամբ լի է, կը վայելեմ Աստուծոյ տուած բարիքներ, ոչինչ կարօտութիւն չունիմ:

Բայց միթէ մարդոյն համար միայն ուտել խմել բաւական է - հարուստ եմ՝ այլ ինչ օգուտ, որ անծանօթ մնացեր եմ, իբրեւ մի սոսկական հովիւ, թէ մեռնիմ՝ յիշատակս էլ կը կորնչի. ո՛վ է տեսեր որ հովուի գերեզմանին վերայ կոթող մի կանգնեն. ես կուգեմ որ անունս արձանագրուի աշխարհի մեծագործ մարդոց հետ, ապագայ սերունդ կարդայ եւ յիշէ զիս:

Այս խաբուսիկ երեւակայութենէն խաբուեցաւ մեր հովիւ. գնաց վաճառեց իր բոլոր անասուններ, մեծ գումար մի եղաւ. տուաւ գնեց բազում ապրանքներ, տարաւ նա, որ երթայ օտար աշխարհ վաճառէ: Այս մեր անգիր, անհաշիւ հովին ուրախ-զուարթ նստելով նաւուն վերայ՝ ինքնին մտաւորական հաշիւ կանէր, այսպէս առի եւ այսպէս բարձր գնով պիտի ծախեմ, եւ այս առջի անգամին այսքան պիտի շահիմ:

Մինչդեռ հովին իր այս հաշուով կը զուարճանայր, ծովն էլ իր բնութեան հաշին սկսեց. սոսկալի փոթորիկ հանեց, նաւն տարաւ զարկաւ մի ցամաքի ապառաժներուն, խորտակեցաւ նաւ եւ բոլոր ապրանքներ թափեցան ի ծով, խեղճ հովին մի փրկութեան տախտակ գրկելով հազիւ ազատեցաւ, ելաւ ցամաք, եւ յետոյ մի

ուրիշ նաւով դարձաւ եկաւ տուն՝ մերկ կողոպուտ: Առաջ տէր էր, յետոյ վարձկան ծառայ դարձաւ, եւ հետզհետէ անասնոց տէր եղաւ, հասաւ իւր առաջի վիճակին: Մի օր գնաց դարձեալ այդ ծովեզերի արօտատեղն տեսաւ որ ծովն առաջուան պէս դարձեալ կը ծիծաղի իւր դէմը եւ նաւեր բարձրած կուգան:

Մեր հովիւ խելաբերելով կասէ, է՛, անիրաւ ծով, այլ եւս քո ծիծաղին չեմ հաւատար, տունս քանդեցիր: Բայց ես էլ բան հասկցայ քո փորձանքէն, թէ հովիւ վաճառական չի կրնայ լինել, եւ պէտք է այսուհետեւ իմ վիճակովս գոհ լինիմ եւ փառք տամ Աստուծոյ:

Տեսա՞ր, Թոռնիկ, այս առակ թող քեզ խրատ լինի, չի լինի թէ դու էլ մի օր ունայն երեւակայութենէն խաբուելով ասես. ոչխարներս ծանեմ, որ գութան տաւարներով ծախեմ, բոլոր արտերս ծախեմ, որ կը լինի մեծ գումար, երթամ ի Վան վաճառական լինիմ, թողնեմ գեղացիութիւն, եղնիմ քաղքցի. գեղեցիկ տուններ շինեմ, երբեմն եւս երթամ Ըստամպոլ՝ գամ, մեծ վաճառականի վարկ ու համբաւ ստանամ եւ այլն: Դու չ»գիտես, Թոռնիկ, դեռ անփորձ ես, թէ քաղաքային կեանքի փորձանք ծովու փորձանքէն էլ աւելի կործանիչ է, թէ նիւթապէս եւ թէ բարոյապէս: Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, քաղաքէն եւ քաղաքացւոց կենցաղավարութենէն: Ապահով կեանք գիւղն է, եւ արդար վաստակ մշակութիւն է, հողագործ՝ վաճառական չի լինիլ, մաճակալն էլ ծովու նաւապետ կամ դեկավար: Խնամակալ Աստուած ամէն մարդ իւր տեղ դրած է, որ աշխատեն. քաղքցին ի քաղաք, գիւղացին ի գիւղ, նաւապետն ի ծով, մաճակալն ի դաշտ: Մարդիկ երջանիկ կը լինին, եթէ գոհ լինին իրենց գտնուած վաճակէն եւ չ»ձգտին այն բանին, որ իրենց ուժէն եւ չափէն վեր է, եւ չեն կրնար հասնել: Այնպէս չի հասկնաս, Թոռնիկ, երբ դու յառաջադիմել կուգես, ես քար կը դնեմ ոտքիդ առաջ, որ անշարժ մնաս ուր որ ես: Ո՛չ, իմ միտքս այն է, որ գիւղական կեանքի մէջ յառաջդիմես, տանուտէր լինիս, ագարակի տէր լինիս, հազար-հազար ոչխարներ ունենաս, բայց չը թողուս գիւղն ու դաշտ

Եւ միշտ յիշելով մեր առակ՝ ծովեզրրին չը մօտենաս:

Ասարտելով այս երկար դաս, զոր խօսեցայ քեզի, ոչխարների
խնամոց եւ դարմանի վերայ, այժմ պիտի խօսիմ անասնոց հետ
զթութեամբ վարուելու մասին:

ԳԼՈՒԽ XVI

ԺԶ. Գթասիրութիւն ընտանի
անասնոց վերայ*Compassion upon the Domestic Beasts*

Գիտենք, Թոռնիկ, եւ սուրբ Գիրք կը պատմէ մեզ, թէ Տէր Աստուած երբ ստեղծեց բոլոր անասուններ, մի հանդէս կազմեց, բոլոր կենդանիներն բերաւ Ադամ թագաւորին առջեւէն կարգ-կարգ անցուց, ցոյց տալով թէ այս ամէն քո իշխանութեան ոտքի տակ դրած են: Ինչպէս Դաւիթն էլ կը խօսի. «Զամենայն ինչ հնազանդ արար ի ներքոյ ոտից նորա զխաչն՝ եւ զարջառ եւ զամենայն ինչ»:

Այս անասնոց մի մասն ընտանեցած են մեզ, եւ մեր բոլոր աշխատութեանց մէջ կը ծառայեն, կը հնազանդին ինչպէս որ ուզենք: Մի մասն էլ կայ, որ ազատ եւ ապստամբ են մարդոյն դէմ. զի մարդէն աւելի հզօր եւ պատառող գազան են, որ հառետոր անապատներ եւ աւելի անտառներու մէջ կը բնակին՝ եւ ստեղծող Աստուած չի մոռնար անոնց, կերակուր կուտայ, Առիծի կորիւններ կը մոնչեն, եւ Աստուծոմէ իրենց կերակուր կը խնդրեն: Եւ ի՞նչ է իրենց կերակուր. տկար կենդանիները, զորս պէտք է աշխատութեամբ որսան, ուտեն եւ ապրեն: Այս աշխարհի մի սնական օրէնքն է, որ տկարներ ուժովներուն կերակուր լինեն: Թողունք ցամաքի աշխարհ, ծովու աշխարհին մէջն էլ այդ օրէնք կը տիրէ. կը տեսնաս որ փոքրիկ ձկներ, մեծ ձկներուն միշտ կերակուր կը լինին:

Բայց չը կարծես, Թոռնիկ, թէ այդ անընդել եւ անզուսպ գազաններ բոլորովին ազատ են մարդոյն տիրապետութենէն. ո՛չ, մարդ իւր ճարտար հնարամտութեամբ կարող կը լինի որսալ այդ կատաղի գազաններ եւ վանդակներու մէջ փակել, եւ այն աստիճան կրթել զանոնք, որք իբրեւ մանուկ մի կը հնազանդին իրենց կրթող

տիրոջ:

Իսկ մեր ընտանի անասուններ այնչափ ընտելացած են մեզ, որ մեզ հետ կապրին, գրեթե ընտանեկից կը համարուին, եւ մեր բոլոր թէ մշտական աշխատութեան եւ թէ ուրիշ բաներու մէջ աշխատակից են:

Թէպէտ մեր մեր անասնոց տէր եւ իշխան ենք, կը ծեծենք կը չարչարանք եւ անպատիժ կը մնամք, թէեւ երկրին օրէնք անասնոց չարչարելու համար սահմանեալ պատիժ ունի: Թող օրէնք, Եւրոպային մէջ յատկապէս անասնոց պաշտպան ընկերութիւն կայ, որ կարգուած պաշտօնեաներ ունի, ոստիկանաց պէս կը հսկեն, երթ տեսան մէկն որ անգթութեամբ կը վարուի ո՛րէ իցէ անասնոց դէմ՝ իսկոյն կը բռնուի եւ իւր պատիժ կը կրէ: Եթէ տեսնան որ կառավար մի իւր ձիերուն դարման խնայելով վատուծ եւ տկար պահած է, այնպիսին իսկոյն պատիժ կը կրէ եւ կը տուծէ, իսկ այն որ իւր բեռնատար ձին այնչափ լաւ դարմանած է, որ ահագին պալեաներ բարձուած մի սայլի՝ միայն կը քաշէ, պաշտպան ընկերութիւն՝ այնպիսի կառապանաց պարգեւ եւ մրցանակ կուտայ:

Մեզ համար այդ բան չկայ՝ ոչ պատիժ եւ ոչ մրցանակ, բայց մեր մրցանակ կամ պարգեւ մեր շահն է, վասն զի մեր աշխատաւոր անասուններ որչափ լաւ դարմանենք, առոյգ եւ ուժեղ պահենք, այնչափ աւելի շահ կը լինի մեզ նոցա կրկնապատիկ աշխատութենէն: Իսկ երբ մեր անասուններ տկար եւ անուժ լինին, մեր վարուցան եւ ամէն ինչ տկար կը լինի, այդ շատ յայտնի բան է, երբ գործիչներ տկար լինին, գործն էլ հետեւապէս տկար կը լինի: Օրինակ աչքիդ առաջ է, Թոռնիկ. այն գութաններ, որ ուժեղ գոմէշներով ու եզներով լծուած են, որչափ աւելի տեղ կը վարեն, քան այն գութան, որոյ անասուններ նիհար եւ ուժաթափ լինելով, մի օրավար տեղն հագիւ երկու օր կը վարեն:

Եթէ միայն մեր շահ նկատելով դարմանենք անասուններ, այդ մի առաքինութիւն չէ, այլ արդարութիւն կը պահանջէ որ բնականապէս գութ ունենանք անասնոց վերայ, վասն զի անասուններն էլ աշխարհիս վերայ մեզի պէս ցաւակցութիւն ունին, կարօտ են մեր օգնութեան: «Արդարն ողորմի անասնոյ իւրում, աղիք ամբարշտաց անողորմ են», կը խօսի սուրբ Գիրք: Տէր Աստուած սուրբ անասուններ տուաւ մարդոց, որ մորթեն եփեն ուտեն, բայց օրէնքով կարգիլէ, որ չզենուն զգառն ի կաթն մօր: Երբ նորա մայր իւր նորածին գառնուկին վերայ կը գորովի, որչա՞ի անգթութիւն է կաթնկեր գառնուկին արիւնն կաթին հետ խառնել, որով խեղճ մայր բնական գթով մորմոքելով կը բառաչէ եւ գառնուկ կը կանչէ: Անասնոց բնական գութ ժամանակաւոր է, այնչափ կը տեսէ՝ մինչեւ նորածին գառնուկներ եւ որթիկներ կաթէն կտրուին, իսկ մարդկային ծնողական գութ մինչեւ ի գերեզման կը տեսէ: Եւրօպիոյ քաղաքակիրթ աշխարհ այդ հաշիւ չունի, կաթնկեր գառն էլ, հորթն էլ, միասին կուտէ. ոչ Մովսէսին մտիկ կուտայ եւ ոչ բնական գթոյն: Բայց զարմանալի է, երբ օրէնք կը դնէ որսորդներուն համար, որ թռչուններուն ձագ հանած ժամանակ որսորդութիւն չանեն: Այդ ինձի էնպէս կը թուի. այնչափ գթութեան համար չէ, որչափ այն հոգածութեան համար թէ վաղիւն զինչ կերիցոյք, մի գուցէ այդ համադամ թռչնոց կերակուր պակսի ազնուականաց սեղանէն:

Գթութիւն այնչափ մեծ առաքինութիւն է, ոռնիկ, որ ոչ միայն զգալ կուտայ մեզ խնայել եւ գթալ մեր ընտանի անասնոց վերայ, այլեւ նոյն իսկ պատահող զազանաց վերայ անգամ կը շարժէ մարդոյն սիրտ: Այդ մտքին յարմար մի սիրուն առակ խօսիմք, որ գթասիրութեան մի ճիշտ օրինակ է:

Մի մատաղ եղնիկ, իւր բնական այրին մէջ ծնած ժամանակ, չգիտեմ ինչպէս կը լինի՝ իւր ձագեր կը մեռնին, խեղճ եղնիկ կը թողու իւր մեռած ձագերն, կելնէ կը շրջի լեռան անտառին մէջ, մի որջի պատահելով՝ կը տեսնայ որ երկու հատ գայլու նորածին

լակոտներ անօթի նուազած ինկած են: Գուցե իրենց մայր ոչխար ուտելու երթալով՝ շներէն խեղդուած էր, լակոտներ անմայր մնացեր էին: Գթասիրտ եղնիկ մայրենի գորովով խղճալով գայլու լակոտներուն վերայ, ի՞նչ կը լինի ասաց, որ ես այս անտէր լակոտներ սնուցանեմ, քանի որ ծծերս կաթով լեցուած են, մինչեւ որ մեծնան:

Էջ անտառի մէջ մի դրացի ճգնաւոր կար, գիտես, Թռռնիկ, ճգնաւորն աշխարհէ հեռացած աղօթասէր մարդիկ են, բայց ծնողական գթոյ քաղցրութեան շատ ճաշակ չունին: Է՛, անխելք եղնիկ, կասէ ճգնաւոր. կը զարմանամ, դու ի՞նչպէս այդ գայլոյ լակոտներ կը սնուցանես, չե՞ս գիտեր, որ դոքա մեծնան գայլ կը լինեն եւ գուցէ առաջին անգամ ձեր արիւն ծծեն: Էդ բան ես չեմ մտածեր, այլ կը մտածեմ միայն բարիք մի անել, կը պատասխանէ բարեսիրտ եղնիկ, ի՞նչ անեմ, ես կաթ ունիմ, ձագ չունիմ, այս խեղճեր մայր չունին կաթի կարօտ են, պէտք է մայր լինիմ, հոգամ զիրենք: Է՛, ճգնաւոր եղբայր, միթէ՞ մարդոյ ծնածներն ամէնք բարի կը լինին, եւ երբ մեծնան գայլէն աւելի չարագոյն չե՞ն: Այս մի առակ է, Թռռնիկ, ուրիշ մի եղած բան պատմեմ քեզ, զոր ես աչքովս տեսայ, եւ դու տես թէ ինչպէս գթասիրտութիւն երբեմն զմարդ ծայրայեղութեան կը տանի, գիտենք, թէ մարդ մարդոյ վերայ կամ ընտանի անասնոց վերայ գթալ սովորած է, բայց չենք տեսեր թէ մարդ գայլոյն գթութիւն անէ, որ միշտ ոչխարներ կը գիշատէ:

Հայրիկ, երբ Հովիւ ընտրուեցաւ Մշոյ վիճակին, Վարագէն Ս. Կարապետ երթալու ժամանակ, ես էլ հետն էի, գնացինք հասանք Զիարէթ գիւղ, որ քիչ հեռու է Գլակայ վանքէն: Էդ գիւղի մարդիկ շատ պատիւ արին Հայրիկին, մեղրով սեր, մեղրով կարագ, խորոված գառն կերանք ու կերանք, էրնէ՛կ էն ատուր:

Ճաշէն յետոյ տեսանք էդ գիւղի կտրիճ երիտասարդներ մի ողջ գայլ բռնած են, բերնին ու ոտքերուն մէջ փայտ դնելով պիրկ

կապած՝ էնպէս բերին ձգեցին Հայրիկին առաջ: Է՛, Հայրիկ, ասին մեր բախշիշ տուր, այս միջոցին էդ խեղճ գայլ աչքեր դարձուց դէպի ի Հայրիկն, էն ժամանակ ես տեսայ որ Հայրիկին շատ դժար եկաւ, եւ շատ զգացուեցաւ, հարցուց թէ ո՞ր տեղ բռնեցիք այս գայլ, ասին թէ գեղին մօտեր. եկեր էր պահուրտեր էր գոմին պատի մի քունջ, որ գիշեր ելնէր ոչխար գողնար ուտէր: Հայրիկն ասաց. միթէ՞ ոչխար ձեզի համար հալալ է, գայլու համար հարա՞մ է. Աստուած գայլն էլ ոչխարին հետ ստեղծեր է եւ իւր զըսմաթ տուեր է. դուք ազատ կերպով ոչխարներ կը մորթէք կուտէք, ի՞նչ կը լինի որ այդ խեղճ լեռան աղքատին էլ բաժին տաք, դուք զրպարտութիւն կանէք այս գայլուն վերայ, նա չէր եկեր ոչխար գողնալ, այլ լսեր էր թէ գեղ խաչ օգնեա մատաղ գայ, եկեր էր մատաղ ուտելու. ո՞վ գիտէ քանի՞ օր անօթի մնալով ուժէ ինկած, հազիւ ինքզինք ձգեր է գեղն, դուք վրան հասնելով բռներ էք, եւ որպէս թէ մեծ քաջութիւն արած էր, բախշիշ կուգէք: Մեծ բախշիշ կուտամ ձեզ, տարէք գեղէն դուրս արձակեցէք խղճ գայլ, թող երաթայ իւր բանին: Այս որ լսեցին գեղացիք, սկսեցին մոմռալ իրարու հետ, ծօ մարդիկ, էդ Հայրիկ հովիւ եկած է մեր երկրին՝ մեր ոչխարներ գայլերո՞ւն պիտի տայ, մեք հազար ճորով գայլ մի բռնեցինք, նա կասէ արձակեցէք: Հայրիկն այս տրտունջն լսելով՝ սկսեց իւր գայլու առականեր: Մտիկ արէք գիւղացիք, ձեզ մի առակ խօսիմ: Մի գայլ եօթն օր եօթ գիշեր սարեր ձորեր շրջելով բան մի չինկաւ ձեռք, տեսաւ որ անօթի պիտի մեռնի, ասաց ուշիկ ուշիկ երթամ մօտի գեղն, գուցէ Աստուած մի զըսմաթ տայ ինձ: Խեղճ գայլ խելամաղ իրիկուան մութին կը հասնի մի գիւղ, մի գոմի պատի տակ կը կծկուի: Էդ գոմի պատի ճեղքէն գայլ դէպ ի ներս կը նայի, որ ճրագներ կը վառուին, ոչխարներ կը մորթուին, շներն էլ մի կողմ շնթռկած եւ աչքերնին տնկած իրենց բաժինին կսպասեն:

Այստեղ գայլուն սիրտ դառնացաւ եւ սկսեց ինքնին ասել, է՛, անիրաւներ, այդ բան երէ գայլն անէր, ի՞նչ վայնասուն կը հանէիք.

դուք, հովիւներ շներով բրերով զայն պիտի հալածէիք, ես արդ զրկուած ու նուազած աչքով կը դիտեմ ձեր այդ արածներն, գայլու անուն ելած է, ոչխարներ դուք կուտէք, դուք յիրաւի կերպարանքով մարդ էք, այլ բարքով մարդագել էք, դուք չէք տեսնար այն մեր դրացի մարդագելեր, որոնք խումբով կը յարձակին եւ ձեր ոչխարի հօտեր պլու անելով կը տանեն, ձեր եւ ձեր շներու քաջութիւն միայն խեղճ գայլերու վերայ կը փորձէք, որոնք շատ սակաւապէտ եւ ձեզմէ աւելի խղճմտանք ունին:

Գայլու այս գանգատն ու դատաստան շատ իրաւացի է, սիրելի գիւղացիք, գայլերն էլ պիտի ապրեն աշխարհիս վերայ, դուք կուգէք նոցա սերունդ հատցունել, պէտք է գիտնաք որ գայլեր ձեզ համար շատ օգտակար են, եթէ գայլերուն ահ չը լինի, դուք երբէք ձեր ոչխարներ չէք պաշտպաներ:

Հայրիկին առակ եւ այս խօսքեր բաւական դպաւ գեղացւոց սրտին: Երիտասարդներ ասին, Հայրիկ, ինչպէս կերելայ՝ դուք շատ կը գթաք այս կապուած գայլուն վերայ. մեք քո խաթեր համար կարճակենք ազատ կը թողունք, մեր Բախշիշ տուր: Առին զԲախշիշ, խաբեցին զՀայրիկ, խեղճ կապուած գայլն տարին գեղէն դուրս, շներ թող տուին վերան խեղճեցին, գայլու փոստիկ հանին: Շատ լաւ արին գիւղացիք, Հայրիկ ելր է ներողութեան ճառ կը կարդայ գեղի ոչխար ուտող գայլուն:

Այս պատմութիւն արի քեզ, Թոռնիկ, Բայց դու զգոյշ կաց, ճիշդ խրատ առնելու օրինակ չէ. միայն պատմեցի քեզ, որ լաւ հասկընաս թէ գթասիրութիւն որչա՞փ կը տիրէ մարդոյն սրտին վերայ, որ պատահող գազան անգամ խնայել կուգէ:

Հապա մեր ընտանի աշխատաւոր անասուններ ո՞րչափ արժանի են մե գթասիրութեան: Խստասիրտ եւ անողորմ են այն երկրագործներ, որ անասուններ չարչարելով տանջելով հաց կը վաստկին. սորա համար է որ այնպիսիներ կուշտ հաց չեն ուտեր,

միթէ՞ անասնոց աղաղակն ու հեծեծանք չի հասներ երկինք, դու մի կարծեր թէ անասուններ իբրեւ ոչինչ եւ չքոտի գումարուած են Աստուծոյ առաջ: Դու դե՞ս կարդացեր Յովնան մարգարէի գիրք. Տէր Աստուած ամբարիշտ Նինուէացւոց խնայած ժամանակ անասնոց էլ խնայեց հաւասար այնչափ տղայոց, որ չգիտէին աջն ու ձախն:

Խիստ կը գորովիմ Թոռնիկ, գութս կը շարժի, երբ կը տեսնամ, որ մեր գիւղական մշակ ժողովուրդ շատ անխիղճ եւ անխնայ կը վարուի իւր ընտանի լծկան անասնոց հետ, միշտ խարազանակոծ կը տանջէ, այնպէս որ անմռունչ անասնոց քամակներու վերայ հարուածոց գծեր շերտ-շերտ կ'երեւան: Եթէ Բաղամու խօսուն իշու պէս Աստուած հրաշքով բանար անասնոց լեզուն, ի՞նչ աղաղակ ու գանգատ պիտի բառնային մարդոց անգթութեան համար: Այլ միթէ նոր անմռունչ հեծութիւն ու բառաչն մի աղաղակ չէ՞: Հնձող մշակին զրկանաց բողոքն կը հասնի երկինք, մշակին աշխատակից զրկեալ հարուածեալ անանսոց բողոք երկինք չի՞ հասներ:

Երբեմն կը տեսնամ, խեղճ անասուն ուժաթափ լինելով լուծն ի վզին այնպէս ակօսն մէջ կը թաւալի, տես դու էն ժամանակ որչա՞փ խարազան պիտի ուտէ, հարուածին չը տոկալով՝ ճարահատ կը կանգնի, քիչ մի տեղ կ'երթայ եւ դարձեալ կը թաւալի: Անգութ հերկագործ չի մտածեր՝ պահ մի թողում այդ խեղճ անասուն, թող երթայ արածայ հանգստանայ եւ ապա բերեմ լծեմ: Անգութ մարդիկ էլ կան, որ խարազանի կամ դալար ճիպոտի տեղ, չոր փայտ կը գործածեն. էն ժամանակ ոչ միայն կաշին ու միս, այլ եւ ոսկորներ անգամ կը ջախջախուին անլեզու անասնոց:

Ձիապան կամ իշապան մարդիկ եւս չարաչար կը վարուին այդ բեռնատար անասնոց հետ, երբեմն ծանր բեռներ կը բառնան իրենց ուժէն վեր: Եթէ պատահի որ խեղճ անասուն բեռան տակ ճարահատ լինելով նստի, կամ դիպուածով իյնայ, ի՞նչ ընեն, գիտե՞ս. անգթաբար կը ծեծեն բեռան տակ, որ ծանրութեան տակ

ճնշուած անասուն ինքնին կանգնի, այս պատճառաւ թշուառ անասուն կը վտանգուի կամ մէջքէն եւ կամ ոտքէն:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, թէ մարդոց անգթութիւն որչա՞փ կը ծանրանայ խեղճ անասնոց վերայ, պաշտպան ու փաստաբան չունի, միայն խիղճ ու գթասիրութիւն է անասնոց պաշտպան, այդ եւս շատ հագուագիւտ է մարդոց սրտին մէջ:

Հայրս կը պատմէր ինձ, Թոռնիկ, թէ ժամանակաւ մի կառավարիչ եղեր է ի Վան. էդ մարդ բնականապէս մեծ գթասիրութիւն ունէր անասնոց վերայ. եթէ տեսնար մի մարդ որ չարաչար կը վարուէր անասնոց հետ՝ իսկոյն կը պատժէր զայն եւ յանցանքին համեմատ զուարճալի պատիժներ կուտար:

Մի օր քաղաքէն ելնելով դէպի Արտամետու աւան կերթայ, կը տեսնայ որ երկու ձիապաններ մի աղբիւրն գլուխ հանգիստ նստած հաց կուտեն, իրենց ձիեր էնպէս բեռնա տակ կեցած են, իսկոյն հրաման կանէ որ ձիերուն բեռներ վար իջեցնեն, էդ բեռներն էլ գարի են եղեր, ձիերու տոպրակներ բաւականին լեցնելով, կախել կուտայ ձիերու գլխէն, էդ բեռներն էլ մէկ-մէկ թակ մարդոց կոնակ կը դնէ եւ կասէ մինչեւ ձիեր իրենց գարին ուտեն, դուք էլ պէտք է ոտքի վերայ կենաք էդպէս:

Մի օր եւս քաղաքի դռնէն դուրս ելած ժամանակ, կը տեսնայ որ երկու մարդիկ մէկ ձիու վերայ նստած դէպ Այգեստան կերթան, աս բան կառավարչի աչքին շատ արտառոց կերեւայ, հրաման կանէ որ երկուքէն մէկն ձիէն վար իջնայ եւ իսկոյն կը դրկէ բանտ. միւսին կասէ դու ծեր ես, քեզ խնայեցի, գնա լուր տուր ընկերիդ համար թէ բանտ տարին եւ տասն օր իւր պատիժ պիտի կրէ:

Մի օր դարձեալ քաղաքէն դուրս շրջած ժամանակ կը տեսնայ մի մարդ մի տոպրակ թելին վերայ ձգած՝ կերթայ, բայց շատ կը զարմանայ, երբ այդ տոպրակէն կատուններու ձայներ կը լսէ,

մօտենալով կը հարցնէ ի՞նչ կայ այդ տոպրակին մէջ, մարդն կը շուարի ժխտել, որովհետեւ կատուններու ձայներ կը լսուին. Աղա, կասէ, գող կատուններ են, պիտի տանեմ ձգեմ քաղաք: Ա՛յ անպիտան մարդ, կասէ կառավարիչ, ես գողեր քաղաքէն դուրս կը հալածեմ, դու կատուններ քաղաք կը տանես: Հրաման կանէ խեղճ կատուններ տոպրակէն դուրս կը հանեն եւ այդ տոպրակ անցունել կուտայ մարդուն գլուխ, մի ոստիկան ձեռքէն բռնելով դէպ ի բանտ կառաջնորդէ. էս խայտառակութիւն կը տեսնան անցնող դարձող մարդիկներ, միայն թէ գլխուն տոպրակի շնորհիւ չեն կարող ճանչնալ: Իսկ ազատուած կատուններ ուղղակի դէպ ի տուն կը դառնան, լուր կը տանին տնեցւոց, թէ իրենց տէր բանտ տարին:

Բայց դու հարցո՛ւր, Թռռնիկ, թէ այդ գթասէր մարդ միայն չարչարուած անասնոց վերայ գութ ունէր եւ այդպէս անաչառ դատաստան կը տեսնար, չէ՞ նոյն գութ եւ անխտիր դատաստան զրկեալ մարդոց համար էլ ի գործ կը դնէր:

Այո՛, Թռռնիկ. երբ մարդ անասնոց վերայ գութ ունենայ, շատ բնական է, որ իւր համացեղ ընկերին վերայ աւելի եւս կզգայ եւ գթասիրութիւն կը շարժի: Այլ ով գիտէ, աշխարհ է, գուցէ կան այնպիսի մարդիկ էլ, որ արտաքուստ բարեսիրտ ձեւանալով, կատուի դատաստան կը տեսնան, որպէս զի ցոյց տան թէ արդարասէր են, իսկ բողբոջող զրկեալ մարդու դատաստան ի բաց կը թողուն: Ինչպէս Քրիստոսի ժամանակ կեղծաւոր փարիսեցիներ ուղտն կուլ կուտային եւ մժուլներ գինու երեսէն կը քամէին. այսինքն Աստուծոյ օրինաց արարդարութիւն զանց կանէին եւ փոքրիկ աննշան բաներն արդարութիւն կը համարէին:

Մարդիկ ըթ կարծեն, Թռռնիկ, որ դատաւոր Աստուած միայն զրկեալ մարդոց համար վրէժխնդիր կը լինի: Ո՛չ. ես լսած եմ. եւ գրքերու մէջ եւս կարդացեր եմ, թէ անխօս անասնոց բողբոջն եւս կը հասնի Աստուծոյ առաջ. եւ Աստուած դատաստան տեսնալով

վրէժխնդիր կը լինի: Ասորի սուրբ Եփրեմ խորին ինքնին կը խոստովանի իւր տղայութեան յանցանք, որ դրուած է իւր վարուց պատմութեան մէջ:

Կասէ թէ ես պատանեկութեանս ժամանակ շատ ստահակ անհանդարտ եւ չարաճճի մի պատանեակ էի, մի օր դաշտի մէջ մի յղի կով տեսայ, որ նստած էր, պիտի ծնէր. ես քարաձգութեամբ հալածեցի խեղճ կով, չը թողի որ նա հանգիստ ծնէր իւր հորթիկ. այնչափ լարեցի ետեւէն, մինչեւ տարի անտառին մէջ: Կովն իւր հորթ նետեց եւ շնչասպառ անկաւ գետին. մնաց այնպէս, գազաններ գիշեր կովն էլ հորթն էլ կեան: Էգ կով մի աղքատի կով էր. Բանը ծածուկ չը մնաց, իմացուեցաւ, տես տարին Բանտ դրին. էդ Բանտին մէջ ուրիշ յանցատորներ էլ կային, որ իրենց մեղքեր իրարու կը պատմէին. մէկն կասէր ես մի անմեղ մարդ սպանեցի. միսն կասէր ես մեծ վաճառական կողոպտեցի եւ զինքն սպանեցի եւ այլն: Զիս էլ հարցուցին, տղա՛յ, քո մեղքն ի՞նչ է. ես պատմեցի կովու անցքը, օ՛, ասին, էդ էլ մե՞ղք է: Վերջապէս ոճրագործ մարդոց դատաստան տեսնուեցաւ տարին կախեցին: Իսկ իմ տղայութեանս խնայելով զիս մահապարտ չդատեցին, Բայց լաւ մի ծեծելով արձակեցին Բանտէն. յիրաւի քանի ամիսներ Բանտին մէջ չարչարուեցայ: Երբէք քուն չունէի. միշտ հալածեալ կովու պատկեր աչքիս առաջ կուգար:

Մտածեցի որ աղքատի կովու համար պէտք է յաւիտեան ապաշխարիմ. ուստի թողի տուն, հայր, մայր եւ ամէն ինչ ասի երթամ սար ճգնաւոր լինիմ, անգթութեան ու զրկանաց մեղքերս քաւիմ: Եւ ես այս փորձանքով զգաստացայ եւ խելամուտ եղայ Աստուծոյ դատաստանին, որ անասնոց համար էլ վրէժխնդիր կը լինի, երբ մեք անգթութեամբ վարուինք անխօսուն կենդանեաց հետ:

Այս պատմութիւն թող խրատ լինի քեզ, Թոռնիկ, երբէք մտքէդ մի հաներ. եւ միշտ յիշէ Սուրբ Եփրեմի պատմութիւն եւ հալածեալ կովու դատաստան. գիտնալով եւ հաւատալով թէ Արդար Աստուած

հաւասարապէս դատաւոր է ինչպէս մարդոյն՝ նոյնպէս եւ զրկեալ
անասնոց:

ԳԼՈՒԽ XVII

ԺԷ. Մշակութիւն ծառատնկոց

The Culture of Planted Trees

Սիրելի Թոռնիկ, եթէ աստի հազար - հազար տարիներ առաջ ծնած լինէինք, պիտի տեսնայինք այս մեր բնական երկրագունդ բովանդակ անտառներով զարդարուած: Եւ ո՛վ էր տնկեր. Արարիչ Աստուած, որ ասաց եւ եղև, ոչ միայն ծառեր, այլ եւ ամենագան բոյսեր ինքնին երկրի ծոցէն վեր բուսան: Տես այն մթնագոյն լեռներ եւ այս ընդարձակ դաշտեր, հովիտներ, ձորեր, գուցէ ժամանակով խիտ անտառներով լցուած էին:

Կը թուի թէ հին նախադարու մարդիկ, որ միայն վայրենի որսորդութեամբ կապրէին, գուցէ մոռցած էին մեր Նախահօր մշակութեան արուեստ, որուն ասաց Տէր Աստուած գործել զերկիր ու պահել: Էն ժամանակուան վայրենի մարդիկ որ վաղուան համար հոգալ չգիտէին, սկսեցին անխնայ կերպով ջարդել, վառել անտառները: Բայց նախապէս հոգացող Աստուած այս մեր երկրագնդին շատ տեղեր երկրաշարժով վեր ի վար շրջեց, անթիւ անհամար անտառներ գետնի խորութեան տակ պահեց ինչպէս մի անսպառ գանձ՝ մարդոց ապագայ սերունդին համար: Ներկայ խելացի սերունդ երկրագունդ քրքրելով եւ երկրին խոր ծոցեր բանալով՝ գանձը գտաւ, եւ ի՞նչ է այդ գանձը, գիտե՞ս, Թոռնիկ, ոչ ոսկի է եւ ոչ արծաթ, այլ սեւացեալ քարածուխ, որ ոսկիէն աւելի պատուական եւ շահեկան է: Վասն զի աշխարհիս յառաջդիմութեան մեքենաներ շոգիի զօրութեամբ կը գործեն, եւ շոգին ջրէն կը գոյանայ վառուած քար ածուխի բորբոքող կրակէն:

Այսպէս երբ տեսան մարդիկ, որ Աստուծոյ անկած հնադարեան անտառներ հետզհետէ կսպառնին. այնուհետեւ սկսեցին ամենայն աշխատութեամբ ձեռատունկ անտառներ հասցունել եւ այսէր

արեւմտեան Եւրոպիոյ աշխարհ մշակուած անտառներով լցուած է, որ լիովին փայտ կը մատակարարէ՝ թէ շինուածոց համար, թէ այնչափ անհամար փայտաշէն նաւերու համար, եւ թէ շոգեկառքերու հարթուած ճամբաներու պատրաստութեան համար:

Իսկ մեր արեւելեան աշխարհ անտառներու հարստութենէն շատ աղքատ է. եթէ կան այժմ սակաւ ինչ բնական անտառներ, այն եւս անկանոն եւ անխնայ կտրուելով սպառելու վրայ են: Ուստի պէտք է աշխատինք մեր հողագործութեան հետ նաեւ ծառատունկ անտառներ հասցունել: Եւ գիտե՞ս թէ որչա՞փ ընդարձակ սահմաններ ունի գիւղական ժողովուրդ անտառի մշակութեան համար թէ դաշտագետին եւ թէ փխրահող բլուրներ: Երկրագործին համար փայտին պիտանութիւն այնչափ կարեւոր է, որչափ հաց իւր կեանք պահելու համար: Եթէ անշուք խրճիթ մի շինէ, որպէս զի իւր ընտանիք ծուարիննորա մէջ՝ փայտ պէտք է. հապա այն մեծ նահապետական ընտանիք, որոց թիւ կը հասնի մինչեւ քառասուն եւ յիսուն, որչա՞փ ընդարձակ շէնքերու պէտք կունենայ: Թողունք մեր տուններու շինութիւն, որոց համար բրտի, կաղամախի եւ ուռի փայտեր պէտք են: Իսկ մեր մշակական աշխատութեան համար ուրիշ այլ եւ այլ տեսակ ամուր փայտեր պէտք են: Հացի փայտ պէտք է գութանի կոր էշին եւ առատամի համար. թեզի փայտ պէտք է սայլերու մածան կազմելու եւ սոնակի համար, թողունք այլ եւ այլ փոքր գործիքներ, որք առհասարակ պինդ փայտերէ կը շինուի: Եւ ինչպէս գրեցի յառաջ, երկրագործ գիւղացին այս տեսակ փայտեր ձեռք բերելու համար որչա՞փ պարսպ ժամանակ կանցունէ, մինչեւ հեռաւոր տեղեր երթալով գտնէ, բերէ, շինէ եւ գործի սկսի:

Թողունք այս ամէն, Թոռնիկ, դու կը տեսնաս թէ ծառատունկ ունեցող գիւղեր որչա՞փ գեղեցիկ եւ զուարճալի են, եւ միանգամայն գիւղին տեսարանին մեծ շուք կուտան: Դու գնացեր ե՞ս Արտամետու այն ճոխագոյն ծառաստան եւ մրգաստան, ուր թո՛ղ անտառային անպտուղ ծառեր, որչա՞փ զանազան պտղատու

մրգաբեր ծառեր կան թէ խնձոր, թէ տանձ եւ թէ այլ բազմատեսակ անուշահամ պտուղներ, որոց մէջ ամենէն ազնուագոյն կը համարուի համով, հոտով եւ գունով չնաշխարհիկ կարմիր խնձոր, եւ այնչափ առատ, որ բովանդակ Վասպուրական երկրին բաւական կը լինի:

Գիւղի համարծառաստունն ուրիշ օգտակարութիւն եւ հաճոյական քաղցրութիւններ ունի: Յամարան արեւու տօթագին հովանին տարածելով, իսկ ի ձմերան հիւսիսի սաստկաշունչ քամիէն կը պատսպարէ: Հապա որչա՞փ քաղցր կը լինի գիւղական ընտանեաց համար, որք պարապոյ ժամեր՝ իրենց մանկիկներով ծառերու շուքերուն տակ նստելով՝ ձեռագործներով աշխատին եւ զբօսնուն: Սոխական ու սարեակ ծառաստանէն երգեն, մանկիկներ վարէն խաղալով ճլվլան, եւ երբ գառնուկներն եւս կայառին ու մային, վա՛շ, քանի՞ անուշակ ձայնակիցներ ներդաշնակութիւն կը կազմեն գիւղական պարզ կեանքում:

Ծառաստանք ոչ միայն՝ մարդոց համար իբրեւ վայելքի եւ օգուտ եւ կեանքի պիտոյքներու մասին, այլ եւ շատ կարեւոր են անասնոց համար, վասն զի ծառերու տաւ միշտ թարմ կանաչները կը բուսնին, ուր միայն պէտք է արածեն, նորածին կովերու հորթեր եւ մատակի ձագեր եւ ամարան տօթաժամուն այդ մատաղածին անասնիկներ հովասուն ծառերուն տակ կը հանգչին կանաչներու վերայ:

Բայց, Թոռնիկ, բաւական չէ որ ծառաստանք միայն գիւղի շրջապատները զարդարեն, երանի՜ թէ մեր դաշտեր անդաստաններն եւս ծառատունկերով զարդարուին, ուր որ ջրի գնացքներ կան եւ աղբիւրներ կը բոխին. ո՛չ, քանի դիւր եւ հանգստաւէտ կը լինեն թէ աշխատաւոր մշակներուն եւ թէ լծատար խոնջած անասուններուն, որ այն ինչ կէսաւուր տօթաժամուն լծերէն կը քակուին, իսկոյն այդ հովանուտ ծառերուն տակ կսկսին արածել եւ յետոյ կը նստին եւ կ'որոճան, իսկ ջրասէր գումշուկներ,

որ անչափ տաքութեան չեն դիմանար, լծեն արձակուելուն պէս դէպ ի ջուր կը վաննէ, եւ թէ ջուրն առատ է՝ մէջ կը նստին, հօտաղ լաւ մի կը լուանայ եւ ապա կը բերէ արօտատեղ: Այդ պահուն խոնջած մշակներ կը նստին աղբիւրի գլուխ ծառի հովի տակ, եւ կսկսին հարցնել իրարու, արդեօք էս օր տանտիկին ի՞նչ է եփեր մեզ համար. դու գիտես մեր մշակներ շատ սիրահար են իւղալի ճաշին եւ փիլաւին, եւ տոպրակով քամած մածունին:

Կը տեսնան, որ հացբեր կտրիճ աղջիկ շալկաւորներ կուգայ շալակ վար կը դնէ, կը բանան կը տեսնան, որ ճիշտ իրենց ուզածին պէս է կերակուրներ: Մշակին սեղան կանաչագարդ գետինն է, ուր կը փռեն մէզար, կը շարեն վրան թաղէ հացեր, կը բանան մածնի տոպրակ, հողէ կամ փայտէ կօտին մէջ կը հարին զմածուն աղբիւրի պաղուկ ջրով, յետոյ կառնեն դգալներ, մի դգալ փիլաւ մի դգալ մածնէ թան. օ՛խ, Թոռնիկ, կերեր ես, դու գիտես թէ ո՞րչափ ախորժանօք կուտեն այդ անօթի մշակներ, կուտեն եւ կօրհնեն զտանտիկին:

Կէսաւոր ճաշէն յետոյ, գլուխնին կը դնեն հով ծառին տակ, անուշ քուն կը քաշեն, այնպէս որ իշխան իւր ապարանքին մէջ փետրալից անկողնոյ վրայ կարող չէ այն հանգիստ եւ անդորր քուն ունենալ. դորա պատճառներ այժմ չ»գիտես դու, Թոռնիկ, բայց յետոյ կիմանաս, երբ տակաւ զարգանալով աշխարհի բաներուն հետաքրքիր լինիս:

Այսպէս, մտացի Թոռնիկ, լաւ ուշադիր եղար թէ ծառատունկեր որչա՞փ պիտանի եւ շահաբեր են գիւղական ժողովուրդին համար: Ուրեմն աշխատիր որ տարուէ տարի միշտ տնկելով եւ խնամելով՝ մեր տան սեփհական ծառատունկեր շատցունես: Ես արդէն ի վաղուց մի դրան արտ ցանկապատելով գեղեցիկ ծառաստան մի հասուցած եմ, դու պէտք է որ իմ տնկած ծառերով չը պարծենաս, այլ աւելի քաղցր է, որ դու ես նոր ձեռատունկեր տնկելով՝ մշակելով

անով պարծենաւ: Գիտե՛ս, ծառատունկն եւս իրենց առանձին - առանձին խնամքներ ունին տնկելու, քշտելու, կտրելու եւ այլն: Ծառեր դարմանելու մասին շատ երկար դասեր պէտք չեն քեզ, դու կը տեսնաս թէ ինչպէս Պապիկդ մի սղոց եւ մի կօռ դանակ առնելով կը մնայ ծառաստան, միշտ չորցած եւ աւելորդ ճիւղեր կը կտրէ, որպէս զի մնացեալ ճիւղեր աւելի աճեն: Պէտք է մրգաբեր ծառերուն տակն երկու կամ երեք տարին անգամ փորուին. այս աշխատութիւն եւս իւր շահն ունի, նախ որ գետինն խրխրուելով ծառերուն արմատներ աւելի կը զօրանան, երկրորդ՝ գարի կամ այլ հնտեղէն բաներ ցանելով՝ ծառէն եւ ծառատակէն միանգամայն արդիւնք կստանաս:

Կը յիշե՛ս, Թոռնիկ, քանի տարիներ առաջ Վանեցիք թըթենիի մշակութիւն սկսեցին, սկզբան շատ յաջողութեամբ յառաջ տարին: Այսպէս վերահաս դիպուած մի եղաւ, որ Վանեցիք մի քանի տարի տարի միայն շերամի հունտ ծախելով մեծ շահեր ունեցան, այնչափ բարձրացաւ Վանայ հունտի գին, որ ոսկիին հետ հաւասար կշռելով կառնէին, վասն զի ուրիշ երկիրներուն հունտեր բոլոր արուեցան շերամի որդերուն մի կերպ հիւանդութենէն:

Տաւալի է, եթէ պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, թէ ինչպէս Վանեցիք այդ շահաբեր ձեռնարկութիւն բոլորովին ի բաց թողին, քանզի նոքա ի սկզբան այնպէս կարծեցին ու պաշարուեցան, թէ միայն շերամի հունտ ծախելով պիտի շահին, չի կրցան գուշակել թէ այդ մի բաղդի դիպուած էր եւ անցաւ, չի կրցան նաեւ ըմբռնել թէ շերամի մշակութիւն սոսկ սերմի վրայ չէ, այլ առաւել խոզակներու վրայ է, վասն զի թթենիի մշակութեան բուն արդիւնք խոզակն է, կամ պէտք է ժամանակին խոզակ ծախել եւ կամ խոզակներէն թել քաշելով ապրշում ծախել: Եւ որովհետեւ ապրշում ինքնին թեթեւ բան է, բայց գին ծանր, այս բան շատ ձեռնտու էր Վանեցոց շահավաճառութեան համար, հեռի լինելով ծովեզրեայ նաւահանգիստներէն:

Կը թուի ինձ, Թոռնիկ, որ Վանեցիք բարակ ձանձրալի եւ խնամոտ աշխատութիւններ չեն սիրեր, մի կանգուն խորութեամբ հողը շրջելով թթենի տնկել, ամէն տարի ծառատունկեր փորել, շերամատուն շինել, որդերուն աշխատութեան պատշաճ սեղաններ պատրաստել, ամէն օր թթենի տերեւներ բերելով որդեր կերակրել, իբրեւ բժիշկ սուր աչքով որդերուն վիճակ քննելով՝ հիւանդներ առողջներէն զատել, եւ երբ կսկսին որդեր խոզաններ հիւսել, դոցա փոքրիկ-փոքրիկ ծառի ճղիկներ պատրաստել եւ այլն եւ այլն. հապա խոզակներ կապելէն յետոյ՝ պէտք եղած սերմն առնել, մնացեալ խոզակներկամ այնպէս վաճառականին ծախել եւ կամ թել քաշել եւ կաժ-կաժ անելով զուտ ապրշում հանել եւ կապել, օ՛խ, ի՞նչ ձանձրալի երկարատեւ աշխատութիւն, տրտնջալ կսկսի ծոյլ, անձմեռ Վանեցի:

Տես, Թոռնիկ, շերամատածութիւն ձանձրալի եւ երկար աշխատութիւն կը համարի Վանեցի, որ շատ-շատ երեք ամիս հազիւ տեւէ բոլոր աշխատութիւն եւ արդիւնք կստանայ, այն ինչ այգի տնկելով եօթը տարի կ'սպասէ եւ ապա տընկած այգւոյն երախայրիք կընդունի: Բայց միթէ Վանայ սոյն բազմաշատ ու հնատունկ այգիներ արդի սերո՞ւնդ տնկած է. ո՛չ, Նոյ նահապետին հարազատ այգեսէր զաւակներ՝ մեր նախնի Պապիկներ տնկած են եւ մենք այսօր կը վայելեմք, ինչպէս եւ մի այգի տնկած եմ, եւ մեռնիմ դու պիտի ժառանգես ու վայելես՝ է՛, գուցէ յետոյ պարծենաս ու ասես թէ այս այգին եւ տնկեցի:

Այժմէն պատուէր կուտամ քեզ, Թոռնիկ, որ ուրիշ ծառատունկներու մշակութեան հետ չմոռանաս նաեւ թթենիի մշակութիւն, որով համար շատ նպաստաւոր են մեր գիւղի շրջապատի հողեր, զի թթենիի տունկ աւագախառն հողի մէջ շատ կը յաջողի: Բայց պէտք է գիտնաս, Թոռնիկ, որ մեր երկրագործութեան սովորական աշխատութիւն շատ բազմազբաղ է: Ուստի դու երբ ծառատնկոց մշակութիւն յառաջ տանիլ կուզես,

լաւ է որ բուն հողագործական կամ սերմնացանութեան մշակութիւն,
զորօրինակ ցորեն, գարի եւ այլն, չափաւորես, որպէս զի կարենաս
ծառաստնկոց մշակութիւն աւելի արդիւնատուրել:

Բաւական ընդարձակ խօսեցայ, Թոռնիկ, ծառաստանի
մշակութեան մասին, դու գիտես Պապիկդ ծառն ու աղբիւր շատ կը
սիրէ: Երբեմն աշխատութենէն յոգնած կերթամ կը նստիմ մի ծառի
հովանեաց տակ. կռնակս ծառի բնին կուտամ կը հանգչիմ,
ծերացած եմ, Թոռնիկ, այլ ես ինձ համար ծերութեան ցուպ եւ
յենարան պէտք է: Յակովբ նահապետ իւր մէկ սիրած որդին ցուպ
ծերութեան կը կոչէր, ես էլ կասեմ քեզ թէ իմ ծերութեան ցուպն ես,
մինչեւ հասնիմ վերջին հանգստարան:

ԳԼՈՒԽ XVIII

ԺԸ. Գիւղական ժողովրդի տունն եւ կեանքը

The House and Life of the Village People

Սիրելի Թոռնիկ, դու կարդացեր ես Աստուածաշունչ, եւ գիտես որ հին-հին նահապետներ հաստատ տունն եւ բնակարան չունէին, այլ նոցա տունն շարժական մի վրան էր, այսօր այստեղ, վաղն ուրիշ տեղ: Եւ դեռ այսօր Արաբական ցեղեր նոյն կեանքով կապրին: Մեզմէ շատ հեռու չէ, հարաւային կողմն կան շատ վրանաբնակ ցեղեր, որ ազգաւ քիւրդ են եւ կէօշար կըսուին, որոց ձմերան բնակութեան տեղեր Նինուէի եւ Բաբիլոնի սահմանին ընդարձակ ջերմին դաշտերն են, ուր ոչ այնքան ձիւն կը տեղայ եւ ոչ սաստիկ ձմեռ կը լինի: Իրենք վրանին տակ կը բնակեն եւ իրենց անասուններ միշտ բացօթեայ կարածեն:

Իսկ ամառն երբ ջերմութիւն կը զայրանայ, այդ բոլոր վրանաբնակ ցեղեր, իրենց ոչխարներու բազմաթիւ հօտերով կը չունեն դէպ ի հիւսիսակողմ Կորդուաց եւ Տաւրոսի հովասուն լոնաշղթաներ, ուր շատ աղբիւրներ եւ անբաւ արօտավայրեր կան: Երեք չորս ամիս այդ լեռնասուն եւ ազատ կեանքը վայելելով, յաշնան վերջ դարձեալ կը չունեն դէպ հարաւ ջերմագոյն խորադաշտեր: Սորա համար այդ վրանաբնակ աստանդական ցեղերն բազմաթիւ ոչխարաց հօտեր եւ այլ անասնոց ջուլիւրներ ունին, որոց համար ոչինչ հոգածութեան պէտք չկայ, ոչ ախոռ, ոչ գոմ, եւ ոչ ձմերան դարմանի պատրաստութիւն, հետեւելով միայն տաւարաբուծութեան, այս մասին գիւղական ժողովուրդէն աւելի կը հարստանան: Եւ միանգամայն կը վայելեն բնական կեանքի ամենաքաղցր անդորրութիւն:

Հետքքթիր կը լինի՞ս, Թոռնիկ, թէ նախադարերու մարդիկ տուն բնակարան շինել եւ նորա մէջ բնակել, ձմեռը ցուրտէն եւ ամառ արեւու տաքութենէն պատսպարուել ուստի՞ ուսան կամ օրինակ առին:

Կասեն թէ մարդիկ թռչուններէն եւ անասուններէն սորվեցան տուն շինելու արուեստ եւ ճարտարապետութիւն, տեսան որ թռչուններ ծառերու վրայ բոյն կը դնեն, ծիծառն իւր կաւակերտ բոյն կը շինէ տան հեծանի կողի վերայ, արծիւ որ բարձր սարեր կը սիրէ, իւր որջն ունի. եւ կոյր խլուրդ, որ գետնի տակ իւր բոյն շինելով դուրս տուած հողը բլուրիկ մի կը ձեւացնէ, հապա մրջին, այն նախահոգ չքոտի կենդանին, որ ոչ միայն տուն, այլեւ համբարանոց կը շինէ իւր բունիկին կից, ուր կը ժողվէ ձմերան պաշար: Իսկ դարմանագործ մեղուն ինչպէս համաչափ բջիջներ կը տողէ մոմի հիւթով, չգիտենք իւր համար բոյն, թէ մեղրատուն կը շինէ, այնչափ խընամով, առ որ կը զարմանայ մարդկային իմաստութիւն:

Այո՛, Թոռնիկ, բանաւոր մարդիկ չքոտի անբաններէն կուսանին շատ բան, այդ ի բնութենէ արուեստաւորներ մեզ վարժապետ կը լինին, կը տեսնա՞ս այն չարաճճի սարդ, որ կռուան անելով պատին անկին՝ անդադար կը ճգնի, բարակաման թելեր կը հանէ իւր բերնէն եւ ուռկան կը հիւսէ, ճանճեր բռնելու համար, աստի մարդիկ սորվեցան ուստայանկութեան կամ կտաւագործութեան արուեստ: Միթէ սոխակի դայլայլիկէն եւ այլ քաղցրախօս թռչուններուն ձայնէն, ծովու մռնչող ալիքներէն, ջրերու հոսանաց ձայնէն, անտառներու համաշունչ սօսափէն, բան մի աստի, բան մի անտի առնելով՝ երգահան մարդիկ չ»խմբագրեցի՞ն երաժշտութեան այնչափ հիանալի եղանակներ եւ դասեր:

Է՛, Թոռնիկ, դարձեալ մոլորեցաւ Պապիկդ, թողլով մեր դասին բնական կարգ, քննել կուգէ թէ մարդիկ ուստի՞ սորվեցան տուն շինել երգել եւ այլն, դառնանք գիւղական տնակներ:

Գիտես, Թոռնիկ, ամեն մի կարգ ժողովուրդ իւր զարգացման համեմատ կապրի աշխարհիս վերայ: Քաղաքացի ժողովուրդ, որ մեզմէ անլի զարգացած է եւ զարգանալով ճաշակ բացուած է, գիտէ թէ ինչպէս պէտք է բարեկեցիկ կեանք վայելել, ուստի իւր ճաշակին համեմատ չափով կը շինէ:

Իսկ գիւղական ժողովուրդ, որ զարգացումն չունի, ճաշակ փակուած է, նորա համար բաւ եւ շատ են իւր տնակներ: Բայց միթէ այնքան բթացա՞ծ է շինական ժողովուրդին ճաշակ, որ նա չէ կարող գոնէ մի փոքր ինչ իւր տնակներ կանոնաւորութեամբ շինել, բայց տես դու՝ թէ նա ինձ կը պատասխանէ, այո՛, ես էլ մարդ եմ, փոքր ի շատէ ճաշակ ունիմ, կը տեսնամ քաղաքացւոց գեղեցիկ տներ, հոգիս չուզե՞ր որ ես էլ գեղեցիկ տուն ունենամ. այլ երբ կը մտածեմ թէ աղքատ եմ, պարտապան եւ աղքատին համար խրճիթ շատ է եւ ասլն: Իսկ հարուստ տանուտէր խելացի տնտեսութեամբ կը մտածէ, եթէ ընդարձակեմ տունս, հիւրեր կը շատնան, ծախքերս կրկնապատիկ կը լինին եւ ասլն: Շինական տանուտէրոջ այս առարկութիւն իրաւացի է. բայց կայ դարձեալ հիմնական պատճառ, ինչպէս որ վերը բացատրեցի, աղքատութեամբ հանդերձ գիւղական ժողովուրդ տգէտ եւ անճաշակ է, վասն զի կան այնպիսի թեթեւ կարգադրելի բաներ, որ երբէք ծախս չեն պահանջեր, այլ միայն փոքր աշխատութիւն: Որպէս զի զգալի եւ յօշոտելի կերպով ցոյց տամ քեզ, Թոռնիկ, որ աչքով տեսնաս ու նկատես թէ մեր գիւղական ընտանիք ի՛նչ դառն ու չարաչար դժուարութեամբ կը տառապին առտնին աշխատութեան մէջ՝ մի օրինակ բերեմ: Դուն կը տեսնաս միշտ եւ չես զգար. աչքդ սովորած է. գուցէ կը կարծես, որ գիւղական ընտանեաց վիճակ պէտք է այդպէս լինի կամ նորա ճակատագիրն է այդ:

Ե՛լ ուրեմն, Թոռնիկ, երթանք ի միասին մեր բարեկամ Կիրակոս աղբօր տունը: Ճիշտ գեղի թոնիրներու վառուած ժամանակն է, տես ահա թոնրի տուն միտով ծուխով լեցուած է, թոնիր կը վառուի,

խաչերկաթին վերայ դրուած են թանապուրի եւ ճաշի պուտուկներ, տան մի կողմ երկու օրօրոց դրուած են, խեղճ երախաներ ծուխէն խեղդուած կուլան, մայրեր կը կարծեն թէ կաթ կուզեն, տան մի անկիւն եւս դող - տաքցոցէն բռնուած պառկած է մի պառաւ կին: Թոնիրն իջաւ, ծուխ քաշուեցաւ, տան տիկին ձգեց դընթեկ, նստաւ թոնրին շուրթ, տան մի հարսն եւս թոնրի սալի վերայ խմորի գնդեր բանալով՝ տան տիկնոջ կուտայ, նա էլ մաջրակայով թոնրին կողը կը փակցուէ: Այս միջոցին տան պահապան գամփռ շուն դրան մէջ թաթիկ պարզելով շնթոկեր է, աչքն դէպ ի տան տիկին կսպասէ, որ թոնրէն ելած կուտն իրեն տայ:

Կէս օր է, կասէ աղջիկ մօր. Ժամանակ եկաւ մայրիկ, մշակներուն հաց պիտի տանեն, հացն ու կերակուր կը պատրաստուի, Ժիր աղջիկ շալակտորած կերթայ դաշտ: Ահա ներս կը մտնայ գեղի գգիր, տանտիկին հիւր եկաւ, նա մի օֆ քաշելով հրաման կանէ հարսին, որ մի քանի հակիթ կոտրէ ձուածեղ եփէ հիւրին համար:

Կտեսնաս, Թոռնիկ, գեղացիի տունը նահապետական մի վրան է, դուռը միշտ բաց է. կսկսեն ետեւէ ետեւ գիւղի աղքատներուն շարքը, եկաւ ցուպ ի ձեռնին դողդոջուն մի պառաւ, տանտիկին, հոգւոյդ մեռնիմ, թագա հացի հոտն առի եկայ, որբիկ թոռնիկներս անօթի կուլան, մի հաց, քիչ մի ապուր տուր տանեմ ճժկներուս, պառաւն առաւ ինչ որ ուզեց, օրհնելով գնաց: Եկաւ ուրիշ մի էն էլ առաւ գնաց, այսպէս շատեր էկան առան ու գնացին: Վերջին անգամ էկաւ մի աներես աղքատ որ մի հացով գոհ չէր լինէր. բարկացաւ տանտիկին, առաւ թորվան սեւ անթրոց տուաւ ասոր կոնակին, տնէն դուրս հանեց: Տեսա՞ր, Թոռնիկ, հացարար տանտիկին մինչեւ հաց լրացուց՝ հացին կէսն գնաց:

Այժմ դառնամ խօսիմ այս թորվան տան վերայ, զոր շատ դիւրին է բարեփոխել, կը տեսնա՞ս, թոնիր տան մէջտեղ շինուած է. առիք միայն մէկ էրդիթ կայ մուխ ելնելու համար, թէպէտ տան դուռը բաց

լինելով մուխն տնկից էլ դուրս կելնէ: Եթէ այս թորվան տեղը փոխենք եւ տան յարմար անկիւնի կողմն դնենք, էգ անկիւնի վերայ լայն պուհարիկ մի կապենք, եւ այս պուհարիկ շատ դիւրին կը լինին եթէ երկու սիւնեակներ անկեն. կակուղ ուռենիով հիւսենք եւ միջոցներն յարդակաւով ծեփենք, նմանապէս տանիքի վերայ եւս նոյն ուղղութեամբ պուհարիկ մի լինելով գոնէ կանգուն կէս բարձրութեամբ, տես դու էն ժամանակ մուխն ինչպէս վեր կը քաշուի եւ տուն բոլորովին ազատ կը մնայ ծուխէն:

Է՛, Թոռնիկ, դու ասա դատաստանով խօսիր այս փոքր բարեփոխութեան համար ի՞նչ դժուարութիւն եւ ծախք կը լինի: Բայց ինչու՞ չի մտածեր գիւղացին, չ»գիտե՞ս միթէ դու դորա պատճառ, ինչպէս շատ անգամ ասած եմ, դարձեալ նոյն կը կրկնեմ, դիր ու կարդալ չ»գիտնալն է, գիրն ու գիրքն է, որ կը բանայ մարդոյն միտք եւ մտածել կը սորվեցնէ: Սակայն դու մի զարմանար մի մեղադրեր անգիր գիւղացին, երթանք քաղաք, տես ահա բովանդակ վանեցւոց տանուտեր, որոց ամէնուն էլ թոնիր տան մէջտեղ շինած են, միայն մի տարբերութիւն կայ, որ քաղաքացւոց տանտուններ բաւական բարձր են, ոչ միայն առիքէն, այլեւ պատերէն շատ երդիսներ ունի, տան մուխ դիւրութեամբ դուրս կը քաշուի: Բայց դարձեալ առիք սեւ ու մրջոտած է. եւ երբ անձրեւէն տան կաթիլ սկսի, կը տեսնաս որ սեւ կաթիլներով տան յատակ եւ փռուածքներ կապականէ: Երբեմն եւս աւելի հին-հին տուններ գարնան միջոցին առանց անձրեւի մունջ կաթ կանեն՝ որ աւելի գէշ է, զի գետնի փռոցներ, թորվան ծածկոց եւ ընտանեաց հագուստներ առ հասարակ կը մրջոտին եւ որչա՞փ դժուարին է այդ մածուցիկ այս մրաներկ լաթի վրայէն հանել ու ջնջել:

Ուրեմն չասես, Թոռնիկ, թէ քաղքցին, որ կարդալ-գրել գիտէ, զարգացած է Պօլսոյ մայրաքաղաք տեսնելով, մաքրութեան օրինակ առած է, ի՞նչպէս դարձեալ չ»գիտէ բան մի մըտածել ու բարեփոխել իւր տունն: Եթէ այսպէս, ինչ առաւելութիւն կայ գրին ու

անդրին մէջ. երբ կեանքի ընթացքի եւ տնտեսութիւն նոյն կը մնայ: Պատասխանեմ քեզ: Թողնիկ, նախ պէտք է գիտնաս, որ ամէն գրել-կարդալ գիտցող, տնտեսագէտ չի լինիր, երկրորդ քաղաքացւոց նոր սերունդ թէեւ արդի դպրոցներում անկատար ուսումն ընդունած է. այդ երբէք բաւական չէ մեր կեանքի բարուք տնտեսութեան համար, վասն զի այդ կիսակատար հարեւանցի ուսումով մեք կարող չենք մեր միտքը այնպէս մշակել, որ հին արմատացած նախապաշարումներ ի բաց խլուին: Տակաւին ինչպէս գիւղացին նոյնպէս եւ քաղաքացին պիտի բնակին մրջոտած տուներու մէջ եւ պիտի ասեն մեր հայեր, մեր պապեր այս տուններու մէջ բնակած են, մեք էլ կը բնակինք, նոցա համար փոյթ չէ թէնդտանիք կը տառապին մոխին եւ ծոխին մէջ եւ մերթ եւս աչքերնին ափախաւար կը լինի:

Ես երբ կասեմ թէ քաղքցիք զարգացած են, դու այնպէս մի հասկընար թէ իրօք եւ տիրապէս զարգացած եւ լուսաւորուած են, դոցա մտաւորական լոյս եթէ ամփոփես մի աղօտ ճրագի չափ լոյս չունի, միայն թէ գիւղական անգիր ժողովուրդին հետ համեմատելով փոքր ինչ առաւելութիւն ունին:

Թողնիկ, թէ քաղաքացւոց եւ թէ գիւղացւոց մտաւորական աչք դեռ բժժոտած եւ մթարքով ծածկուած է, մեք աշխարհին բաներ ճիշդ եւ ուղիղ չենք տեսնար, Յիսուսի կուրին պէս մեք էլ շրջող մարդիկ ծառի պէս կը տեսնենք: Ուստի ծառն ու մարդ որոշելու համարլոյս եւ պայծառ տեսութիւն պէտք է, որ միայն կրթութեամբ կստացուի, եւ քանի որ մեք կրթութեան ու գիտութեան լուսատու շնորհք չունինք մեր տնտեսական կեանք այսպէս կը մնայ: Գիտութիւն մեզի համար արժան տեսեր է խաւարտչին ու մրջոտած տուններ, մինչեւ զայ ժամանակ ժողովուրդին մտաւորական աչքը բացուի, լոյս տեսնէ, կարենայ ճանչնալ ու որոշել մարդն ու ծառ: Էն ժամանակ ահա եթէ ողջ մնացինք այս մրջոտած տներէն դուրս կելնենք դէպ ի լոյս եւ յառաջդիմութիւն, ու կազատուինք

տգիտութեան ան խեղդիչ մուխէն ու ծուխէն:

Այսչափ միայն, Թոռնիկ, գիւղական անշուք շէնքերու վերայ խօսեցայ, բայց շինական ժողովուրդին առտնին կեանք շատ ընդարձակ է եւ ուրիշ բազմազան բաներ ունի: Արդէն Թոռնիկ, դու գիւղական կեանքի մէջ ծնած ես, քեզ կը թողում նորա կեանքի նկարագիր, դու իքննին փորձառութեամբ ուսումնասիրես, այժմ պիտի խօսիմ գիւղական եկեղեցւոյ, քահանային եւ ժողովուրդին վերայ, որ քեզ համար մի հոգեւորական դաս է:

ԳԼՈՒԽ XIX

ԺԹ. Գիւղական եկեղեցի եւ քահանայ

The Village Church and Priest

Մեր գիւղական անշուք կեանքի համեմատ, մեր եկեղեցի ու տաճարն էս նոյն անշուք անզարդ ու խորնացած պատկերն ունի: Եթէ ի հին նախնիքներէն մնացած է մի գեղեցիկ տաճար քարաշէն եւ հաստատուն, այդ մի բաղդ է գիւղացւոց համար: Կան այնպիսի գիւղեր, որոց կից է վանքը, ինչպէս Ռշտունեաց գաւառին մէջ Նարկայ վանք, Թիմարայ գիւղերուն մէջ Աստուածածնայ հռչակաւոր վանք եւ այլ ուրիշ տեղեր: Այսպիսի վանքեր իբրեւ եկեղեցի եւ աղօթատեղի կը համարուին մերձակայ գիւղերուն, որ այդ էս իրենց համար մեծ մխիթարութիւն է:

Իսկ ընդհանրապէս Վասպուրական երկրի գիւղական եկեղեցիներ հողակերտ ու փայտաշէն են. պատեր խում աղիւսով շինուած, առիք ու տանիք հողով ծածկուած, միայն խորան եւ սեղան մեծ բան է՝ եթէ քար ու կրով շինուած լինի: Դու մի զարմանար, եթէ միայն գիւղացւոց եկեղեցիներ փայտաշէն են, այլ աւելի պէտք է զարմանաս, որ Վանայ նման հռչակ ունեցող մի քաղաքի եկեղեցիներ գրեթէ ամբողջ փայտաշէն են. միայն մի քանի եկեղեցիներ կան՝ որոց տաճարներ բաւական հնաշէն եւ հոյակապ են, ինչպէս քաղաքամիջի Սուրբ Պօղոս եկեղեցին:

Այգեստանեայց մէջ Այր - յարոյց եկեղեցի մի հնաշէն եւ պատուական տաճար ունէր. այդ եկեղեցւոյ փայտաշէն գաւիթ քանի տարի յառաջ նորոգելով, հնաշէն տաճար գաւթին հետ խառնեցին, ուզելով որ իրենց եկեղեցին Պօլսոյ եկեղեցիներու նմանցնեն, կարծելով թէ Պօլսոյ եկեղեցիք բուն հայկական տաճարներուն հնութեան ձեւն ու պատկերն ունին: Ափսո՛ւ, հազա՛ր ափսոս, որ այդ հնութեան տաճարներուն մնացորդներ հետզհետէ

կը քանդուին եւ օտար ձեւերով եկեղեցիներ կը շինուին և սեղաններ կը կազմուին անվայելուչ ու անճաշակ խաչկալնրով:

Թողունք այս, Թոռնիկ, դառնամք միայն մեր գիւղի եկեղեցւոյ նկարագիր հանեմք. բաւական է՝ դու այդ նկարագրով իբրեւ մի պատկեր աչքիդ առաջ տեսնաս:

Մեր գիւղի եկեղեցին դարձեալ հողակերտ ու փայտաշէն է, որ մի քանի տարի յառաջ հազիւ հազ նորոգուեցաւ. տե՛ս, սեղան պարզ, անպաճոյճ, փայտակերտ, կոպիտ շինուած մի խաչկալ ունի. վէմ-քար ու մոմակալ աստիճաններ անշուք մըջոտած կտաւով ծածկուած են. պատարագի ժամանակ հազիւ թէ երկու մոմ վառուին, ուրիշ ժամանակ բաւական է մի փայտէ եռօտանի ճրագակալ եւ վրան հողէ ճրագ բոլորովին ձիթոտած ու մըջոտած. սեղանի տէրունական պատկեր տես ի՞նչ անձեւ եւ անարուեստ է: Եկեղեցւոյ յատակ եւ սեղանի վրայ միայն փսիաթներ փռուած են: Գիւղական եկեղեցիներ մեծ մասամբ վերնատուն չունին, այր մարդիկ առաջ կը կանգնին՝ կիներ ետեւի կողմ:

Թողունք այս նիւթական անշքութիւն, որ Աստուծոյ տիեզերական փառաց առաջ նշանակութիւն չունի, որոյ աթոռ երկինք եւ ոտքին պատուանդան երկիր: Գանք բարոյական մասի նկարագիր հանել: Մի ծերուկ քահանայ ունիմք ցուպ ի ձեռին դողդոջելով հազիւ եկեղեցի կուգայ, աչքեր Իսահակայ նահապետին պէս վատատես եղած է ի վաղուց. բայց ինքն եկեղեցւոյ ժամերգութեան շատ բաներ բերան եղած է եւ կը կարդայ. ինքն երկիւղած, բարի եւ ժողովրդասէր մի քահանայ է: Մի քահանայ էլ ունէինք, բաւական կրթութիւն ունէր. ժիր ու գործունեայ էր, բայց նա հրաստացաւ, թողեց գեղ, ու քաղաք գնաց: Կը թուի որ գիւղական երէցներուն հարստանալ շատ լաւ բան չէ. վասն զի հարստութիւն զիրենք դէպ ի դիւրակեցութիւն կը մղէ. թէպէտ ուխտագիր է գիւղի եկեղեցւոյն վերայ քահանայ ձեռնադրուելով. բայց կը յաջողին այնպիսիներ

իրենց ուխտին դեմ դրժել, ոչինչ եւ անհիմն առիթներ յառաջ բերելով: Այլ ուղիղ խօսելով եւ զատելով՝ շատ անգամ եւս իրաւունք ունին գիւղական քահանաներ. երբ ժողովուրդ կը զլանայ իւր հոգեւոր պաշտօնէին հոգեւոր մատակարարութեանց իրաւունքներ տալու՝ ինչ որ նախնի եկեղեցւոյ սուրբ հայրերէն սահմանուած է:

Սորա ապացոյց ահա մեր ժամանակի մէջ կը տեսնամք, որ ժողովրդին պէս քահանաներն եւս պանդխտութեանկը դիմեն, թողլով գիւղն ու եկեղեցին որք՝ տարիներով կը դեգերին օտարութեան մէջ: Ո՛ր, տեսնաս դու, Թոռնիկ, Պօլսոյ գերեզմանոցներու մէջ թափառելով կապանեն, որ մի մեռելաթաղ լինի, կամ պանդուխտ ժողովուրդէն մէկ գայ, եւ իւր ննջեցեալի գերեզման օրհնել տայ:

Այսպէս, քահանայն կը թողու գիւղի կենդանի ժողովուրդին հովուութիւն, յորոց չկրնալով իւր ապրուստ հայթայթել, կերթայ մեռելոց գերեզմանէն գտնել իւր ընտանեաց հացն ու ճարակ: Օրհնեա՛լ լինին այդ ննջեցելոց յիշատակ, որք իրեանց գերեզմանէն քահանային հաց կը հոգան: Մեռելոց գերեզմանն եւս իւր պտղաբերութիւն ունի, ուր հաւատով ու Քրիստոսի անունով ննջեր են ի Տր:

Այնպէս կը թուի ինձ, Թոռնիկ, որ գիւղական ժողովուրդը չ»ժողովուրդ համարուած է ազգի վարիչներու առաջ. նա արժանի չէ, որ բարեգարդ կեղեցի ունենայ, արժանի չէ, որ ուսեա բարեզգեաց քահանայ լինի իւր հովիւ, նորա համար աւելորդ համարուած են դպրոց, ուսումն եւ կրթութիւն. նա չունի բաղդը որ տարին գոնէ մի քանի անգամ վարդապետի քարոզ լսէ. գիւղական եկեղեցւոյ չեմ այցելութեան ոտքէն շատ հեռու է. վերջապէս նա ամէն հոգեւոր միաբարութենէն զրկուած է: Մարդ կարող չէ նորա անգնահատելի վիճակին նկարագիր հանել: Ամէն բան կեդրոնացած է քաղաքներու մէջ, ուր դրուած է աթոռը ընդհանուր

վիճակի առաջնորդին: Առաջնորդ քաղաքացուց համար գիտես թե մենավաճառ է կամ վարձեալ մի հովիւ, որ միայն քաղաքացուց կը վերաբերի, միայն քաղաքացի ոչխարներ պէտք է արածայ, դաշտի գիւղական ոչխարներ թող գալլեր տանին: Առաջնորդ էն ժամանակ կը տեսնայ գիւղացուն երես, երբ նա մի խնդրոյ համար աղերսադէմ կը ներկայանայ երես: Անձնիր կեանքդ եւ փառասիրութիւն մեր հոգեւոր հովիւներուն փոյթ ու եռանդ շիջուցեր են, ես կը կարծեմ դորա պատճառ քաղաքացիք են եւ քաղաքային կեանք:

Գիւղական ժողովուրդին մի դուզնաքեայ միտքարութիւն մնացած են վանքեր, մանաւանդ Վասպուրական գաւառին մէջ. վանական վարդապետներ մերթ ընդ մերթ կայցելեն թեմական գիւղերն, թէեւ վանքին իրաւունք եւ պտղին ժողովելու համար է այդ, բայց կան նորա մէջ այնպիսի ժրագործ վանականներ, որք ոչ միայն իրենց այցելութեան պարտք կատարելով հոգեւորապէս կը միտքարեն ժողովուրդը, այլ եւ գիւղական շատ այլ եւ այլ պատահական գործեր կը կարգադրեն եւ մերթ եւս կոխներու եւ վէճերու համար հաշտարար դատաւոր կը լինին: Ափսո՛ւ, որ այսպիսի պարտաճանաչ վանականներու օրինակշատ հագուագիւտ է:

Այս դաս շատ ընդարձակ նիւթ կուտար ինձի, բայց Պապիկ մի աշխարհական հողագործ մշակ լինելով՝ համարձակութիւն չունիմ իմ հողագործութեան դասերու շրջանէն դուրս ելնել, պէտք է հոգեւորական բան հոգեւորականին թողույ, նոքա ժողովուրդի բժիշկներն են միթէ կարող չե՞ն իրենց հիւանդութիւն բժշկել, հոգան, խօսին, գրեն եւ ցոյց տան դեղն ու դարման:

Այժմ կանցնիմ խօսել, Թոռնիկ, թէ ի՞նչ են այն միջոցներ, որով գիւղական ժողովուրդ գոնէ փոքր ի շատէ կարենայ յառաջդիմել, իւր ներկայ վիճակն բարուրեւ ժամանակի ընթացքին համեմատ:

ԳԼՈՒԽ XX

Ի. Գիւղական ժողովրդի վիճակին բարւոքումն

The Bettering of the Village People's Condition

Մարդ յուսահատ կը լինի, Թոռնիկ, երբ կը տեսնայ գիւղական ժողովրդի վիճակ, եւ նորա վարած դառնաշխատ կեանք. ինքնին մտածելով կասէ, միթէ կարելի՞ է, որ մեր դաշտաբնակ երկրագործ ժողովուրդին վիճակ փոխուի, կեանքն բարւոքի եւ ինքն եւս սկսէ ոտն առ ոտն յառաջդիմել:

Պէտք է գիտնաս, Թոռնիկ, որ աշխարհիս ազգերու եւ ժողովրդոց վիճակը յանկարծ չի փոխուիր, այլ բնական կարգով ու աստիճանաւ կը լինի: Յառաջդիմութիւն արեւմուտքէն սկսեց, դեռ նոր մտած է արեւելեան դուռը. շատ ժամանակ պէտք է, որ այդ դռնէն ներս մտնելով գայ հասնի մեր աշխարհն: Յառաջդիմութիւն նախ քաղաքներէն կսկսի եւ ապա կը մօտենայ գիւղերուն: Բայց քաղաքներ դեռ նոր սկսած են այբ ու բեն. բոլոր նախակրթարաններ բացուած են մատաղ մանուկներու համար, որ դեռ կարդալ - գրել կը սորվին. քիչ մի եւս քրիստոնէական դասեր. քիչ մի հաշուել. եւ քիչ մի եւս աշխարհագրութեան խարթայի վրայ կը նային. մանուկ դեռ իւր շրջապատի տեղեր չը գիտցած, դէ՛, Ամերիկայ եւ Ճենաստանի մայրաքաղաք կը հասնի:

Վասպուրականի մէջ գտնուած գլխաւոր գեղերու մէջ արդէն ձեռնարկուած է նախակրթարաններ բանալ. փոքր ի շատէ սկսած են գեղացի մանուկներ կարդալ ու գրել սորվել: Գիւղական դպրոցներ միայն ձմեռան կրնան պարապիլ, իսկ ամրան գիւղացիի դաս տարեկան մանուկ իրեն համար շատ պիտանի է. որթիկներ ու գառներ ո՞վ պիտի արածայ, թող այդ փոքրիկ տղերք հօտաղութին

կան, մշակութեան ամէն բաներու մէջ գարունէն մինչեւ աշուն նորա ըրած ծառայութիւն չորս հարիւր դահեկանի վարձուց հաւասար է: Մեր աշխարհի մէջ յառաջդիմութիւն, դեռ նոր ծնած մի երեխայ է, տակաւին շատ եւ շատ ժամանակ պէտք է, որ նա դպրոցի լուսաւորութեան աւազանին մէջ մկրտուի, օրըստօրէ զարգանայ եւ մարդ լինի: Չկարծես, Թոռնիկ, որ կրթութեան երեխան այնպէս շուտ կը մեծանայ, ինչպէս մայրերու ծնած զաւակ. բնական ծնունդի զարգացման համար եթէ միայն քսան տարի բաւական է, իսկ յառաջդիմութեան եւ կրթութեան զարգացումն երկար դարերու կը կարօտի: Եւ գիտես դու թէ քանի՞ դարերէ յառաջ Եւրոպան սկսեց եւ այսօր հազիւ հասաւ այս աստիճանին:

Սակայն մեր ժամանակի սերունդին համար մեծ բախտ է. վասն զի Եւրոպան տաժանելի աշխատութեամբ մեծամեծ զոհողութեամբ այդ յառաջդիմութեան ճամբան հարթեց ու բացաւ բովանդակ ուսման եւ գիտութեան տարերք պատրաստեց, ինչպէս սեղան մի դրաւ մեր առաջ: Աւետարանին խօսք շատ յարմար է այս բախտին. «Այլք վաստակեցին եւ դուք ի վաստակս նոցա մտիք»:

Չասե՞ս ուրեմն, Թոռնիկ, այլ եւս ի՞նչ պէտք է մեզ աշխատութիւն, վաստակ, նստինք այդ պատրաստուած սեղանին վերայ եւ ճաշակեմք:

Այդ շատ սխալ դատողութիւն է. դու կարծեցիր որ մեր տակտիկնոջ եկիւմ թանապուր եւ ճա՞շն է այդ սեղան, որ դգալն առնելով նստինք ուտենք: Ո՛չ, բազում ջանք, բազում վաստակ, բազում տքնութիւն եւ ճգնութիւն պէտք է, որ մենք կարենամք Եւրոպային պատրաստած սեղանին հացն ուտել. զի այդ հացը՝ դպրոցի անդաստանին մէջ կը մշակուին: Դու ի՞նչ կասես, Թոռնիկ, չվարենք, չցանենք, չդարմանենք, չհնձենք, չկասենք, ցորեն չ»աղանք, ալիւր չշաղենք, թոնիր չվառենք, հաց չթխենք, առանց այսչափ քրտնաթափ աշխատութեան՝ նստինք այնպէս

դիրությունամբ ու հանգիստ հա՞ց ուտինք: Դու լսեր ես Աւետարանէն, որ ճնճողուկներ առանց վարելոյ, վաստակելոյ կը կերակրուին: Է՛, ապո՛ւշ Թոռնիկ, դու երբէք չե՞ս նկատեր ճնճողկան աշխատութիւն, այդ նկուն թռչնիկ միթէ իւր չափով ճգնութիւն չունի՞. չե՞ս տեսնար, որ նա իւր սերունդ պահպանելու համար հազար անգամ կերթայ կը դառնայ շղիկներ բերելով իւր բոյն կը շինէ, ձու կածէ, ձագեր կը հանէ, անդադար կերթայ կուգայ, փոքրիկ որդեր գտնելով՝ ձագերուն կը բերէ, մինչեւ թեւիկներ բուսնին, դու տես էն ժամանակ թէ որչա՞փ կաշխատի կրթութիւն տալ իւր ձագերուն, որ թռչտիլ սորվին:

Կը տեսա՞ս, Թոռնիկ, բնութեան մէջ բան մի չիկայ, որ չաշխատիր, թռչուն, անասուն, սողուն, ինչ որ կենդանի եւ շարժուն է, կաշխատի իւր կեանք պահպանել. թող ցամաքային կենդանիներ, ծովու ձկներ եւ բիւր տեսակ լողական կենդանիներ այդ ծովային աշխարհին մէջ կ՝աշխատին ու կը տքնին դարձեալ իրենց կեանք պահպանելու:

Տիեզերքի մէջ անխօսուն կենդանիներ ի բնութենէ մի անգամ սորված են, ստեղծող Աստուած իւր արարչագործութեան դպրոցէն այնպէս դուրս հանեց, որ այդ անբան կենդանիներ առանց ուսնելու եւ կրթուելու կարենան իրենց կերակուր ճարել ու ապրել:

Բայց մարդ՝ որ բանաւոր կենդանի ստեղծուած, եւ կիշխէ բոլոր կենդանեաց վերայ, նա առանց դպրոցի, առանց կրթութեան կարող չէ իւր հաց հայթայել: Թէպէտ մեր աշխարհի ժողովուրդ, որ ամենամեծ մասով տոգէտ եւ անուս է, դառն ու տաժանելի կերպով իւր օրական պարէն կը հայթայթէ, տառապանօք եւ նեղութեամբ կուտէ իւր հաց. բայց երբէք կարելի չէ, որ նա գոնէ փոքր է շատէ բարեկեցիկ կեանք ունենայ, գիտնայ իւր կեանքի տնտեսութիւն, տուն եւ ընտանիք կարգով կանոնով կառավարել, գիտնալ աշխարհի բաներ, մարդոց կենցաղավարութեան պայմաններ,

գիտնայ տիրապէս լաւն ու վատ. բարին ու չար, առաքինութիւն եւ մոլութիւն: Գիտնալ ստուգապէս, որոշել ճշմարտութիւնն եւ ստութիւն, արդարութիւն եւ անիրաւութիւն, պատիւ եւ անարգանք: Եւ որ մեծն է գիտնալ նա եւ իւր պաշտած քրիստոնէական կրօն, Ս. Գրոց եւ Աւետարանի գերագոյն պատուէրներ, թէ ի՞նչ են քրիստոնէի պարտիքներ թէ՛ առ Աստուած, թէ առ ընկերս եւ թէ առ ընտանիս, առ եկեղեցին, առ ազգն, առ տէրութիւն: Ահա այս ամէն ամենակարեւոր հմտութիւններ դպրոցի կրթարան կուսուցանէ մեզ: Ուստի գիւղական ժողովուրդի արդի վիճակ փոխելու համար՝ առաջին ու հիմնական պայմանն դպրոց եւ կրթութիւն է: Ասա դու, Թոռնիկ, կրթարան հաստատելու համար մարդ պէտք է, եւ մարդոյն հետ դրամ. ու՞ր մարդ, ու՞ր դրամ եւ ու՞ր կրթիչ մանկավարժ, եւ կալո՞յ թէ ի հնձանէ: Արդէն գիւղական ժողովրդի վիճակ յայտնի է. նա միտք չունի, որ մտածէ եւ ոչ իսկ կրթութիւն բառ կարող է հասկնալ. եթէ ասես թող քաղաքացին օգնէ, զի գիւղաւան ժողովրդի շնորհիւ կը լինի իւր ամէն առեւտուր եւ շահ: Այո, քաղաքացին ոչ թէ նիրթապէս կարող չէ ձմեռն տալ, օգնել մշակ ժողովրդի կրթութեան, այլ բարոյապէս եւս նորա ոգին ցուրտ եւ անտարբեր է նոյն իսկ իւր զաւակներու կրթութեան համար: Ահա օրինակ մեզ մօտ է անուանի Վան քաղաք, հարցուր թէ Վանեցին տարեկան ո՞րչափ գումար կը ծախսէ իւր դպրոցներու համար, այդ չեմ խօսիր, կը խնայեմ, միայն այսչափ կասեմ, որ Վանեցին մեծ մասամբ իւր մանուկներ եւ աղջիկներ եկեղեցւոյ նուիրուած դուզնաքեայ մոմագնով եւ իւղագնով կը կրթէ. կրթութեան համար թոշակ տալու սովորած չէ, եւ թէ ուզես՝ կը խոժոռի, եթէ ստիպես՝ տղան դպրոցէն կը հանէ:

Բայց Թոռնիկ, մեզ չէ պիտոյ քաղքցոց օգնութիւն, շէն մնայ գիւղական ժողովուրդ, նա տէրութեան պարտքեր կուտա, այնչափ երթեւեկող հիւրեր կը հոգայ, միթէ կարող չէ՞ մի պարզ մանկավարժ պահել, որ շատ քիչ թոշակով կը բաւականանայ:

Մեք հաց ունիմք, իւղ ունիմք, պանիր ունիմք եւ այլ կաթնեղէն բաներ. մեր վարժապետներ շատ սակաւապետ են, ժաժկով անգամ գոհ կը լինին: Միայն թէ հոգացող, կարգադրող հեղինակ պետք է, որ յորդորէ, առաջնորդէ ռամիկ ժողովրդին դէպ ի կրթութեան ճանապարհ: Ո՞ր է այդ սեպուհ պարտիք, նախ վիճակաւոր Առաջնորդին եւ երկրորդ վանական վարդապետնորն:

Այլ աւա՛ղ, Թոռնիկ, մեր արդի Առաջնորդներ՝ գիտես թէ մի քաղաքական պաշտօնեայ դարձած են. բուն եկեղեցւոյ պաշտօնէութիւն, դպրոց, կրթութիւն, ուսումն եւ այլի բարձի թողի եղած են: Այս բանիս համար, ո՞վ է մեղաւոր, ժողովո՞ւրդ թէ Առաջնորդ: Մեք այնպէս կը դատենք, որ Առաջնորդն է մեղաւոր, վասն զի՝ նա մի հովիւ է, Աւետարանի պաշտօնեայ է, եւ սոսկ մի հոգեւորական սպասաւոր է Քրիստոսի եկեղեցւոյն:

Բայց տես դու, ժողովուրդն իւր Առաջնորդին հոգեւորական պաշտօն մարմնացուցած է: Նա չի պահանջեր Առաջնորդէն, որ իւր փակուած աչքեր հրաշքով բանայ եւ տեսնայ, թէ ի՞նչ բաներ կան աշխարհի վերայ, կամ իւր հոգեկան հիւանդութիւններ բժշկէ. այլ մի միայն մը հրաշք կը խնդրէ, որ Առաջնորդ Յիսուսի պէս՝ հինգ նկանակն օրհնէ եւ հինգ հազար մարդ կերակրէ: Եւ այսպէս, քաղցած ժողովրդի հացի խնդիրն յաղթահարած է Աստուծոյ կենաց բանին, որոյ քարոզիչ մատակարար Առաջնորդն է, որչա՛փ ողբալի է, Թոռնիկ, ժողովրդին անգիտակցութեան վիճակ, որով այնպէս կ թուի, որ ինքն աւելի մեղաւոր է քան Առաջնորդ: Այլ ո՞վ կարող է դատել զինքը, երբ ժողովուրդ իւր կեանքի խնդիրներով խեղդուած եւ անձկութեան մէջ պաշարուած, ամէն ճար Առաջնորդէն կը յուսայ: Այո՛, պիտի յուսայ, քանի որ ժողովուրդ տգէտ է. ուսումն չունի, խօսել չ՞գիտէ, երկրիս օրէնք չ՞գիտէ, անշուշտ նա իւր դատին միջնորդ, փաստաբան՝ Առաջնորդ կը ճանչնայ:

Ուրեմն, Թոռնիկ, բան կը մնայ դարձեալ վանական վարդապետներուն վերայ, որոնք ազատ վիճակ ունին: Մեծ պարտականութիւն ունին նոքա եւ երախտապարտ են գիւղական ժողովրդին համար ամենայն անձնութեամբ աշխատել, այցելել գիւղէ ի գիւղ քարոզել, ուսուցանել, պարզ ու ընտանեկան ոճով խօսել այնպէս, որ հասկնայ ժողովուրդ եւ կարենայ ըմբռնել դպրոցի նշանակութիւն, մանուկներու կրթութիւն:

Այս կերպով այցելու վարդապետ ո՛չ միայն կը յաջողի գիւղական դպրոցներ հաստատել, այլ նա կը յաջողի նաեւ գիւղի երիտասարդներ, այրական հասակով մարդիկնէ եւ նոյն իսկ հնացած ծերուկներ կրթել, որոց կրթարան եկեղեցին է: Եթէ վարդապետ յաճախէ իւր այցելութիւն, խօսի, կրկնէ իւր քարոզներ, կարդացած Աւետարանի միտքեր, բացատրէ, ցոյց տայ Աստուծոյ պատուէրներ, կենաց բանին ու հացին սեղան այնպէս պատրաստել ու դնել քաղցած ժողովրդին առաջ, որ նա ուտէ ու լիանայ:

Գիւղական ժողովուրդ թէպէտ քրիստոնէական կեանքի մէջ շատ ծեր է, բայց իւր արդի կեանքը նկատելով, նա մի նորածին կաթնկեր երախայ դարձած է, նորա կեանքի պատկեր տգիտութիւն եւ ռամկութիւն է: Նորա ատամներ դեռ բուսած չեն եւ պէտք չն նորա համար հաստատուն կերակուրներ, այսինքն նուրբ դասեր եւ քարոզներ. նորա համար միայն կաթնեղէն սնունդ պէտք է, որ նա կարենայ քաղցրութեամբ ճաշակել ու մարսել: Իրաւ է, որ մանկութեան ուսումն շատ հիմնաւոր եւ հաստատուն է: Երանի՛ թէ ես էլ բախտ ունենայի՝ մանուկ հասակով դպրոց մտնայի ու կանոնաւոր կրթութիւն ստանայի, ինչ որ գիտեմ եւ ինչ որ կը խօսեմ քեզ այս դասերը, չափահաս հասակէս սկսեալ սորված եմ, որ շատ դուզնաքեայ բաներ են, զի միայն լսելով եւ գրքեր կարդալով փոքր ի շատէ հմտացած եմ աշխարհի բաներուն: Գիտե՛ս, Թոռնիկ, ամէն մի գիրք, մի-մի վարժապետ եւ կարդացողի համար. գրողներ մեռեր գնացեր են, գիրն կենդանի մնացեր է, կան այնպիսի գրքեր, որ

անմահ են. թէ անցնին հազար-հազար տարիներ՝ դեռ պիտի խօսեն մեզ հետ:

Այս մի քանի տողեր գրելով՝ հասկցունել կուզեմ քեզ, Թոռնիկ, որ հասակ առած մարդիկ կարող են փոքր ի շատէ կարեւոր դասեր սորվել ու կրթուել, միայն թէ այդ դասախօս՝ պէտք է լինի մի անձնուէր մարդ, անձանձրոյթ, մշտախօս, անյուսահատ, յարատեւող ու երկայնամիտ: Սորա փորձն ու ապացոյց՝ եւ աչքովս տեսայ, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ:

Աստի գրեթէ քսան եւ հինգ տարի առաջ, Պօլսոյ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հովանեաց տակ կրթութեան մի նորօրինակ ձեռնարկութիւն եղաւ: Այդ բանին սկզբնաւորող հեղինակ Ղազարոս Քրիստոստոյր անուն մի պատուական անխոնջ աշխատասէր մարդ էր, ափսո՛ւ. նա մեռաւ երկու տարի առաջ, բայց իւր ձեռնարկութիւն անընդհատ շարունակեց մինչեւ ի գերեզման: Եւ ի՞նչ էր իւր ձեռնարկութիւն - Կիրակնօրեայ մի լսարան բանալ՝ պանդուխտ բեռնակիրներու կրթութեան համար: Այո՛, բացեց ու յաջողեցաւ, տեսնայիր դու կիրակի եւ տօն օրեր, թողլով սրճարան եւ ուրիշ զուարճութեան տեղերն՝ մեր պանդուխտ եղբայրներ լսարան կը թափէին. պարոն Քրիստոստոյր անթոշակ վարժապետ այբէն սկսելով իւր պարզ դասեր կաւանդէր: Նա մանկավարժ չէր, բայց անպիսի դիրին ոճով ու եղանակաւ կուսուցանէր դասերը, որ այդ թանձրամիտ կարծուած բեռնակիրներ ամենայն դիւրութեամբ կըմբռնէին նորա ասածներն: Եւ ահա փոքր շրջանում՝ մեր բեռնակիրներ, գռեհիկ շինականներ բանգէտ դարձան: Սորվեցան բաւական հայերէն լեզուն, Քերականութիւն, Սուրբ գրոց պատմութիւն, Քրիստոնէական վարդապետութիւն եւ Աւետարանի դասեր, Թուաբանութիւն, տօմարական հաշիւներ եւ այլն:

Դու գիտես, Թոռնիկ, ի՞նչ եղաւ այս արդիւնաւոր ձեռնարկութեան վախճանը. երբ բեռնակիր մարդ ուսման ճաշակն

առաւ, փոքր ինչ զարգացաւ նորա միտքն, նա զգաց ու ճանչցաւ իւր արժանիք, գիտցաւ թէ մարդն անասուն չէ, որ բեռ կրէ, Աստուած զմարդն իշխան ստեղծել է, որ անասնոց վարիչ լինի: Ուստի բեռնակիր ձգեց համետ (սէմէր) իւր բրտացած քամակէն, գնաց իւր արժանիքին համեմատ գործելու պարապեց: Այդ բեռնակիրներ մինչեւ անգամ մասնաւոր գրագրութեան պաշտօններ ընդունեցին, ոմանք եւս իրենց հայրենիք դառնալով՝ գիւղական դպրոցներու մէջ մանկավարժ եղան:

Երախտապարտ եմ յիշել ու խոստովանել, որ Պօլիս եղած ժամանակ՝ շարունակ կերթայի այդ անձնուէր մարդոյ մտիկ անելու, մանաւանդ իւր խրատական եւ բարոյական դասեր շատ կրթիչ ու օգտակար էին գաւառացի պանդուխտներուն համար: Հանգուցեալ հոգին մի անվեղար, անգաւազան քարոզիչ վարդապետ էր. նա չգիտէր մեթոտ, կամ ճարտասան լեզու գործածել, կամ համառօտ ու հարեւանցի կերպով ասել, անցնել. այլ այնչափ կը խօսէր, այնչափ կը վարէր բեռնակիր աշակերտներուն կորդացած երկիր, մինչեւ խրխրէր նոցա միտքն, ցանէր ու տեղաւորէր իւր դասերու հատիկներ. իւր յիշատակն օրհնեալ եղիցի, եւ Տէր Աստուած հատուցանէ այդ անխոնջ մշակին վարձք:

Այս ճշմարիտ իրողութիւն իբրեւ ապացոյց՝ պատմեցի քեզ, Թոռնիկ, որպէս զի դու եւ գիւղական ժողովուրդ համոզուինք թէ՝ չափահաս մարդիկ եւս կարող են կրթուել, կարող են սովորել, միայն թէ անձնանուէր ուսուցանող լինի, մանաւանդ երբ ուսուցանէ եւ միանգամայն գործէ եւ իւր անձն իբրեւ օրինակ՝ ընծայէ ժողովրդին:

Եւ ո՞ր են այդ անձեր, եւ ո՞րչափ հագուգիւտ են շինական ժողովրդին համար, եւ ո՞ր տեղէն պիտի լինին դոքա յանկարծ, անապատէ՞ն պիտի գան Յովհաննէս Մկրտչի նման, կամ Տէր Աստուած հոգալով իւր ժողովուրդ՝ հովիւներէն մարգարէ՞ պիտի հանէ իւր շնորհաց դպրոցէն, ինչպէս կը հանէր երբեմն իսրայելի

Ժողովրդին համար: Քանի որ հաստատեալ բարեկարգ կրթարաններ չունիմք, որ ուսեալ եւ կրթեալ ժառանգաւորներ հասնին, այսպէս կը մնայ ժողովրդին վիճակ:

Հունձք բազում եւ մշակք սակաւ, կասէ Յիսուս: Աղաչեցէք զտէր հնձող, որ հանցէ մշակ ի հունձս իւր: Մեք ոչ կաղաչեմք եւ ոչ կը խնդրեմք, ինքնին Տէր Աստուած գթալով մեր խեղճութեան վերայ, երբեմն փոքրիկ մշակ, այցելու հովիւ կը հանէ մեր հունձերուն համար, ինչպէս Տէր Դանիէլ վարդապետ միաբան Վարազայ վանից, որ տասն տարիներէ ի վեր ամենայն անձնանուիրութեամբ կը հովուէր ոչ միայն մեր Արճակ գիւղն, այլեւ բոլոր մօտակայ եւ հեռաւոր շրջակայ գիւղեր նորա այցելութեան ոտք հանգիստ շէր գիտեր, այլ անդադար կը շրջէր. այդ անխոնջ մշակ ոչ միայն Աւետարանի սերմեր կը ցանէր, բարոյական խրատներ կը խօսէր, այլ եւ գիւղական տնտեսութեան դասեր եւս կաւանդէր. այնպէ՛ս պարզ, յստակ, ու հասկանալի ոճով, որ մեք թանձրամիտ շինականներս կարող էինք ըմբռնել նորա ամբողջ խօսքեր: Նա շինեց ու հաստատեց մեր Արճակու դպրոց, եւ միանգամայն նորա յարատեւութեան համար եկամուտներ կարգադրեց, նոյնպէս ուրիշ շատ գեղերու մէջ եկեղեցիներ շինեց, դպրոցներ հաստատեց: Դանիէլ վարդապետին կեանք բոլորովին պարզ եւ սակաւապետ էր, նա կը կերակրուէր շինականի սեղանէն, որ սովորաբար թանապուր եւ մածուն էր, անտրտունջ կուտէր եւ կասէր, Կրօնաւորին համար՝ այսչափս բաւական եւ շատ է: Իւր ոգին առընչասէր էր եւ ազատ ազահութեան ախտէն: Գութ ունէր, կը գորովէր խեղճերուն վերայ. կը սիրէր տալ՝ քան առնուլ. նա ունէր մի հաստատուն կամք, ինչ որ սկսէր ձեռնարկել՝ անվհատ ոգով կաշխատէր յառաջ տանել. նախապաշարման կապէ արձակուած էր. նա թէեւ չունէր այնչափ ուսումն եւ ընդարձակ զարգացած միտք, բայց շատ ընդունակ էր ժամանակի յառաջդիմութեան: Վերջապէս Դանիէլ վարդապետ միակ այցելու հովիւ էր գիւղական ժողովրդին համար, սորա համար

Ժողովուրդ զինքը կը սիրէր եւ ինքն եւս աւելի կը սիրէր գիւղացի
Ժողովուրդ:

Երանի՛ թէ շատնային եկեղեցւոյ այսպիսի անձնուէր մշակներ
մեր առատ հունձերուն համար. դու տեսնայիր, Թոռնիկ, էն
Ժամանակ թէ ինչպէս գիւղական ժողովրդին վիճակ կը փոխուէր ու
կը բարւոքէր:

Վերջացնելով այս ընդհանուր դասեր, Ժամանակ եկաւ պիտի
խօսիմ եւ յայտնեմ քեզ ա՛յն բան, որ առանձին քո կեանքին եւ մեր
գերդաստանին կը վերաբերի:

ԳԼՈՒԽ XXI

ԻԱ. Թոռնիկին հարսնիք

Tornik's Wedding

Է՛, Թոռնիկ, ես ծերացայ, մայրիկդ էլ պառաւած է, ո՞վ պիտի լինի տանուտէր եւ տանտիկին, որ շահէ ու պահէ մեր տուն: Աւետիս տամ քեզ, քո ամուսնութեան ժամանակ հասած է. կարծեմ քսան տարին անցուցիր, դու գիտես գիւղացւոց հին նահապետական սովորութիւն, որ իրենց զաւակներ շուտով կը կարգեն, որպէս զի տան աշխատաւորներ հասնին:

Դու կը տեսնաս ես եւ դու միայն ենք, մեր հողագործութիւն բոլոր վարձկան մշակներով կը կառավարենք. լաւագոյն չէ՞, որ տնէն եւս աշխատաւորներ ունենամք:

Թո՛ղ այս, Թոռնիկ, թէ ես եւ թէ մայրիկդ կը ցանկամք չմեռած՝ տեսնալ քո թագն ու պսակ: Պապերու, Հայրերու եւ Մայրերու միակ ցանկութիւնն այս է, որ տեսնան իրենց զաւակներ եւ թոռներ, որոնք Աստուծոյ օրհնութեան պտուղներ են, զի Աստուած երբ օրհնեց մեր նախածնողներ Ադամ ու Եւայ, ասաց, աճեցէք ու բազմացէք եւ լցէք երկիր: Բայց մեր տուն դատարկ է, Թոռնիկ, երեխայ մի չկայ, որ գգուեմ ու սիրեմ, ընտանեկան ուրախութիւն ու բերկրանք՝ այն սիրուն եւ քնքուշ մատաղ տղայոց վերայ է. տղայք տան բնական երաժիշտներ են, կը խաղան, կը ճլվլան, կուլան, կը ծիծաղեն. այդ կենդանի փոքրիկ էակներ, անդադար կը շարժին, հանգիստ չը գիտեն: Որչա՞փ հրճուանք է որդեսէր ծնողաց համար, երբ նոքա սեղանին շուրջ կը բոլորին, ինչպէս կասէ Դաւիթ «Որդիք քո որպէս նորատունկ ձիթենւոյ շուրջ զսեղանով քով»:

Գիտե՞ս, Թոռնիկ, ամուսնութիւն Աստուծոյ հաստատած մի օրէնքն է՝ մարդկային սեռ պահելու համար. Պապի տան անուն եւ

մեր ընտանիք կը ջնջուի, եթէ դուք չամուսնանաք, եւ պէտք է որ ընդունիք կազմելով մեր ընտանեկան կեանքն ու գերդաստանի կենդանի պահէք:

Իրաւ է, որ ամուսնութեան համար քաղաքացին շատ կը մտածէ, բայց շինական ժողովուրդ սովորած չէ մտածել, թէեւ լինի յետին աղքատ: Մեր մէջ առած մի կայ, կը պատմեն թէ՛ մի աղքատ գիւղացի, որ միայն մի իշուկ ունէր, մի օր իւր կնոջ հետ խորհելով կասէ, կը տեսնաս մեր տղան հասաւ, ի՞նչպէս կարգեմք: Եւ որովհետեւ շատ բնական է, որ մայրեր աւելի հոգացող ու հակամէտ են իրենց զաւակ շուտով կարգելու, պատասխան կուտայ էրկան ու կասէ, էշը ծախենք ու տղան կարգենք: Ա՛հ, ի՞նչ կասես դու, կնիկ, չ»գիտե՞ս մեր ումուտ - ապաւէն այդ իշուկն է, մեք վար ու ցան չունիմք, պտտուր ցախ բառնալով կը տանեմ քաղաք կը ծախեմ եւ այդ իշով միայն մեր օրական պարէն կը ճարեմք: Ծօ՛, մարդ, դու էլ շատ կը մտածես, Աստուած ողորմած է. տղան կարգենք, նորա հացն Աստուած կուտայ, եւ գուցէ մեր տան բախտ բացուի, իշու տեղ՝ ձիու տէր լինիմք:

Օրհնեա՛լ է Աստուած, թոռնիկ, մեր տուն բարիքներով լի է, էշ կամ գոմէշ ծախելու պէտք չունիմք, ամէն բան տնէ է. մեր այն մեծ տահ եզը կը մորթեմք, հարիսայ կը դնեմք, թող գեղով ուտեն: Կը յիշե՞ս Թոռնիկ, թէ ո՞ր եզն է. մի օր դու գութան արած ժամանակ ասիր, Պապիկ, ակօս ծուռ կերթայ, եւ ես ասի քեզ, գիտեմ, Թոռնիկ, ակօսին ծռութիւն մեզ եզնէն է. դեռ դու չգիտես աշխարհի բաներ, միայն անբան եզներ չեն, որ ակօս կը կծռեն, որչա՞փ ակօս ծռող մարդիկ կան, որոց գործն ու կեանք երբէք ուղղութիւն չունի. այդ ակօս ծռողներուն երեսէն է, որ աշխարհի բան ծուռ կերթայ: չեմ խօսիր քեզ, միամիտ Թոռնիկ, նոյն իսկ մեր գիւղի մէջ որչա՞փ ակօս ծռողներ կան: Հիմի մեր եզը մորթելով կազատուինք ծուռ ակօսի փորձանքէն, Աստուած աղաչենք, որ ազատե՛ զմեզ ծուռ մարդոց փորձանքէն:

Գիտեմ, Թոռնիկ, դու այժմ ինքնին կը խօսես մտքիդ մէջ թէ Պապիկ նստեր է իմ հարսնիքի ճառ կը խօսի. կասէ թէ հարսանեաց ճաշ պատրաստ է եւայլն. բայց չասիր թէ՛ ո՞ր է իմ հարսանեաց հանդերձ, եւ ո՞վ է Թոռնիկին նշանած աղջիկ:

Ապուշ Թոռնիկ, չե՞ս յիշեր դու առջի գլուխ դասիս մէջ խօսեցայ քեզ թէ Ըստամպօլէն վերադառնալով մի ձեռք պատուական չուխայ լաթ ունէի, մինչեւ ցարդ սնտուկին մէջ պահած եմ, ահա այն պիտի լինի քո փեսայութեան հանդերձ. միայն թէ երբ հարսնիք լրանայ, պէտք է հանես դնես սնտուկ եւ միայն տօնի օրեր հագնիս, դու հողագործ աշխատաւոր ես, շալէ շալվար կը վայելէ քեզ:

Իսկ նշանածիդ համար խօսիմ քեզ, որ սիրտդ հանդարտ լինի. մեր գիւղի տանուտէր Մուրատ համբան կը ճանչնաս, ահա այն պիտի լինի մեզ խնամի, որոյ տուն նահապետական է եւ ամբողջ ընտանիք բարի եւ անվնաս մարդիկ են: Տանուտէր Մուրատին մի աղջիկ կայ չափահաս Շուշան անուն, որ շատ պարկեշտ, տնարար եւ ժրագործ միաղջիկ է, եւ դու անշուշտ շատ անգամ կը տեսնաս զինքը, մեր գիւղական ընտանիք Ֆռանգստանէն առաջ ալաֆրանկայ են, վասն զի գիւղական ժողովուրդի կեանք հին նահապետական կեանքի մնացորդ մի պատկերն է:

Ահա իմացուցի քեզ ամէն բան. գուցէ քո մտքէն չէր անցներ, զի դու պարզամիտ եւ ուղղախոհ մի զաւակ ես. Պապկի սուր աչք քո վրան միշտ կը հսկէր, դու այժմ ժրացիր Թոռնիկ, ինչ որ կասմ` շուտով կատարէ, միայն վեց օր է մնացեր, յառաջիկայ երկուշաբթի առաւօտ մեր գիւղի եկեղեցու մէջ սուրբ սեղանին առաջ պատարագին դիմաց` աւետարանով ու խաչով քո պսակի խորհուրդ պիտի կատարուի: Դու այժմէն լուր տուր նաղարաչի Միսօյին եւ զուտնաճի Մրդոյին. գիտես որ մեր գիւղական հարսնիք առանց այդ բաներուն համ չունի: Առ դու այժմ Թոռնիկ, մեր մեծ էջ եւ երկու տիկ. գնա շուտ Շահպազի գիւղ մեր ծանօթ բարեկամէն տասներկու լիտր

գինի առ եւ բեր, բայց նայէ որ ջուր չը խառնեն գինւոյն հետ.
Շահապագեցիք մեզ պէս միամիտ չեն, քաղքցոց մօտ լինելով՝
խարդախել սովորած են. ի՞նչ անեն խեղճեր, երբ քաղքցին տոկոսն
աւելի կը բարդէ, էնէոնք էլ ջուր կը խառնեն՝ երբ տոկոսին տեղ գինի
տան:

Կարգ եկաւ, մի բան պատմեմ քեզ, որ զարմանաւ: Ես մի օր
աշնան վերջ Վանայ Առաջնորդարան գնացի, տեսայ որ
քաղաքացւոց եւ գիւղացւոց դատաստան կար: Ես էլ նստայ մտիկ
արի. էդ քաղքցին մի պողիկ գինի բերած էր, մի գաւաթ լեցուց տուաւ
Առաջնորդին. Հայր սուրբ, ասաց, խմէ՛ տես, այս գինի՞ է թէ ջուր.
համտես արաց Առաջնորդ՝ եղբա՛յր ասաց, կերելի որ բաւական
ջուր խառնուած է, պատմեց վաշխառու քաղքցին թէ ես այս ինչ
գիւղացւոց վերայ այսքան հազար դահեկան դրամ ունիմ, էդ
պարտապան գիւղացին տոկոսին տեղ՝ երբեմն ալիւր եւ երբեմն
շիրայ կը բերէ եւ ես կընդունեմ ի հաշիւ տոկոսին. այս տարի աշնան
յիսուն լիտր շիրայ բերաւ, ես էլ միամտութեամբ լցի կարասներս:
Գիտե՛ս, Հայր սուրբ, ես գինի սիրող մի մարդ եմ, անհամբեր
կսպասեմ որ շիրան եռից իջնայ՝ նոր գինի խմեմ, յաճախ կերթամ
կը նայեմ կարասներուն կը տեսնամ որ չեն եռար. ի՞նչ բան է կասեմ,
նոր գինին անպատճառ պէտք է եռայ, յետոյ իմացայ թէ ի՞նչ
պարզամիտ եղեր եմ, շինական գիւ խաբած է եւ ջուր խառնած է
շիրային հետ: Ես գրոց մարդ չեմ. բայց իմացայ որ ջրախառն շիրան
չի եռար: Ահա այս է իմ բողոք, կաղաչեմ Հայր Առաջնորդ, իմ
դատաստանս ուղիղ տես:

Կանչուեցաւ գիւղացին եւ նա առջի անգամ այսպէս
խոստովանեցաւ, թէ ես ջուր չեմ խառնած, կարելի է որ ջուրն
ինքնին խառնուած է, որովհետեւ մեր շիրախանայի պատի տակէն
ջուր կանցնի էդ առուէն, ջրծակ ունիմք շիրախանէն լուանալու
համար, պատահմամբ բացուած է եւ ջուր վազեր է շիրայի գուբին
մէջ: - Լաւ կը պատմես տղաս, բայց շիտակ չես խօսիր, ասաց

Առաջնորդ. եթէ ջուրը ինքնին վազած է, անպատճառ բոլոր շիրան ջուր կը դառնար, բայց սա գինւոյ մէջ ջուրն չափով խառնուած է. թող այս. դու եէ գիտէիր որ այդպիսի փորձանք եղած է, ինչո՞ւ համար ջրախառն գինի բերիր քո աղային:

Հայր սուրբ, հոգւոյդ մեռնիմ մտիկ արա, որ մեղքս շիտակ խոստովանիմ եւ կաղաչեմ, որ դու էլ շիտակ դատաստան տեսնաս:

Անցեալ տարի ես յիսուն լիտր ալիւր բերի աղային, ես արդէն ալիւր կշռած էի, գիտէք որ գիւղերու կշեռքի քարեր բաւական ծանր են քաղաքի քարերու վերայ. մէք դիտմամբ այսպէս արած ենք, գիտնալով որ մեր բանր քաղաք կերթայ՝ միշտ պակաս կը հանեն, ինչպէս մեր աղան, բակի մէջէն մի անորոշ եւ կոշտ քար մի բերաւ դրաւ կշիռքն , ինձ ասաց թէ այս մի լիտր է. դու գիտես պարզամիտ շինականներ քաղքցւոց շուտ կը հաւատան. աղան սկսեց կշռել ալիւր եւ ծանր ծանր կշռեց, եւ տես դու, անիրաւ կշիռք հինգ լիտր պակաս բերաւ. Աստծու սիրուն ասի, աղա, իմ ալիւրս լման յիսուն լիտր է. - ո՛չ, միթէ ես քեզ անիրաւութի՞ւն կանեմ, այսպէս ասաց եւ քառասուն հինգ լիտր հաշուեց: Այս անխիղճ զրկանք ինձի սրտի ցաւ եղաւ, չի կրցայ մոռնալ, միտքս դրի որ սորա փոխարէն աղայէն հանեմ, ուստի ջուր խառնեցի շիրային եւ լաւ արի, զի մեր աղան գինին ջրախառն կը խմէ, որ գլուխ չի բռնէ:

Ահա Հայր դատաւոր, մեղքս ուղիղ սրտով խոստովանեցայ, դու էլ ուղիղ մտքով դատաստան արա. ո՞վ է մեղաւոր, ե՞ս թէ աղան. միայն անոր համար մեղաւոր եմ, որ ալիւրի խնդիր Ձեր ատեանը չը բերի, զի փորձով գիտեմ, քաղքցին ու շինական երբ դատաստանի գան, ո՞վ չի գիտեր որ քաղքցին կը շահի դատը, եւ սորա պատճառներ դու լաւ գիտես, Հայր սուրբ, էլ ի՞նչ ասեմ:

Կը տեսնա՞ս, Թոռնիկ, որ գիւղացւոց աչքը աչքը սկսած է կամաց կամաց բացուիլ: Բայց ես խրատ կուտամ քեզ, Թոռնիկ, մի՛ գուցէ դու էլ այս պատմութենէն օրինակ առնելով՝ հետեւիս ճարպիկ

գիւղացւոյն, խարդախութեան դէմ խարդախութիւն գործ դնես, զի այդ շատ հակառակ է Աստուծոյ պատուէրին: Թող այս, եթէ միանգամ խարդախել սովորիս, այլ եւս կը լինի քեզ այն արհեստ եւ ունակութիւն. էն ժամանակ դու ոչ միայն խարդախին դէմ նենգել կը ջանաս, այլ գուցէ նա եւ անխարդախ մարդոյն դէմն եւս այնպէս վարուիս: Շատ է որ դու զրկանք կրես եւ վնասիս, քան թէ զրկես եւ վնաս տաս ուրիշին: Բայց աւելի լաւագոյն է, որ արթուն եւ աշխուրջ լինիս, ոչ խաբես եւ ոչ խաբուիս:

Գիտեմ, Թոռնիկ. ես քեզ խրատ կը խօսիմ, այլ դու մտքիդ մէջ ինքնախօս կը լինիս, թէ Պապիկ մեր հարսնիքի խնդիր մոռցաւ, գինու խնդիրէն ուրիշ խնդիր հանեց, երկար-երկար ճառ կը խօսի զլիսու: Չէ՛, Թոռնիկ, չէ՛, ամուսնացողին շատ խրատ պէտք է, կարծես որ ծեր Պապիկը ծանծղեր է, գուցէ մոռցաւ հարսնիքի մեծ խնդիր: Ո՛չ, այսօր շաբաթ է, դու էլ գինին բերիր հասուցիր, ուրեմն ամէն ինչ պատրաստ է:

Այս իրիկուն աղպանստում է, գեղի բոլոր նորահաս կըտրիճներ պիտի ժողուին, նոր փեսան իրենց մէջ առնելով՝ պիտի խաղան խնդան, ուրախութիւն անեն մինչեւ լոյս: Առաւօտ կիրակի է, գեղի բոլոր ժողովուրդ մեծն ու փոքր, այր մարդիկ, կիներ, հարսներ, աղջիկներ, պառաւներ, իրենց ճժերովմեր հարսնիքի տուն պիտի լեցուին: Գեղացւոց հարսնիք էսպէս կը լինի, դուռ բաց է, քաղքցւոց հարսնիք չէ որ դուռ փակեն հարսնիք անեն՝ մկներ առիքը չիմանան:

Էսօր իրիկուան մօտ հարսի հետ պիտի երթամք, ես եւ գեղի բոլոր մեծ-մեծ համբաներ: Հարս պիտի բերենք իջուցենք տուն, քող զլիսուն թախթին վերայ պիտի նստի, հարսնքոր իր մօտ էնպէս, ինչպէս պահապան հրեշտակ:

Ժամհար կոչնակ զարնելու պէս լուսումութիւն՝ եկեղեցի պիտի գնամք բոլոր հարեւաններով մէկ տեղ, դու այնպէս պէտք է հաւատաս, որ եկեղեցին քեզ համար մի Աղամայ դրախտ է, ուր

իջած է Աստուած, ձեր պսակ պիտի դնէ եւ օրհնէ քահանային ձեռքով. դու էնպէս համարի թէ մինչեւ ցարդ կեանքիդ մէջ քնած էիր, յանկարծ կը զարթիս, քնաթաթախ աչքդ կը բանաս, որ մի նոր Եւայ Շուշան ծաղիկ բուսած է կշտիդ, ձեռք ձեռքի կուտայ քահանան ու կասէ. «Առեալ ըզձեռն Եւայի տուեալ ի յաջն Ադամայ» եւ այլն, դու եւս մտքիդ մէջ խօսիր մեր մեծ Պապկին պէս. «Այս այժմ ոսկր յոսկերաց իմոց եւ մարմին ի մարմնոյ իմոյ եւ այլն: Կսկսի քահանան ուրիշ խորհրդաւոր աղօթքներ կարդալ ձեր վրայ, ձեր ու հարսի բերնէն խոստումներ կանէ, բոլոր ժողովուրդ վկայ կը լինի. դուք Աստուածագիր օրէնքով էնպէս պինդ կը կապուիք իրարու հետ, որ միայն մահ կը քակէ. աշխարհի ձեռք կարող չէ քակել: Յիսուս իւր Աւետարանով աւելի ամրապնդեց Հօր Աստուծոյ կապն եւ ասաց, թէ «Զոր Աստուած զուգեաց, մարդ մի՛ մեանեցեց»:

Պսակն աւարտելէն յետոյ՝ կելնենք եկեղեցիէն, էն ժամանակ կարգ կուգայ ուրախութեան, կսկսին զուռնան - նաղարան մունետիկի պէս ձայն կուտան աշխարհին թէ Թոռնիկ եւ Շուշան ամուսնացան, էս օր նոցա հարսանեաց տօն է, մեր կտրիճ երիտասարդներ կսկսեն չոր փետ խաղ. է՛, Թոռնիկ, հին պողպատէ վահանին տեղն՝ ամէն մէկ իւր ապան կամ կօշտիկ կը փաթթէ մի ձեռքին վերայ, երկու-երկու իրարու հետ կը խաղան մինչեւ ի տուն: Դրան առաջ ոչխար կը մորթեն. էա մի մատաղ է փեսին ու հարսին արեւշատութեան համար:

Միտքս կուգայ այստեղ, Թոռնիկ, պատմեմ քեզ, քառասուն տարիէն յառաջ, երբ Հայրիկ կամուսնանար, ես էլ ինչպէս սովորութիւն է գիւղացւոց՝ իւղով բաղարջ, փոխինդ եւ մի գառնուկ առի գնացի հարսնիք. երբ փեսայ Հայրիկ եկեղեցիէն տուն կը դառնար, իսկոյն մտածեցի գառնուկս մատաղ անեմ իւր առաջ: Գառնուկ գետին դրի որ մորթեմ, Հայրիկ ձիու վրայէն կանչեց, մի՛ մորթէք, մի՛ մորթէք. այ օր Պապիկ խմեր գլուխ դարձեր, ծուռ շինական եղեր էր. քաշեցի դանակ, արին ցայտեց, բայց փոշման

եղայ, տեսայ որ Հայրիկի աչք լեցունեցաւ, նա սկսեց տղու պէս լալ. ձիէն իջուցին տարին սենեակ, ուր սաստիկ յուզուեցաւ ու լացաւ, հարսնիքիտու իրեն համար սգոյ տուն դարձաւ այն օրէն եւ հասկցայ թէ Հայրիկ որչա՞փ գուր ունի անասնոց վերայ, եւ ո՞վ լեցուցեր նորա սիրտ այդչափ գորովով. ինքն կը խոստովանի այս բան իւր Խաչի ճառի մի ուղերձին մէջ, թէ իւր դաստիարակ հանգուցեալ հօրեղբայր Խրիմեան Խաչիկ աղան է, իսկ նորա սիրտն ո՞վ է լեցուցեր, -Աւետարան զոր միշտ կը կարդար եւ ուրիշ գիրք չ»գիտեր:

Այժմ ճաշու ժամ է, հարսնիքին հարիսային ժամանակ հասաւ, հարսնետոբներ անօթի են, ձգեցէք թաղիսներ՝ թող նստին. երեխան, մեծ ու պզտիկ, հարուստն ու աղքատ, վերի վարի կարգ չկայ, Պապիկի տունն է այս, մեծ տանտիկին, հրաման արա հարիսան լեցնեն մեծ-մեծ մաթրաթներով, բերէք դրէք սեղան: Իմ սիրելի դրացի բարեկամ գիւղի բոլոր ժողովուրդը, ծեր Պապիկ ձեզ ճառ կը կարդայ, տուէք ինձ մի բաժակ գինի, Պապիկ պարտական է խմել նախ այս բաժակ մեր երկրին տէր թագաւորին կենաց համար, որ հոգայ, կառավարէ ու պահպանէ իւր հաւատարիմ հպատակ ժողովուրդ: Խըմենք ապա մեր Թոռնիկ թագաւորին կենաց, որ այսօր թագաւոր է եղեր եւ վաղը՝ մաճկալ պիտի լինի: Չմոռնանք նա եւ մեր Շուշան հարսին կեանք, որ այժմ թագուհի է եղեր, վաղ պիտի լինի Պապիկի տան տնաշէն եւ ժրագլուխ հարս:

Մնաց ձեր կենաց բաժակ, սիրելի հարսնետոբ գեղացիներըս, շնորհակալ եմ որ պատուեցիք Պապիկի տուն ու փառաւորեցիք Թոռնիկս հարսնիք: Կաղօթեմ որ ազպէն ձեր զաւակներուն ու թոռներուն վերայ լինի:

Այժմ հարիսի ճաշ լըմնցաւ, հարսնիքն էլ կը լըմննայ. ելէք բակ, բռնեցէք ձեր ալաճակէօնտ. տղաք այդ մեր քարէ մեծ սանդ լի գինի լեցուցէք, հողէ մեծ կուռիկ վրան դրէք, թող սանդին շուրջ բոլորին,

պար խաղան, երգեն մեր գեղի կտրիճներ:

Պապի՛կ պապի՛կ, աչքըդ լոյս,
Թոռնիկ թագուոր է եղեր.
Մամի)կ մամի՛կ, աչքըդ լոյս,
Շուշան քեզ հարս է եղեր:
Ապրին Շուշան եւ Թոռնիկ,
Եւ ծերանան ի միասին.
Ծըլին ծաղկին ինչպէս շուշան,
Զաւականերով եւ թոռներով,
Պապկի տուն բարգաւաճի,
Թոռնիկ լինի մեծ տանուտէր.
Եւ ումրշատ լինի Պապիկ.
Տեսնայ թոռան իւր ճետեր:
Նահապետաց չափ թող ապրի,
Ծաղկին ալիք իւր ձիւնի պէս.
Հասնի մինչեւ խոր ծերութիւն.
Մեռնի երթայ արքայութիւն:
Ուտենք վերջին իւր հոգեճառն,
Յիշենք, օրհնենք իւր յիշատակ:

Շատ ապրիք եւ դուք՝ իմ գեղացի քաղաքավար աղբարներս.
հարսնիքի ճաշ կերաք, ի վերջոյ կուգեք իմ հոգեճաշն է՞լ ուտել:
Շատ իրաւունք ունիք. մեր քաղքցի գիտնականներ կը կարծեն որ՝
շինականք իմաստասիրել չըգիտեն, որչա՞փ բնական է ձեր
հոգեճաշի տենչանք, վասն զի միշտ բնական հետեւանք է
հարսնիքի ճաշին: Հարսնիքի ճաշով մարդիկ կուգան աշխարհ,
հոգեճաշով կերթան: Աստուած թող էնպէս կամենայ, ինչպէս ձեր
բարի ցանկութիւնն է:

Բայց Պապիկ ձեզ խրատ կուտայ, բարեկամներ, աշխատեցէք
ձեր քրտինքով, որ ամէն օր ձեր ընտանեկան սեղանին վերայ
լիապէս ճաշ ուտէք, հարսնիքի ճաշ, մահուան հոգեճաշ՝ փոր չեն

կշտացներ: Թողէք հոգեճաշ խեղճ աղքատներուն եւ մանաւանդ քահանաներուն, որոց իրատունք զլանալով եւ չը տալով՝ միշտ ձեր հոգեճաշին կսպասեն. շիտակ խօսելով՝ մեր քահանայք մեռելներու շնորհիւ աւելի կապրին, քան թէ կենդանաց:

Է՛, սիրելի հարսնետորներս, հարսնիք աւարտեցաւ, ուտելու խմելու բաներն էլ լմնցաւ. գինու տկեր դատարկութեան, տանտիկին լուր կուտայ թէ՛ տաշտին մէջ հաց չը մնաց, եւ ամանին մէջ իւղ. միայն հարիսի պղնձի մէջ տակուց մնացեր է, էն էլ աղքատներու բաժին է:

Այժմ ամենայն քաղաքավարութեամբ՝ եկէք ծերուն Պապկի ձեռք համբուրեցէք, Թոռնիկիս ու Շուշանին արեւշատութիւն մաղթեցէք եւ մնաս բարով ասելով՝ գնացէք ձեր տներ: Գիտեմ, անքուն մնացիք եւ շատ էլ խմեցիք, տեսէք ահագին սանդի գինին պարպեցիք. հարսնիքէն զացող՝ կասեն թէ մահմուռ կը լինի. այս գիշեր հանգիստ քուն եղիք, առաւօտ մութ լուսնալուն պէս դէպ ի դա՛շտ, դէպ ի դա՛շտ:

Ստածեցէք, եթէ չաշխատիք վարուցանելով եւ դաշտի արդիւնք չ»բերէք տուն, ձեր հասած զաւակներ կարող չէք պսակել, միթէ դատարկ տնով հարսնիք կը լինի՞: Կաղօթէ Պապիկ, որ Աստուած ձեր աշխատութիւն աղինաւորէ, եւ ձեր տներ բարութեամբ լեցնէ, որ դուք եւս հարսնիքներ անէք եւ ձեր որդիքներու եւ թոռներու թագն ու պսակ տեսնաք եւ մխիթարուիք:

Ահա՛ ոռնիկ, հարսնետորներ ցրուեցան, մնացինք ես դու, մամիկ, եւ նորեկ հարս Շուշան. մեր փոքրիկ ընտանեկան թոռոյն վերայ մի հատիկ աւելացաւ: Աստուած այդ մի հատիկն իբրեւ մի ցորենահատ ցանեց մեր ընտանեկան անդաստանին մէջ, դու պիտի տեսնաս, Թոռնիկ, թէ այդ մի հատիկ մայրենի սերմէն, որչա՞փ մանկահատիկներ պիտի բուսնին. մի օր կը տեսնաս, որ տունն լցուած է լաճերով, աղջիկներ, որոնք թոշնոց ձագերուն պէս՝ ճիւճիւ

ձայն հանելով, բերան բացած՝ պիտի աղաղակեն, պապօ՛, հա՛ց
կուգենք, հա՛ց: Իրաւ է, որ մարդիկ կը հաւատան ու կասեն թէ՝
Արարիչ Տէր իւր ստեղծածին զսմաթ կուտայ: Այո՛, կը հաւատանք
այդպէս, բայց Տէր Աստուած զըսմաթ եւ հաց նախապէս
պատրաստեց. եւ ապա մարդն ստեղծեց. եւ այդ զըսմաթ այս մեր
բնակած երկիր եւ հողն է, որոց համար ասաց գործել ու պահել:
Ուստի առանց գործելու, առանց աշխատութեան, առանց
վարուցանի մարդոյն համար ոչ հաց կայ եւ ոչ զըսմաթ:

Պատրաստուիր ուրեմն, Թոռնիկ, աշնան գութանի ժամանակ
չանցնի, վաղն առաւօտ պիտի երթամք դաշտ սկսենք մեր
աշխատութիւն: Այժմ դու հան այդ փեսայութեան չուխայ լաթեր,
հագիր մշակութեան շալէ շալվար. Շուշանն էլ թող իւր
հարսանեկան զարդեր հանէ, մամկի հրամանով աւել ձեռք առնէ,
տունն խորդէ, ալլէ, մաքրէ, ամէն բան իւր տեղ դնելով կարգադրէ:
Այսպէս, Թոռնիկ ի դաշտ Շոնշանն ի տան, եթէ աշխատին՝
Աստուած հաց կուտայ:

ԳԼՈՒԽ XXII

ԻԲ. Պապկէ պսակ ի դաշտ

Papik's Crowning in the Field

Սիրելի՛ Թոռնիկ, ես նորէն եւ կրկին զքեզ պիտի պսակեմ. դու մի՛ կարծեր, որ եկեղեցոյ կամ քահանայի պսակ քեզ բաւական է: Այո՛, հոգեւորապէս եւ Աստուծոյ օրէնքով բաւական եւ շատ է: Բայց եթէ Պապիկ այդ պսակին վրայ իւր պսակ չդնէ, դու անօթի կը մեռնիս: Ահա աղօթարան բացուեցաւ. հրաման արա մշակներուն, թող գութան սարքեն, տանին գեղի մօտի խօզան աւաղարտ. պէտք է այծմէն վարենք, աղբենք այն արտն, եւ գարուն բանջարեղինաց պարտէզ անենք:

Լծեցէ՛ք գութան. դու տես հիմի, Թոռնիկ, թէ ի՛նչպէս պիտի պսակեմ զքեզ: Գնա՛ նախ գոմշուրներուն եւ եզներուն ճակատներ համբուրէ, արի գութանին մաճին քով խոնարհիր գետին՝ մայրենի հող համբուրէ, ձեռքս մաճին վերայ դրած եմ, համբուրէ Պապկի ձեռք եւ մաճը. ահա քառասուն տարուան մաճկալ Պապիկ, այսօր քեզ կը յանձնէ մաճկալութեան վսեմագոյն պաշտօն, զոր Տէր Աստուած Ադամայ մեր մեծ Պապկէն տուաւ, որ գործէ երկիր եւ պահէ:

Տորենաբոյսէ հիստուած մի սիրուն, գեղեցիկ, բոլորակ պսակ շինեմ իմ ձեռքովս քեզ համար. բեր գլուխդ Թոռնիկ, դնեմ այս իմ պսակ. եւ այս պսակն, Պապկէդ պսակն եւ յիշատակն է, երբէք չը վերցնես գլխէդ մինչեւ մահուանդ օր: Եւ դու էլ կը ծերանաս Պապկի պէս, այդ պսակ քո անդրանիկ որդւոյդ գլուխ դիր, եւ այսպէս որդւոց որդի թող շարունակի. այդ պսակին խորհուրդ բացատրեմ քեզ, որ լաւ ըմբռնես եւ անեղծ պահես այս աւուր յիշատակ քո մտքին մէջ:

Ազնիւ Թոռնիկ, իմ խորհրդաւոր պսակիս նշանակութիւն այս է. քահանան զքեզ կը պսակէ հոգին հետ, գութանին հետ, դաշտի մշակութեան հետ. եւ ինչպէս Շուշանին հետ, դաշտի մշակութեան հետ, եւ ինչպէս Շուշանին հետ կապեց զքեզ քահանան, եւ դու տէր ես մինչեւ ի մահ, կարող չես զինքն թողուլ, այնպէս ես Պապիկն զքեզ պսակելով կը կապէ մայրենի երկրին հետ, որ յաւիտեան չը պիտի թողուս՝ որ մեր հայրենի Պապկենական սեպհականութիւն է: Ադամն ասաց եւ մարդիկ կասեն, թէ՛ կին մարդոց կեանքն է. միթէ հողն էլ մարդոց կեանք չէ՞, մարդիկ աշխարհիս վերայ հացով կապրին: Շուշան քեզ զաւակներ պիտի բերէ. հողն էլ ձեզ հաց պիտի տայ, դաշտի մէջ արածող կովն ու ոչխար՝ ձեզ առատ - առատ կաթ պիտի տան. կաթէն իւղ ու պանիր կը շինէք. այս ամէն բարիքներուն վայելք հողն չէ՞:

Այժմ, Թոռնիկ, ասա մշակներուն՝ առնեն գութան եւ տաւարներ, դառնանք երթանք ի տուն, մայրիկիդ եւ Շուշանին պէտք է յայտնեմ դաշտի պսակի խորհուրդ:

Մտիկ արէ՛ք որ խօսիմ ձեզ, բարի տանտիկին եւ Շուշան: Ես այսօր, նոր փեսայ ոռնիկ տարի դաշտ. գութան լծել տուի, մաճը Թոռնիկին ձեռք տուի, ձեռքս գլխուն վերայ դնելով՝ նահապետական օրհնութիւն կարդացի, եւ զինքն կրկին անգամ հողագործութեան հետ պսակեցի, հողին եւ գութանին հետ կապեցի, եւ գիտէ՞ք դուք, որ Պապկի պսակն անքակտելի պէտք է լինի: Թոռնիկ այժմ երկու կին ունի, իմացէք, մի կինն Շուշանն է, որու հետ պսակուեցաւ սուրբ ամուսնութեամբ. մի կինն էլ հայրենատուր ժառանգութեան հողն է, որում հետ ես կապեցի Հայր Աբրահամու օրհնութեամբ: Շուշանն զաւակներ պիտի բերէ Թոռնիկին համար, հողն էլ հաց պիտի տայ բոլոր ընտանեաց համար: Կաղօթեմ, որ Աստուած պահէ Շուշանն եւ շա՛տ ապրի, բայց Շուշանն մահկանացու է, թէ մեռնի, Թոռնիկ մի ուրիշ շուշան էլ կը գտնէ: Իսկ եթէ հողն մեռնի, էն ժամանակ բոլոր Պապկի տանն ընտանիք ի

միասին կը մեռնին: Եւ ի՞նչպէս կը մեռնի հողն, որ Աղամէն մինչեւ էս օր կայ ու կը մնայ անմահ: Խօսեմ ձեզ թէ հողն ի՞նչպէս կը մեռնի. այն անբախտ օրն, երբ Թոռնիկ ձեռք մաճէն քաշելով՝ հողագործութիւն չի շարունակեր. կամ հարստանալով կը բարձրամտի՝ այլ եւս ամօթ կը համարի գիւղին մէջ, կամ գիւղական ընկերութեան հետ ապրել. կը թողու գիւղն ու հող՝ կերթայ քաղաքացի կը լինի: Եւ կամ դժբախտ օրեր կը հասնին իւր վերայ, երբ յուսալով թէ շատ հողեր ունի, պարտք անելով իրարու վերայ կը բարդէ. պարտատէր հոնէր կը գրաւէ, ո՛հ, Թոռնիկն անհոգ կը մնայ:

Ահա այն օր հողն Թոռնիկին համար կը մեռնի, գրաւողին համար կենդանի կը մնայ: Այն օր, այո՛: Պապկի տան ճրագ կը մարի, Թոռնիկ տանուտէր՝ վարձուր մշակ կը լինի: Ասա՛դ, Պապկի հարս, նազելի Շուշան՝ պիտի երթայ հացթուխ լինի գեղին մէջ, իրիկուան մի քանի հաց գոգնոցին մէջ դնելով՝ բերէ իւր ճփիկներուն: Թոռնիկին մայր, բարի տանտիկին, դու Պապկի ետեւէն մեռիր, որ չը տեսնաս այն օր:

Չասե՞ս, Թոռնիկ. ա՛հ, Պապիկ, ի՞նչ չար գուշակութիւն կանես Թոռնիկիդ վերայ, բերանդ բարի բաց: Ո՛չ, Թոռնիկ, Աստուած չընէ որ գուշակութիւնն ձեր վերայ կատարուի: Ես կաղօթեմ որ դուք այն սեւ օր չը տեսնաք. սորա համար այն սեւ աւուր տխուր կեանքի պատկեր նկարեցի ձեր աչքի առաջ: Որպէս զի տեսնաս ու յիշես Պապուդ հեռատես գուշակութիւնն, յամենայն զօրութենէն աշխատես հողն ձեռքէդ չհանել. ոչ միայն հողն քեզ պէտք է, որ հաց կուտայ քեզ, աշխարհիս վերայ կապրիս, այլ եւ նորա համար Աստուած շատ արեւ տայ քեզ. երբ մեռնիս՝ գերեզմանիդ համար էլ երկու կանգուն հող պէտք է, չգիտե՞ս դու, մարդիկ գերեզմանի հողին վերայ էլ կը կռուին. վա՛յ անոր, որ կը մեռնի եւ թաղուելու տեղ չունի, զի գերեզմանի հողն եւս մարդոյն համար մի սեպհական իրաւունք է: Ասել կուզեմ, Թոռնիկ, մարդ իւր ծնած օրէն հողով կապրի. եւ երբ մեռնի, դարձեալ հող պէտք է, որ նորա տակ թաղուի:

Այսպէս, Թոռնիկ, հողն պէտք է կենաց եւ մահու օր. սորա համար Պապիկն զքեզ հողին հետ կապեց ու պսակեց, որ պինդ գրկես զհողն. չթողուս որ ուրիշներ ձեռքէդ յափշտակեն, դու անհող մնաս, ստորուկ լինիս, երթաս ուրիշի դռներ վարձկան մշակ դառնաս, եւ էն ժամանակ ձեր վերայ կատարուի պապկի կախարդ գուշակութիւն. եւ դու խելաբերելով յիշես, աւա՛ղ, ես տանուտէր էի, նահապետ Պապկէս խրատներուն մտիկ չարի, այժմ անառակ որդւոյն պէս՝ վարձկան մշակ եղայ, թողլով իմ ոչխարաց հօտ, ուրիշներու նախիր կարածեմ. եւ շաբաթ մի անգամ գոնէ դուռ շրջելով նախրահացժողվեմ:

Այո՛, Թոռնիկ, երբ գեղի տանուտիրոջ բախտին անիւ դառնայ, այնչափ նաւաստանայ՝ որ նոյն գեղին նախրորդ լինի, դու մի կարծեր թէ այդ վիճակ կարի դառնագոյն մի վիճակ է. վասն զի գեղի նախրորդ վարձաւոր մի մշակ է, շալակներով հաց կը տանի իւր տուն. կթան կով ունի, գոնէ մեր խանի հատ ոչխար, այծ ունի եւ իւր ընտանիք լիութեամբ կապրին:

Բայց երբ այդ անկեալ տանուտէրին ձեռք նախրորդութիւն չիյնայ, նա ինքնին իւր նախկին վիճակ յիշելով ասէ. Ես տանուտէր էի, ի՞նչպէս կարող եմ վարձկան մշակ լինել գիւղին մէջ, լաւ է որ թողում գեղ, երթամ քաղաքներ եւ իբրեւ անծանօթ մի չքաւոր մարդ, խառնուիմ փողոցի աղքատներուն հետ՝ լինիմ մուրացկան: Իսկ եթէ իբրեւ հարստութենէ ինկած «տէօվլէթտէն տիւշկին» յաջողիմ վիճակի Առաջնորդէն մի վկայական առնել, այդ ինձ համար մի մեծ բաշտն կը լինի. կերթամ աշխարհէ աշխարհ, եկեղեցիներուն, հարուստներուն կը դիմեմ, եւ այսպէս ժողովք անելով՝ դառնամ գամ պարտքս տամ եւ պահեմ իմ ընտանիք:

Ահա, Թոռնիկ, դժնդակ եւ դառնագոյն վիճակն այս է. երբ տանուտէր մուրացկանութեան կը դիմէ, հաւատալով թէ այդ անարգ եւ անպատիւ մուրողութեամբկարող կը լինի բաւական գումար

հայթայթել ու վերստին կանգնել իւր կործանեալ տունն: Դու կը հաւատա՞ս, որ հողագործին կործանեալ տուն մուրացկանութեամբ կանգնի: Բովանդակ ծերութեանս կեանքի մէջ ես այդպիսի բան չը տեսայ: Վասն զի տանուտէր գեղացւոյն տան հաստատուն հիմն հողագործութիւն է. երբ տանուտէրն հողն ու հողին վաստակ թողու, նա արդէն կործանուած է եւ յաւիտեան կանգնել չունի. նա չքաւորութեամբ պիտի ապրի մինչեւ մեռնի:

Է՛, սիրելի՛ Թոռնիկ, բաւական եղաւ, ամարտենք դաշտի պսակ եւ դաշտի դասերս: Ես պէտք է պատմեմ նաեւ գեղի էրէցուն եւ գեղացւոց, թող աշխարհ իմանայ, թէ Առճակու Պապիկ էսպէս մի տարօրինակ բան արած է. իւր Թոռնիկ նոր փեսան տարեր է դաշտ հողին ու գութանին վերայ պսակեր է. մարդ չի գիտեր ի՞նչ պսակ է այդ, որ առանց քահանայի, առանց խաչի եւ Աւետարանի ու Ժողովրդի վկայութեան՝ դաշտի մէջ կատարուեր է:

Թող մեր գիւղացիք այսպէս դատաստան անեն. Թոռնիկ, Բաւական է, որ դու լաւ հասկցար այս պսակին խորհուրդն, ես կը մեռնիմ, դու ողջ կը մնաս՝ կը տեսնաս, յետոյ գեղացին էլ կը հասկընայ եւ ողորմիս կուտայ Պապիկի հոգւոյն:

ԳԼՈՒԽ XXIII

ԻԳ. Մեռելոց դաշտ եւ գերեզմանաց
յիշատակարաններ*The Field of the Dead and the Memorials of the Graves*

Պահ մի թողունք, Թոռնիկ, մեր կենդանի դաշտ, արի երթանք
մեռելոց դաշտին այցելութիւն անենք. գիտե՛ս, մահ տակաւ - տակաւ
կը մօտենայ Պապկին, կուգեմ վերջինանգամ քանի կենդանի եմ,
նոսրով երթամ շրջիմ մեռելոց ննջարանն, մինչեւ այն օր, երբ զիս
նաշին վերայ դրած ԲԱՆԴ ԱՍՏՈՒԱԾ ասելով կը բերեն կը դնեն
գերեզման, ես էլ կը հանգչիմ մեր պապերուն ծոցը:

Գերեզմաններն էլ մեզ համար մի խօսուն դասարան են.
խաչքարեր եւ մեռելոց յիշատակներ դեռ կը խօսին մեզ հետ.
տեսնանք թէ հին եւ նոր ժամանակի մէջ ի՞նչ մարդիկ ծներ, եկեր են
աշխարհ. ապրեր են, գործեր են, թէ բարի թէ չար, եւ դարձեալ
թողեր են այս աշխարհ, արեւն ու կեանք, տուն եւ ընտանիք, մտեր
ծածկուեր են մեռելոց այս մութ աշխարհին մէջ: Ամէն քրիստոնէի
գերեզմանին վերայ մի-մի խաչքար տնկուած է. վրան գրած են
մեռնողի անունն եւ կեանք, որ տեսնող կարդայ եւ ողորմիս տայ:

Կարդանք ուրեմն, Թոռնիկ, այդ հին ու նոր յիշատակարաններ,
տեսնանք թէ ինչ հարուստ տանուտէրեր եւ այլ աշխատաւոր եւ
նշանաւոր մարդիկ ելած են գիւղական ժողովրդիդասէն, որոց
անցեալ կեանքն առաքինութեան դասեր են մեզ համար: Գիտե՛ս,
կան այնպիսի մեռեալներ, որ մինչեւ ի կատարած աշխարհի կը
խօսին մեզ հետ: Գրքերով կը խօսին, անմահ յիշատակներով կը
խօսին, գերեզմանի քարերով կը խօսին:

Տկսիր, Թոռնիկ, կարդա՛ այս տապանագիրն.

«Այս է տապան Առճակցի տանուտէր Օհանջանին, որ ուրսուն տարի ապրեցաւ, ոչ գիւղէն, ոչ տնէն հեռացաւ, երբէք չթողուց ձեռքէն գութանի մաճն մինչեւ օրն մահուան: Նա նորոգեց մեր գիւղի փլած եկեղեցին եւ մի արտ յիշատակ տուաւ եկեղեցւոյն:»

«Ասացէք Աստուած ողորմի իւր հոգւոյն:»

Կարդա սորա կշտի խաչաքարն:

«Ես Միրզոյենց Մարխաս, որ առաջ աղքատ ու վարձկան մշակ էի, թիզ մի հողի կարօտ, աշխատեցայ եւ Աստուած յաջողեց իմ հալալ վաստակովն բաւական հողեր գնեցի, հարստացայ եւ տանուտէր եղայ, կտակ արի յետնամնաց զաւակներու, որ տարուան հինգ տաղաւարի մեռելոց օրեր մատաղ անելով աղքատաց կերակուր բաշխեն: Ասացէք Աստուած ողորմի Մարխասի հոգւոյն:»

Երթանք, Թոռնիկ, այն մեծ խաչքարի գրեր կարդա՛:

«Այս է հանգիստ մեծ տանուտէր Ադամին, որ շատ հողատէր էր, երեք փոխով գութան կը լծէր, քառսուն մշակ ունէր, մեր գիւղի մեծ նահապետական տունն էր, իւր ընտանեաց թիւ մինչեւ եօթանասուն կը հասնէր, երբ հոգեճաշ տար կամ մատաղ անէր, հազար հազար մարդ կը կերակրէր. նա շատ առաքինի մարդ էր, մեռաւ հարիւր տարեկան. բոլոր գիւղացիք լացին նորա մահուան վերայ. նա կտակ թողուց, որ Վարագայ եւ Առճակու վանքերուն իւր կալուածներէն չորս արտ տան եւ իւր ձիթահանէն գիւղի եկեղեցւոյն շարունակ լուսավառութեան ձէթ տան: Որ հանդիպիք ասացէք Աստուած ողորմի մեծ տանուտէր Ադամի հոգւոյն:»

Մի՛ անցնիր, այդ մօտի փոքրիկ խաչաքարի գրեր կարդա՛:

«Ես եմ նաղարաչի Մարգօն: Այս խաչաքարի տակ հանգիստ պառկեր եմ. բոլոր կեանքս ուրախութեամբ անցուցի. ձմեռն

հարսանիքներով եւ ամառ պահէ՛զ դնելով: Ամէն գարնան կուգայի Առճակ գիւղ պահէ՛զ կը դնէի. առատ սեխ ու ձմերուկ կը հանէի, ցորնի, գարուղ, եղի, պանրի, ժածկի հետ կը փոխէի, տունս առատութեամբ կը լեցնէի, աշխատութեամբ շատ երջանիկ ապրեցայ. երբ տեսայ թէ պիտի մեռնիմ, կտակ արի որ զիս քաղաք չի թաղեն, այլ տանին Առճակ գիւղ թաղեն. Աստուած շէն պահի այն գիւղ, որ շէն պահեց իմ տուն: Ասացէք Աստուած ողորմի նաղարաչի Մարգոյի հոգւոյն:»

Կարդա, Թոռնիկ, դորա կշտի միւս տապանաքար, որու վրայ մի հաւու պատկեր կը տեսնուի:

«Ես եմ հաւպան Մարկոս, գեղեցի էի, բայց հող չունէի. մտածեցի թէ ի՛նչ անեմ, որ ապրիմ. մի գիշեր երագի մէջ շատ հաւեր ու հաւկիթներ տեսայ. ապի սա իմ բախտն է. առաւօտ ելայ երագիս մեկնութիւն կատարեցի. առաջ մի փոքրիկ հաւնոց շինեցի, տասն հատ հաւ դնելով թուխս դրի, մի քանի տարուան մէջ հաւերուս թիւ հասաւ մինչեւ երեք հարիւրի, միշտ հաւ ու հաւկիթ կը ծախէի գեղի հիւրերուն եւ քաղաքացւոց. ես եւ իմ ընտանիքս լաւ ապրեցանք հաւու մտով եւ ձուագեղով: Աղուէսներ եւ կուգէր որ շատ թշնամի են հաւերուն, ես անոնց համար որոգայթ շինեցի, ամէն տարի ձմերան բաւական աղուէս եւ կուգ բռնելով՝ նոցա մորթերէն բաւական շահ կանէի: Հաւբանութեան շնորհիւ որսորդութիւն էլ սորվեցայ. վերջ մեռնելուս ժամանակ կտակ արի զաւակներուս որ հասնոց ու հաւեր երբէք ձեռքէն չը թողուն, որ միակ իրենց հացն ու ապրուստն է:

«Ասացէք Աստուած ողորմի հաւպան Մարկոսի հոգւոյն:»

Քիչ մի հեռու կերելի մի գերեզմանաքար, որուն գրեր մամռոտած են Թոռնիկ, եւ վրան մեղուի փեթակի նշան կայ. կարդա տեսնանք ով է:

«Ես եմ մեղուապահ մշակ Պետոն, փոքրիկ տնակէս ի գատ ոչինչ բան չունէի. մտածեցի մտածեցի, գնացի պարտք արի. հինգ փեթակ առի, պզտիկ մեղուանոց մի շինելով մէջ դրի. Աստուած յաջողեց, մեղուներս բազմացան մինչեւ հարիւր փեթակ եղաւ. որք շատ առատ մեղր ու մոմ կուտային, թէ քաղաք տանելով դրամով կը վաճառէի, եւ թէ գեղի մէջ հացի ու եղի հետ կը փոխէի. ընտանիքս մեղրով ու կարագով կը պահէի. մեռնելուս օր խրատ տուի անդրանիկ որդւոյս, որ չը հեռանայ մեղուանոցի դռնէն եւ մեծ ինամով պահպանէ մեղուներ, որ մեր ժրաջան անվարձ մշակներն են. կտակ արի նաեւ որ ամէն կիրակի եւ պատարագի օրեր գեղի եկեղեցւոյ սեղանին վերայ մոմ վառեն եւ քահանայն յիշէ զիս իւր աղօթքով:

Ասացէք Աստուած ողորմի մեղուապան Պետոյի հոգւոյն»:

Սորա քով մի անտաշ խաչքար կայ կարդա տեսնանք թէ որու՞ գերեզման է:

«Ես եմ նախորդդ Նազար, երեսուն տարի նախորդութիւն արի, շէն մնայ Առնակ գիւղ, երկու հազար տաւար էր իմ նախիր, ամէն շաբաթագլուխ շալակ շալակ նախրահաց կը ժողովէի, տանս մառան հացով կը լեցուէր, մեր տանտիկին խմոր շաղել, հաց եփել չը գիտէր, մեր գիւղացիք կը կարծեն որ նախորդութիւն բան մը չէ. ոչ, նախորդութիւն էլ գիւղական մի աշխատութիւն է. ես երբէք գանգատ չունիմ, մինչեւ մահուանս օր հացի կարօտութիւն չի քաշեցի:

Ասացէք Աստուած ողորմի նախորդ Նազարի հոգւոյն»:

Թոռնիկ, դու լսեր ես, գեղացիք միշտ գանգատ կանեն ու կասեն, թէ՛ գեղի գգիրներ շատ անիծած եւ հայհոյիչ մարդիկ կը լինին, բայց ես լսեր եմ, որ ժամանակաւ մեր գիւղն մի բարի գգիր եղած է. շատ բարեսէր ու խոհեմ, երբէք զրկանք չէր աներ, հիւր տալու կարգն

ճշտութեամբ կը պահէր, եւ միշտ կը ջանար աղքատներ խնայել, մինչեւ ցայսօր գեղացին այդ Բարի գգրի անունն կը յիշէ: Ահաասիկ նորա գերեզման, զարմանք, Թոռնիկ, Առճակու գգիրն էլ իւր գերեզմանի խաչքարն եւ յիշատակն ունի, կարդա՛:

«Առճակու շէն գեղի գգիր Կագօն եմ ես, օ՛խ, ի՞նչպէս հանգիստ պառկած եմ հողին տակ, ականջներս դնջացեր է գեղեցւոց հայհոյանքէն, զուր եւ անիրաւ անէծքէն, հապա այն խստաբարոյ անհամբեր պահանջող հիւրերու ձեռքէն ի՞նչ քաշեցի, ծեծ կերայ, չարչարուեցայ, զգուեցայ բամբակի պէս. սորա համա անունս գգիր դրած են, կարծելով թէ ես ուրիշներ կը գգեմ: Աստուած հոգիս առեց, մեռայ ազատուեցայ: Աղքատ ապրեցա, աղքատ մեռայ, ոչինչ բան չունիմ կտակելու, միայն խրատ կուտամ ձեզ, գեղացի աղքատներ, գեղիգգիր մի լինիք, գացէք հողագործութեան մշակ եղէք, հազար անգամ լաւ է հողի մշակ, քան գեղի գգիր, վասն զի, գեղի գգրութիւն չար մշակութիւն է:

Ասացէք Աստուած ողորմի գգիր Կագօյի հոգւոյն»:

Թողունք այս փոքրիկ մարդոց փոքրիկ խաչքարներն, թէ եւ փոքրիկ կարծուածներն էլ իրենց չափով նշանակութիւն ունին: Շրջենք, Թոռնիկ, գտնենք այն մեծ խաչքարներն, որոց տակ կը հանգչին այնպիսի հոգիներն, որք մեր գիւղին փառք եւ պատիւ եղած են. ժողովուրդ չի մոռնար, կը յիշէ նոցա բարերարութիւն եւ յիշատակ:

Գեղէն բաւական հեռու մի բլրակ կերեւի, կը տեսնա՞ս Թոռնիկ, այդ բլրակին գագաթ մի մեծ խաչքար կայ. այն տեղն է մեծ-մեծ կտիր ոչխարներու տէր հովիւ Յակօյի գերեզման. այդ բլրակից արդէն մի աղբիւր կը բղխի եւ այդ աղբիւրին Յակօյի կթան ոչխարներ կուգային պէր տալու:

Յակօ հովիւ, թէպէտ իբրեւ հողագործ տանուտէր չէր մեր գիւղին մէջ, բայց իբրեւ հովիւ խաշնարած մեծ տանուտէր կը համարուէր, վասն զի չորս կտիր ոչխար ունէր, ամէն մի կտիր հազար հատ էր. կասէին քառսուն հոգի վարձկան հովիւ եւ գառնարած ունէր, բոլորն էլ ամուսնացուցեր էր: Աղջիկներու թիւ չեմ գիտեր, իւր տունկ թոռներով լցուած էին, ինքն շատ գրթասէր, առատաձեռն մարդ էր. իւր օրհնեալ տունն աղքատներուն ապաւէն էր: Ոչխարաց կտուրի ժամանակն՝ բուրդ կը բաշխէր աղքատներուն. Յակօ հովիւ Յովբայ պէս կարող էր ասել թէ աղքատներուն մերկացած թիկունք՝ իմ բուրգովս կը ջեռնուէին: Նմանապէս կաթէն՝ կաթ, պանրէն՝ պանիր, իւղէն՝ իւղ բաժին կը հանէր կարօտեալ գեղացի ընտանեաց: Յակօ հովիւ անխարապէս կը մատակարարէր, նա չէր որոշեր իւր շրջապատ եղած անընտանի օտարացեղ ազգերու կարօտեալներն. ով որ դիմէր, ով որ խնդրէր՝ նա կուտար եւ չէր խտրեր: Սորա համար իր անուն եւ համբաւ շատ մեծ էր նոյն իսկ դրացի պայազատ քիւրդ ցեղապետներուն առաջ: Մի անգամ Պարսից կողմի թշնամի քիւրդեր զարկին Յակօյի ոչխարներու կէսն տարան մեր Յակօն Աբրահամ նահապետին պէս՝ առաւ իւր կտրիճ լաճեր եւ գիւղի քաջ տղամարդեր, գնաց կրողուցաւ եւ իւր թալան դարձուց:

Հովուական պար կեանք շատ երկար կեանք տուին մեր նահապետ Յակօյին, նա ապրեցաւ մինչեւ հարիւր քսան տարի, իւր բոլոր կեանքի մէջ նա վերջին անգամ հիւանդացաւ, ինքն զգաց եւ իմացաւ թէ պիտի մեռնի, կանչեց ժողվեց իւր մահճին շուրջ, բոլոր զաւակներ, թոռներ եւ տան ընտանիք. նահապետական բերնով օրհնեց զամէնքն, համբուրեց իւր հովուական ցուպն ու փող, զոր դրած էր կշտին, դողդոջուն ձեռքով առաւ ու տուաւ Սպրսամ անդրանիկ որդւոյն: «Քեզ կը յանձնեմ, որդեակ, ասաց, իմ հովուական եւ տանուտէրական իրաւունքս, կառավարէ ինչպէս եւ կառավարեցի, պահպանէ մեր տուն եւ ոչխարի հօտեր. մի մոռնար գրութիւն եւ կարեկցութիւն, ոչխարաց արդիւքէն միշտ բաժին հան

գիւղի աղքատ եւ չքաւոր կարօտեալներուն, իբրեւ անջնջելի կտակ՝ կաւանդեմ քեզ որդեակ, որ տարուան հինգ տաղաւարաց մեռելոցի օր, քսան ոչխար պէտք է մատաղ անէք, աղքատներուն լիապէս հաց եւ կերակուր տաք, գիւղի քահանայն իւր պատարագին մէջ բոլոր մեռելոց հոգիներուն հետ յիշէ նաեւ հովիւ Յակոբի հոգին: Որդեակ իմ Ապրսամ, օրհնելով կապապրեմ քեզ եղբայրներ սիրէ, ընտանիք սիրէ, ոչխարաց հօտեր սիրէ, որ մեր հարստութեան գանձերն են. աշխատիր որ հովուական այդ մեծ նահապետական անուն չ»վերնայ հովիւ Յակոբի տնէն: «Այլ եւս չկարեմ խօսիլ, հրեշտակն եկաւ, հոգիս պէտք է տամ» ասաց ու աւանդեց հոգին: Բոլոր գեղացիք լացին ու սգացին նորա մահուան վերայ, եւ ինչպէս ինքն կտակած էր՝ հանգուցելոյն մարմին բերին թաղեցին այս բլուրին ծոց:

Կը պատմեն թէ Յակոբի թաղման օրը գեղի բոլոր ժողովուրդ թափեր էր այս բլուրին վերայ. հովիւներն Յակոբի երկու հազար կթան ոչխարներ բերեր էին պէրատեղ: Ապրսամ անդրանիկ որդին հրաման կանէ, որ այն աւուր ոչխարի ամբողջ կաթ ժողովուրդին եւ աղքատներուն տան. Վանեցիք գինի կը տանեն եւ գերեզմանին վերայ կը բաշխեն աղքատներուն իսկ Յակոբի գերեզմանի վերայ գինւոյն տեղ կաթն էր. բոլոր ժողովուրդ փայտէ կօտիկով նոր կթուած փրփրուն կաթ խմեցին, աղքատներն էլ իրենց ամաններ լցին եւ ողորմիս տալով՝ օրհնեցին հանգուցելոյն գերեզմանն: Իսկ հովիւներ գիտե՞ս ինչ արին, Թոռնիկ. կը խօսին թէ՝ հովիւներ էլ մէկ-մէկ մեծ ամանով կաթ բերին թափեցին Յակոբի գերեզմանին վերայ: Ի՞նչ քաղցր եւ խորհրդաւոր է այս բան. մեծ տանուտէր Յակոբ հովիւ, կաթ կերաւ, եւ երբ մեռաւ՝ իւր գերեզմանն էլ կաթ ծծեց:

Ապրսամ որդին՝ մի մեծ խաչքար տնկեց իւր հօր գերեզմանին վերայ, որոյ վերայ գրուած է իւր բարի յիշատակ. կարդա, Թոռնիկ:

«Այս է տապան մեծ տանուտէր հովիւ Յակօյին, որ ինչպէս կտակ արած էր զինք՝ այս բլուրին վերայ թաղեցին, իւր յիշատակն օրհնեալ լինի:

Ասացէք Աստուած ողորմի մեծ տանուտէր հովիւ Յակօյի հոգւոյն»:

Դառնանք, Թոռնիկ, աստի, երթանք մեր աւերակ Աստուածածնայ վանք, որոյ տաճար միայն ողջ մնացած է. էդ Տաճարի դուրսի պատի տակ, ուր մի աղբիւր կը բղխի Տաճարի հիման տակէն, եւ աղբիւրին մօտ մի հաստաբուն ուռենի ծառ տնկուած է. աւանդաբար կասեն թէ այդ տեղ մի անյիշատակ գերեզման կայ առանց խաչքարի, եւ այդ գերեզման աշուղ Մուշօյին է: Աշուղներ աշխարհիս վերայ աննշան համարուածաղքատ մարդիկ են, ո՞վ պիտի նոցա հոգին հոգայ, կամ յիշատակն պատուէ, մի խաչաքար տնկէ նոցա գերեզմանի վերայ, բայց երջանիկ է աշուղ Մուշօն, զի իւր գերեզմանաքար Աստուածածնայ փոքրիկ տաճարն է, որոյ հովանեաց տակ կը հանգչի արդար հոգի Մուշօն:

Ինչպէս լսած եմ, մեր գիւղի հին ծերունեաց պատմութենէն, պատմեմ քեզ, Թոռնիկ, Մուշօյի կեանքն ու վախճանն եւ դու լաւ ուշադիր եղիր, տե՛ս որչա՞փ խորհրդաւոր եւ հետաքրքրական է:

Աշըղ Մուշօն բնիկ մեր գիւղի զաւակն է, եւ աշուղ Չիչակին աշկերտ եղեր է, որոյ գերեզմն ցոյց կուտայ այսօր Խարակոնիս գիւղի սուրբ Թորոս եկեղեցւոյ դարի վրան:

Գիտէ՞ք, Թոռնիկ, աշուղներ ազատ կեանք սիրող մարդիկներ են, տնաշէն չեն. իրաւ է, որ շատ սիրահարական երգեր ունին, բայց իրենք ամուսնանալ շատ չեն սիրեր: Կան աշուղներ ալ, որ աւելի բարոյական խրատներ ունին եւ գեղեցիկ բանաստեղծական գովասանքներ կը շինեն սուրբերուն վրայ: Մեր աշուղ Մուշօն այս կարգէն էր: Յիսուս առաքելոց պատուիրեց որ ցուպ եւ մախաղ

չառնեն ի ճանապարհին, աշուղներ ճիշդ կը պահեն այս պատուէրն, անտուն, անընչասէր, թափառաշրջիկ մարդիկ են: Միայն մի սաղ ունին. կը ձգեն թելերնին եւ կը շրջեն գեղէ ի գեղ. ուր հարսնիք, հոգեճաշ լինի, անհրաւէր, ազատ կերպով կերթան. գիտեն պարագային յարմար՝ ուրախական եւ ողբերգական երգեր ու խաղեր կանչել: Ձմեռ ժամանակն իրենց համար շատ նպաստաւոր է. երբ գիւղացիք դաշտային աշխատութենէն կը դադրին, տաք ախոռներ կը քաշուին. մանաւանդ երբ լսեն թէ աշուղ եկեր է գիւղ, ամէն տեղերէ կուգան կը հաւաքին: Երգահան աշուղ սկսկի իւր խաղն ու հեքիաթն: Տեսնաս դու, Թոռնիկ, որչա՞փ զմայլելով մտիկ կանեն մեր անգիր ու պարզամիտ ժողովուրդ, նոցա համար աշուղ՝ տիրացուն շատ գերազանց է, վարդապետի քարոզէն աւելի՝ հեքիաթն անուշ է:

Մեր Մուշոյի համարմի գուարճալի բան կը պատմեն: Լըսելով թէ մօտակայ գիւղ հարսնիք կայ, գիշերանց այնտեղ կերթայ, եղանակ ձմեռն է. սաստիկ էլ ձիւն կուգայ, ճանապարհին քանի հատ անօթի գայլեր զինքն կը պաշարեն: Մուշօն ճարպիկ էր, գայլեր խաբելուն կերպ լաւ գիտէր. իսկոյն մէջկապ կը քակէ ւ ծայրը քաշ գետին կը ձգէ. գայլեր կսկսին ծայրին հետ խաղալ, մի կողմէն եւս իւր քէման կը զարնէ: Կը թուի թէ Մուշօն փորձով գիտէր, թէ գազաններն էլ ականջ եւ ճաշակ ունին երաժշտութեան գեարուեստին: Այսպէս սիրտ դող աշուղ Մուշօն կերթայ կը հասնի մի մեծ ծառի մօտ, որ գեղէն քիչ հեռու էր, իսկոյն արագութեամբ Մուշօն ծառի վրայ կելլէ եւ կը շարունակէ գայլերուն սիրած եղանակը նուագել, ծառին բոլորտիք շարուելով կը նստին՝ մտիկ կընեն: Գիւղի հարսնուորներ քէմանի ձայն առնելով կը հասկնան որ Մուշօն է կուգայ, դուրս կելնեն դիմաւորելու, խեղճ գայլերութօնսէռն հարամ կը լինի: Մուշօն ազատուելով կը մտնայ հարսնետունն եւ կսկսի նոյն քաղցր եղանակ զարնել: Աշուղ Մուշօն գայլեր ողորբելով կրթեց, որ մարդ չուտեն, իրենց բաժին կերակուր միայն ոչխարն է: Կը թուի ինձ

Մուշոյի միտքն այն էր, որ գայլեր կրթելէն յետոյ՝ կուգէր գեղացոց բրտութիւնն էլ կրթել, որ իրարու միս չուտեն, ոչ թէ անոր համար՝ որ արենակից եղբայր են, այլ առաւել Յիսուսի պատուէրին համար, որ կուսուցանէ թէ դուք ամենեքեան եղբայր եք:

Մուշօն միայն գիւղական ժողովուրդին աշուղն էր. նա չէր սիրեր երբէք քաղաք երթալ, նա կը սիրէր աւելի գիւղեր, դաշտեր, լեռներ, ծաղիկներ, կարկաչահոս աղբիւրների ջուրեր: Վերջապէս նա շատ սիրահար էր Արարչին ձեռքով նկարուած բնութեան պատկերին: Սորա համար նա երբեմն, գիւղէն աներեւոյթ կը լինէր: Իւր սիրական ընկեր սաղն էր, կը ձգեր թեւ, կերթար ման կուգար դաշտային ու լեռնային վայրեր, նա ամէն տեղ իւր փոր կշտացնելու համար հաց կը գտնէր:

Մեր գիւղացի աշուղ Մուշօն, շատ մեծ անուն ունէր, իւր սագին ու քէմանին հետ՝ ձայնն էլ շատ քաղցր եւ ազդեցիկ էր, իւր բնաւորութիւն՝ ուրախ զուարթամիտ մի մարդ էր նա: Թող այս, նա խիստ ջերմեռանդ հաւատք ունէր դէպ ի Սուրբեր, ամէն տարի Մշոյ սուրբ Կարապետ ուխտի կերթար. իւր սաղ գերեզմանին վեայ դնելով կաղօթէր. «ո՛վ մուրատատուր Ս. Կարապետ, որ Քրիստոսին քաւոր եղար, քո ծառայ Մուշօյին երգելու շնորհք տուր»: Աշուղներ էնպէս կը հաւատան, որ այդ անապատին լռակաց ճգնաւորն՝ իրենց փիրն է: Զարմանալի է, որ լարախաղացն էլ նոյն հաւատով իւր ճարպիկ արուեստին համար դարձեալ նոյն շնորհ կը խնդրէ:

Մուշօն Սուրբ Կարապետէն դառնալով՝ սովորութիւն արած էր, կուգար Աշտիշատ՝ կը մտնար Սուրբ Սահակայ մատուռն, գլուխ գերեզմանին վերայ դնելով՝ կուշտ կուլար: Չգիտեմ, էտ մարդ ոչ գիր գիտէր, ոչ պատմութիւն, ո՞ւր տեղէն սովորած էր Սահակայ Պարթեւին մեծութիւն եւ նշանակութիւն: Կը թուի թէ այդ երգախօս աշուղներ մեր եկեղեցոյ Շարականաց երգիչներն կը ճանչնան:

Աշտիշատէն կելնէր կերթար Առաքելոց վանք, իւր ուխտ կատարելէն յետոյ՝ կանցնէր տաճարին արեւելեան կողմ, ուր թաղուած են Սուրբ Թարգմանիչներն, կը համբուրէր նոցա գերեզմաններն, եւ վաստակած լինելով՝ պահ մի կը նստէր էն տեղ եւ սազն ձեռ առնելով՝ կը շարունակէր Խորնոյ ծերունոյն ողբերն: Ինքն կ»երգէր, ինքն կուլար. իւր ողբոյն արձագանգն միայն իւր զգայուն սիրտն էր:

Մուշօն լացով մխիթարուելէն յետոյ, Ծովասարէն կիջնար, կը հասնէր մի ձորաբերան տեղ, ուր հնուց ի վեր մի ջրաղաց կար շինուած, եւ ջաղացպան Մուշոյին ծանօթ բարեկամն էր, վասն զի աշուղներ շատաշրջիկ լինելով՝ ամէն տեղ ծանօթ ունին: Մուշօն բարեւ տալէն յետոյ՝ հարցուց, աղբէր Միսօ, ջաղցի կլօճ ունի՞ս, շատ անօթի եմ: Ո՛ւ, ի՞նչ կը հարցընես, բարեկամ Մուշօ, չե՞ս տեսնար, ջուր էկաւ ջաղաց տարաւ, ալուր, թոնիրն էլ հետ տարաւ. ես ո՞ր տեղէն տամ քեզ ջաղցի կլօճ: Մուշօն տեսաւ, որ ջաղացպան ջաղցի ատերակին մէջ բան կը փնտռէ, կը հարցնէր թէ՛ ի՞նչ կը փնտռես այս ջրատար ջաղցին մէջ, ջաղացին ջախջախ կը փնտռեմ, ջախջախ, կը պատասխանէ ջաղացպան:

Մուշօն իսկոյն սազն թելէն վար կառնէ, կը նստի մի ատերակ թումբին վերայ եւ կսկսի իւր ողբաձայն երգն.

Է՛, ջաղացպա՛ն. ջաղացպա՛ն,
Արի, նստիր, քեզ սազ անեմ.
Մխիթարուիր, ով բարեկամ.
Ջուրն եկեր ջաղաց տարեր,
Դու ելեր ես մուրիկ-մուրի՛կ,
Կը փրնտռես քո ջախջախիկ.
Ի՞նչ տի անես անպէտ ջախջախ,
Երբ ջաղցի ցիցն ու կամրջակ,
Կեցնայ քարեր, գունդն ու փառեր.
Ցորնի ուղումն եւ այլն ամէն.

Գլորեր տարեր է հեղեղն.
 Երբոր գոռան երկնուց երես
 Մրրկալից սեւ սեւ ամպեր,
 Եւ երբ բացուին զարնան դռներ,
 Շնչէն ջերոտ անուշ հովեր.
 Վերէն թափին կուժ - կուժ անձրեւ,
 Վարէն հալին ձիւնակոյտեր.
 Տես դու էն ժամ մեծ ջրհեղեղ,
 Որ գայ ֆշայ վիշապի պէս.
 Ուժգին թափով ինչպէս հիւսի,
 Գլորէ բալ - բալ գոմշաքարեր.
 Զինչ կայ առաջ քանդէ գլորէ,
 Գեղն ու քաղաք վերան կանէ.
 Ո՞ր կը մնայ քո խեղճ ջաղաց.
 Որ դիմանայ հեղեղին դէմ:
 Փորձ ու խրատ ա՛ռ, ջաղացպան,
 Թող ջաղացի այդ աւերակ.
 Այսուհետեւ դու քո ջաղաց՝
 Էլ մի շինիր ձորի բերան:

Լաւ կ'երգես ու կը խօսիս, Մուշօ բարեկամ. ջաղացպան չես, որ ջաղցի բան գիտնաս: Միթէ կը կարծե՞ս, որ ջաղացպաններ անուս մարդիկ են, գիր ու կարդալ չգիտեն: Երբ սուրբ Կարապետի վանքի դպրոց կարդացեր եմ, բայց բախտն զիս ջաղացպան արած է. Է՛, ինչ կը լինի, ես տեղ մի կարդացեր եմ, թէ Աթէնքէն դարձող Մովսէս Խորենացին՝ վերջ-վերջ ջաղացպան եղեր է. երբ նա իւր վաստակած իմաստասիրութիւն մախաղին մէջ դրած՝ իբրեւ անծանօթ կը շրջէր մեր աշխարհին մէջ, ոչ ոք ծախու կառնէր նորա վաճառներ, ո՛վ գտէ, գուցէ նա այս ջրատար ջաղցի մէջ ջաղացպանութիւն արած է:

Հիմի մտիկ արա՝ որ խօսեմք քեզ, Մուշօ, ջախջախի մեծ նշանակութիւն, զոր կը փնտռեմ ես: Օրհնեալ լինի այդ փայտի կտոր ջախջախ, որ զիս ազատեց, ապա թէ ոչ ես էլ ջաղացի հետ ջրատար կը լինէի: Գիտես դու, ջախջախ ջաղցի աքաղաղն է. բայց զարմանալի է մեր աքաղաղ, երբ ձայն հանէ, խօսի, ես անհոգ, անուշ կը քնանամ, իսկ երբ ձայն կտրէ, իսկոյն կը զարթեմ, կը տեսնամ, որ ջաղաց դադրած է: Ո՛հ, այս անգամ հեղեղ զարկաւ, ջաղցի ջրտուն քակեց, ջախջախ ձայն կտրեց, դուրս ելայ ջաղցէն, Աստուած զիս ազատեց:

Էտ քո ջաղցի աքաղաղ ջախջախ՝ իրաւի հրաշալի բան է եղեր, ասաց Մուշօն. աշխարհ ձէն տալէն կը զարթի, իսկ ջաղացպաններ միայն երբ ջախջախի ձայն կտրի, էն ժամանակ կը զարթին: Կը խոստովանիմ, որ էզ ջախջախի նշանակութիւն շատ մեծ է, շատ բան կարծէ այդ ջախջախ. փնտռէ որ գտնաս:

Մուշօ՛ սիրելի, Աստուածաշունչ գիրք կարդացե՞ր ես. հին Իսրայէլի ազգին մէջ ձայն տուող ջախջախ մարգարէներ կային, Յակովբայ տան ջաղաց կը բանէր, եւ երբ այդ Աստուածախօս ջախջախներ իրենց ձայն կտրեցին, ջուր տարաւ. Յակովբայ տան ջաղաց եւ մինչեւ այսօր էլ դեռ աւերակ մնացեր է: Մեք էլ ունէինք երբեմն մեր վարդապետ ջախջախներ. երբ լոյս նոցա ձայն, իմացանք թէ ջուրն եկաւ մեր ջաղացն էլ տարաւ: Է՛, Մուշօ բարեկամ, հասկցա՞ր այժմ ջախջախի նաշանակութիւն. կաղաչեմ, որ խաղ մի շարադրես այս ջախջախին վերայ, միշտ շրջես ու կանչես այս խաղն, միթէ աշուղի խաղն ու սազ մեր ջախջախներ չե՞ն:

Թողնենք ջախջախ, դու մի ուրիշ խրատ էլ կուտաս ինձ, Մուշօ, որ թողնեմ ձորաբերնի ջաղցի աւերակն եւ ուրիշ տեղ շինեմ իմ ջաղաց, բայց ո՞րտեղ շինեմ, Մուշօ բարեկամ, դու չգիտե՞ս, որ ամէն տեղ իւր տէրն ունի. այդ ջաղաց իմ հօրենական ու

պապենական մի ժառանգութիւն մնացել է ինձ. ես չեմ թողուր, որ այդ ջաղաց անշէն աւերակ մնալով՝ կորնչի մեծ պապերուս յիշատակ. պէտք է դարձեալ պարտք անեմ, ճար անեմ, շինեմ իմ ջաղաց, որ միակ իմ ընտանեաց յոյս եւ ապաւէն է. արտ չունիմ, լծկան չունիմ, միայն ջաղացով կապրիմ:

Ուրեմն, ասաց Մուշօն, երբ Աստուած կը յաջողէ, ջաղացդ կը շինես, այժմէն քեզ խրատ տամ, որ ձորաբերան հեղեղատին կողմն մի հաստ ամուր քարուկիր պատ քաշես, էն ժամանակ քո ջաղաց կապահովի:

Ո՛ւ, բարեկամ Մուշօ, ջաղացպանին հալ չը գիտես, մեծ մեծ կը բրդես: Ես այդչափ ծախս ո՞ւր տեղէն ճարեմ, հին պապիկներս այդ բան չը մտածեցին, ե՞ս պիտի մտածեմ, իմ ջաղաց ինչպէս տեսայ, էնպէս պիտի շինեմ ես. այդ քո ասած բան անօթի, աղքատ մարդու բան չէ: Գիտե՞ս, Մուշօ, էս ջաղաց չորս գիր եղաւ, որ ջրատար կը լինի. ո՛վ գիտէ, գուցէ Աստուած գթութիւն անէ խեղճուկ աղքատիս, հեղեղներու երեսէն պահպանէ այս անգամ իմ ջաղացն:

Այս որ լսեց Մուշօն, լուռ կեցաւ, պահ մի մտածեց եւ յետոյ ասաց. շատ իրաւունք ունիս բարեկամ, էս մեր աշխարհի գործերն պէտք է խոհեմութեամբ յառաջ տարուին, լաւ է որ ամէն մարդ իւր չափով գործէ, ջաղացպան իւր չափով, Մուշօն էլ իւր սագով:

Է՛, ջաղացպան, մնաս բարով, ես կերթամ, դու շինէ քո ջաղաց, ջաղցի ջախջախ մեծ նշանակութիւն ունի. այժմ հասկցայ, որ Մուշօն էլ իւր սագով ջաղացի ջախ ջախ է:

Մուշօն դարձաւ Մուշէն Արճակ գիւղ, շատ մալուլ էր. օր կիրակի էր, Մուշօն գնաց եկեղեցին, մտաւ Աւանդատուն, կանչեց քահանան, խոստովանեցաւ եւ նոյն օր Ս. Հաղորդութիւն առաւ. իրիկուան դիմաց խունկ ու մոմ առեց գնաց Աստուածածնայ վանք, մտաւ Ս. Տաճար, իւր խունկ ծխեց ու մոմ վառեց, չոքեց սեղանին առջա, մի

երկար աղօթք մըմնջաց. ապա համբուրեց խաչն ու Աւետարան:
Տաճարէն դուրս ելաւ եկաւ այս ծառին տակ աղբիւրին գլուխ, քիչ մի
բաղարջ եւ փոխինդ ունէր հետ. գիտես թէ այդ իւր վերջին ընթրիքն
էր, որ շատ ախորժանօք կերաւ, եւ գինւոյն տեղ խմեց պաղ
աղբիւրին ջուր, յետոյ սազ ձեռք առաւ սկսեց երգել. իւր այս երգ
շատ սրտառուչ ու ողբական էր, ուրիշ ժամանակ Մուշօն ուրախ եւ
գուարթ կերգէր, իսկ այս վերջին անգամ՝ գիտես թէ կարապ թռչունի
նման իւր մահուան ողբերգութիւն կը դաշնակէր, իւր ամպոտ
աչքերէն կաթիլներ կը թափէին. չնկուռի թրթռուն թէլերուն վերայ:
Ինձ կը թուի թէ Մուշօն Խորենացոյ ողբ բերան եղած կերգէր, զի
ջրատար ջաղացն ու ջախջախ շատ ազդեցին իւր որդւոյն վերայ:
Մուշօն իւր մահուան կարգն ու «դատեան» ասարտեց, սազն գլխուն
դրաւ, պառկեցաւ հով ծառին տակ, այնպէս անուշ քնացաւ, որ էլ
վեր չէլաւ. հրեշտակ կսպասէր, Մուշօն հոգին ամանդեց:

Նոյն իրիկուն պառաւ ջերմեռանդ կին, որ սովորութիւն արած էր՝
ձէթ ու խունկ բերէր Աստուածածնայ տաճարին, տեսաւ, որ Մուշօն
ծառին տակ պառկած է. ասաց երթամ ձայն տամ, գիշեր չը մնայ
այս տեղ. կանչեց, Մուշօ՛, Մուշօ՛. Մուշօն ձայն չը տուաւ, մօտ գնաց
ձեռքով էրէրցուց, տեսաւ որ Մուշօն փայտ դարձեր է. վա՛յ, ասաց,
Մուշօն մեռերէ: Պառաւ գնաց գիւղ, քահանային իմաց տուաւ.
Իսկոյն Մուշօյի մահ տարածեցաւ գիւղին մէջ. տէրտէր, ժամկոչ եւ
ողջ ժողովուրդ թափեցաւ Աստուածածնայ վանք: Քահանայն
ծանուցումն արաց, յայտնեց Մուշօյի կտակն. ասաց թէ՝ լուսահոգի
Մուշօն ինքն զգացած էր թէ պիտի մեռնէր, այս առաւօտ եկաւ
եկեղեցի, խոստովանեցաւ, Սրբութիւն առեց: Այժմ յայտնեմ ձեզ
Մուշօյին կտակ. նա երդումով խնդրեց՝ ասաց «Տէր Հայր, ես
անտուն, անբնակ շրջող մի մարդ եմ, կաղաչեմ, ուր որ կը մեռնիմ,
այնտեղ թաղէ զիս. չ»մոռնաս, իմ սիրական սազն էլ հետ ինձ թաղէ»:
Ես էնպէս կը յուսամ ու կը հաւատամ, որ երբ դատաստանին օր
Գաբրիէլ իւր փող փչէ, Մուշօն իւր սազով պիտի երթայ արքայութիւն

Եւ հրեշտակներու հետ փառաբանէ զԱստուած: Միթէ այդ ազատ աշխարհին մէջ, ազատ հոգիներու համար, երգիչ աշուղներ պէտք չեն:

Ժո՞ղովորդն լսեց այս ծանուցումն, սիրելով ընդունեց Մուշոյի կտակն, իսկոյն Տաճարի պատին տակ փորեցին գերեզման, թաղեցին Մուշօն. Ժողովորդն Աստուած ողորմի ասելով Մուշոյի հոգւոյն՝ դարձան գիւղն:

Այսպէ՛ս մեռաւ, Թոռնիկ, Ժողովորդին սիրական աշուղ Մուշօն: Մեք էլ նոյն ողորմիս տալով դառնամք գիւղի եկեղեցւոյ Տաճարին մօտ՝ մի ուրիշ գերեզման կայ, ուր հանգչած է գրեթէ երեսուն տարի յառաջ՝ Մահտեսի Ագրիպպաս, Հայրիկին մտերիմ ւե անձնանուէր բարեկամ:

Տե՛ս, Թոռնիկ, մի անտաշ քար ձգուած է գերեզմանին վերայ, անգիր՝ անյիշատակ: Այժմ պատմեմ քեզ, ոռնիկ, թէ ո՛վ էր Տըպազեան Ագրիպպաս, բնիկ Վանեցի, ու Հայրիկի տան դրացի:

Այս հանգուցեալ բարի անձն, ես էն ժամանակէն կը ճանչնամ, երբ Հայրիկ առաջին անգամ պանդխտացաւ ի Պօլիս, որ դեռ վարդապետ չէր, այլ Մկրտիչ Վարժապետ: Իբրեւ հայրենակից եւ մտերիմ բարեկամ, այդ բարեսիրտ եւ զուարթամիտ անձն, միշտ ասպընջական կը լինէր Հայրիկին. նորա ամէն անձկութեան կը հասնէր եւ դիւրութիւն կուտար: Սորա կարգին՝ չեմ մոռնար յիշել Պարոն Գրիգոր Զրբաշխեան, որ գիրք ու կարդալ սիրող մարդ էր. առանց դպրոցի ու քերականութեան, անսխալ կը հասկնար լեզուն, եւ յաճախ կարդալով՝ վարժուած էր գրոց բառերու ուղղութեան: Երբ առաջին անգամ Հրաւիրակ Արարատեան կը տպագրուէր, շատ անգամ սխալ տեղեր Հայրիկին ցոյց կուտար: Դեռ կենդանի է ինքն, եւ այժմ իբրեւ անվեղար վարդապետ կապրի Վարազայ վանուց մէջ, պարապելով նոյն ընթերցասիրութեան: Սա եւս իբրեւ մանկութենէ ծանօթ, մտերիմ բարեկամ էր Հայրիկին, զորմիշտ կընդունէր իւր

պանդխտավայր յօթեանն:

Իսկ երբ Հայրիկ տպարանով վերադարձաւ ի Վան եւ հաստատեցաւ ի Վարազայ վանք եւ սկսեց իւր ձեռնարկութիւններ, յիշեալ Մ. Ագրիպպաս՝ անձնուէր հոգով օժանդակ եւ աջակից էր Հայրիկին. նա միայն սոսկ խօսքով քաջալեր չէր կարդալ, երբ տեսնար Վարազայ վանուց անձկութիւն, պէտք եղած դրամ փոխ կուտար առանց տոկոսի, եւ մերթ եւս պարտամուրհակներուն ամեն վստահութեամբ կերաշխաւորէր:

Հանգուցեալ հոգին մեր գիւղին էլ բարերար եղած է, Թոռնիկ, նա թէպէտ արուեստով դապաղ էր, բայց կը սիրէր գիւղական կեանք եւ մշակական աշխատութիւն. սորա համար մեր գիւղացւոց հետ յարաբերութիւն ունէր, եւ միշտ կերթեւեկէր: Առաջին անգամ նա պատճառ եղաւ մեր գիւղի մէջ դպրոցի հաստատութեան: Նա ձեռնարկեց էրմանց գիւղի սահմանին մէջ գտնուած Առճակու լճին քանդուած թումբն վերստին շինել, որոյ առատ ջուր մեր դաշտի արտերուն վերայ գալով, ցանքերու արդիւնաբերութիւն բազմապատիկ կը լինի:

Աստի իբր երեսուն տարի յառաջ, մի օր իրիկուան առջի գիշերապահուն՝ չարաշուք աւագակներ Աղտաղու կամ Արտաղու դաշտի մի ձորակի մէջ քաշելով՝ չարաչար հարուածներով ըսպանեցին այդ անմեղ անձն, Մահտեսի Ագրիպպաս: Էն ժամանակ Հայրիկն Մշոյ Ս. Կարապետ վանքն գնացած էր. Վարազայ դպրոցի ուսուցիչ Մանուէլ վարժապետ մի ողբերգութիւն գրեց այդ անգուգական բարեկամին մահուան վերայ, որ մինչեւ ցայօր Վանայ երգեցիկ մանուկներ խիստ սրտառուչ եղանակով կերգեն: Հայրիկն էլ մի ողբերգութիւն գրած է վաղուց իւր մտերիմ բարեկամին վերայ, եւ ես բերան արած եմ այս սրտառուչ ողբերգութիւն, քօսիմ քեզ:

Անցել էր առաւօտ, կէս օր,
 Մօտ էր վերջինք իրիկուն.
 Ես ի՞նչ գիտէի թէ այն օր
 Իմ վերջին օրն էր:
 Պառաւանդուն կախարդ ագռաւ
 Տանիքէն կանչեց կա՛ռ, կա՛ռ,
 Հասկցայ ես իւր լեզուն,
 Կասէր կա՛ց, կա՛ց, մի՛ գնար:
 Ասի ես չեմ հաւատար
 Խաբեբայ այդ չար գուշակին,
 Որ խաբեց մեր Նոյ նահապետ,
 Գնաց էլ չի դարձաւ ետ:
 Տանէն հեծայ ես իմ ձին,
 Զին էնպէ՛ս նայից ինձ ողորմ,
 Ասի քալէ՛, քալէ՛, իմ ճերմակ:
 Ծակատագիր է մարդոյն:
 Եկայ մտայ ես ի դաշտն Արտաշու,
 Դաշտէն առի ո՛հ, արեան հոտ.
 Փռնկտացի ցնցեցաւ գլուխս,
 Զարգանդ եկաւ վերէս,
 Զիս առեց ահ ու դող:
 Մեր արեւ ժողվեց իւր լոյս,
 Գնաց մտաւ անուշ քուն.
 Սար ու ձոր մթնեց վերէս,
 Զիս պատեց գիշերն աղջամուղջ:
 Դեռ նոր նորեր էր լուսնակ,
 Կապեր էր ոսկեշար մանէակ.
 Եղջերիկներէն կախուած էին
 Ցոլ աստղունք հազար - հազար:
 Ասի թէ կըճատ լուսնիկով
 Ես կերթամ իմ ուղիղ ճանապարհ.
 Ոհ, այն էլ ծածկեց աչքէս

Վիշապագլուխ մի սեւ ամպ:
 Ուրուականք հասին ետեւէս,
 Չարաշուք ոսոխ ոգինէր
 Զարկին թիկանց կուտ ուժգին,
 Պայթեցաւ գլուխս եւ ուղեղս:
 Տապալեցայ եւ ձիէն գետին,
 Այնպէս անշշունչ կիսամեռ.
 Ոտքէս քաշէ քաշ տարին
 Թալեցին մի ձորակի մէջ
 Եւ այլ շատ վէրքեր դրին վերէս,
 Զիս արին անշարժ կոճղի պէս.
 Ասին թէ՝ մեռա՛ւ, մեռա՛ւ.
 Զիս թողին էնպէս ու գնացին,
 Միայն իմ սըրտիս խորին մէջ,
 Կը թըրթըփար իմ հոգիս:
 Երիքովի ճամբորդն էի ես,
 Ինկած աւազակաց ձեռք.
 Ո՛հ, չ'կար ինձ համար մարդասէր,
 Այն գթած Սամարացւոյն պէս:
 Անցի՛ր սեւ ամպ, անցի՛ր,
 Բաց լուսնակին աչք.
 Թող տեսնէ վկայ լինի,
 Իմ անպարտ արեանս:
 Գիտեմ, ո՛վ լուսնակ,
 Երկնականմարէս
 Չես ուզեր տեսնալ,
 Մարդոց բիրտ եղեռն:
 Այո, չես կամիր,
 Կապուտ երկնքէն,
 Որ գայ սըփռի լոյսդ,
 Սեւ դաշտի վերէն:

Անցիր գնա՛ եւ դու լուսնակ,
 Խաւարու աշերս
 Էլ չեն պիտոյ ինձ ո՛հ,
 Ոչ լուսին ոչ արեւ:
 Սակաւ մի եւս մեռանիմ ա՛հ,
 Մթնում է իմ կենաց լոյս արեւ.
 Հով, դու որ շնչես
 Վարագայ սարէն,
 Գութ տար ի Տարօն.
 Լուր բեր ինձ Արծուէն.
 Հասիր սէր իմ Արծուի,
 Դեռ ոգորի հոգիս,
 Տամ քեզ յետին ողջ - մնաս,
 Ապա տամ հոգիս:
 Թռաւ հոգի Արծույն,
 Իջաւ մահու դաշտ
 Տեսաւ իւր սիրելին,
 Ինկած մեռունակ:
 Թաւալած ի գետին,
 Արեան մէջ լողար.
 Գարուն էր եղանակ,
 Ծաղիկներ բացուած:
 Ո՛հ, անմեղ զոհին
 Արիւնով ներկուած,
 Դեռ տաք էր արին.
 Հողըն ծծէր փրփրէրէր:
 Արեան պղպջակներ
 Ձայն տային Արծուոյն,
 Հոգին հոգւոյն հետ
 Խօսէր անլեզու:
 Եկի՛ր, Հայրիկ, տես

Մահ քո սիրելւոյն.
 Զեռք անագորոյն,
 Թափեց իմ արին:
 Թափեց իմ արին:
 Բա՛րձ աստի, մի՛ թողուր,
 Դիակս իմ ապաժոյժ.
 Մի տանիր քաղաք,
 Տար զիս Առճակ գիւղ:
 Փորել տուր գերեզմանս
 Եկեղեցւոյն մօտ.
 Մի հանէք անձնէս՝
 Իմ արնոտ շապիկս:
 Կարմիր պատանքով
 Թաղէ զիս, Հայրիկ.
 Երբ գայ Տէր դատաւոր,
 Նստի դատաստան,
 Ես բողոք տի հանեմ՝
 Նորա մեծ ատեան.
 Թող վկայ լինի ինձ,
 Իմ արնոտ պատան:
 Մի՛ լուանաք մարմինս,
 Մի՛ արբէք վէրքերս արինհոս.
 Դրէք զիս էնպէս անլուայ,
 Գերեզմանին փոս:
 Կնքէ Հայրիկ, շիրիմս,
 Քո ձեռաց խաչով.
 Որ անշարժ մնամ ես՝
 Մինչեւ վերջին օր:
 Խաչ մի տնկէ վրաս,
 Գրէ յիշատակս.
 Թէ աստ կայ ի հանգիստ՝

Ագրիպպա ճահատակ:
Ողջամբ մընաս, Հայրիկ.
Թէ երթաս Վարագ,
Յիշէ զիս, մի՛ մոռնար.
Յորժամ առնես պատարագ:
Ասաց թռաւ հոգին,
Գնաց առ ԱՍՏՈՒԱԾ:

Մենք էլ յիշենք, Թոռնիկ, լուսահոգի հանգուցեալն, ասենք
Աստուած ողորմի իւր հոգւոյն. այլ եւս հերիք է, աւարտենք այստեղ
գերեզմանի մեռելոց յիշատակներն. այժմէն կըզգամ, Թոռնիկ, թէ
մահս մօտ է, իմ յիշատակս էլ պիտի խառնուի ասոնց հետ:

ԳԼՈՒԽ XXIV

ԻԴ. Պապկէ կտակ եւ մահ

Papik's Testament and Death

Սիրելի Թոռնիկ, Ժամանակս հասած է, անցեր է կեանքիս զուարթ առաւօտ, անցեր է կէսօրն, վերջինք եւ իրիկուն մօտ է. պէտք է քնանամ, հանգչիմ էնպէս, որ էլ վեր չելնեմ: Կը տեսնաս ուժէ ընկած եմ, քայլերս կը դողդողին ցուպն էլ օգուտ չունի. ձեռներս աշխատութենէ դադրած են. ո՛հ, աչքերս էլ Իսահակ նահապետին պէս վատատես եղած է. բոլոր մարմնովս անպիտանացած եմ, էլ ոչինչ օգուտ չունիմ, ոչ քեզ՝ ոչ աշխարհին: Էն մարդ, որ աշխատութենէն կը դադրի՝ նորա կնդանութիւն շատ ատելորդ է. թէ մեր ընտանիքին եւ թէ գեղացոց համար ես մի բեռ եմ. ձեռքովս չ»վարած, չի ցանած եւ չի հնձած հաց ուտել, որչա՞փ դառն է, եւ հակառակ Աստուծոյ այն պատուէրին, որ կասէ թէ՝ երեսիդ քրտինքով պէտք է ուտես քո հաց: Մարմինս չոր ոսկոր դարձած է. էլ իմ ճակատէս քրտինք չի ծնծնար, վասն զի քրտինքն աշխատութենէն կուգայ:

Թէպէտ զաւակներ ու թոռներ մեծ պարտականութիւն ունին, իրենց ծերացած հայրերն ու պապեր մեծ խնամով անտրտունջ դարմանել ու պահել մինչեւ մահուան օր: Ծերոց ներկայութիւնը տան ու ընտանիքին համար մի օրհնութիւն է: Սորա համար կասէ Սուրբ Գիրք. «Ծեր ի տանէ քումմէ մի՛ պակասեցի»:

Բայց ես տեսեր ու լսեր եմ, Թոռնիկ. շատ անգամ ընտանիքներու մէջ, երբ ծերացած հայրեր, պապեր ու պառաւներ, երկար Ժամանակ կը տառապին մատիճներու մէջ, էն Ժամանակ նոյն իրենց սիրելի ընտանիքներն՝ կսկսին տրտունջ բառնալ. օ՛հ, չը մեռաւ որ ազատուէինք, ի՛նչ է այս մեր քաշած: Նոքա կը մոռնան, չեն յիշեր իրենց ծնողաց եւ պապերուն սէրն ու գորովանք,

հայրական ու մայրական երախտիք, որոց խնամով իրենք մեծցած, մարդ եղեր են:

Թողունք այս, Թոռնիկ, դու դեռ չ»գիտես մարդոց ընտանեկան կեանքի մէջ ի՛նչ բաներ կան. երբեմն մի ընտանեաց հայր, որ շատ հարուստ է, եւ իր սնտուկներ լիք են ոսկիներով, բայց երբ ինքն բնաւորութեամբ սաստիկ ազաւ եւ կծծի է, ամենախիստ ժլատութեամբ կը տնտեսէ իւր տան ծախքեր, եւ կապրի չքաւոր աղքատի պէս, դու լսեր ես թէ այդ ազաւ մարդու ընտանիք ինչ կաղօթեն, Աստուած առ սորա հոգին, մենք ազատուինք սորա խստասիրտ տնտեսութենէն:

Երբեմն Աստուած կը լսէ այդպիսի աղօթքն եւ կառնէ ազաւ տանտիրոջ հոգին. հոգին. պահ մի կուլան ընտանիք, մինչեւ կատարուի թաղման մեծ հանդէսը, երբ կը փակեն ազահին մարմին գերեզմանին մէջ, այնուհետեւ կը բանան ոսկելից սնտուկներն, շռայլութիւն, մսխանք, պերճութիւն կուգայ կը տիրէ ազահին տան վերայ, շատ չի տեսեր, շռայլութեան ժամանակ կարճ է, շուտով կը դատարկուին ոսկւոյ սնտուկներն, կերթայ շռայլութիւն՝ կուգայ կը տիրէ մշտնջենաւոր աղքատութիւն:

Ուրախ եմ, Թոռնիկ, դու բարի զաւակ ես. չես սպասեր պապկիդ մահւոան, պապիկդ ազաւ մարդ չէ. շինական ազաւ չի լինիր, քանի որ իր դուռ բաց է. դու որբ մի տղեկ էիր, վարդի պէս պահեցի գքեզ: Ոսկւոյ սնտուկներ չունիմ որ ասես, ի՛նչ լաւ կը լինէր, եթէ մեռնէր Պապիկս, ոսկիներուն տէր լինէի եւ ուզածիս պէս կեանքս վարէի:

Իմ ժառանգութիւնս, որ կը թողում քեզ, ոսկի չէ, այլ ոսկիէն շատ աւելի թանկագին ու շահաբեր է: Ի՞նչ է ոսկին որ տեղ մի չի կենար, այլ ժիվայի պէս կը ցրուի կերթայ ու կը չքանայ, շատ անգամ էլ ճարպիկ գողեր ական բանալով կը գողանան ազահին դիզած գանձերն:

Ես կը թողում քեզ մեր հայրենի ժառանգութիւն, դաշտերը ու հողեր, որ միշտ իր տեղն անփոփոխ, հաստատուն է, կը թողում քեզ գութան երկու փոխ տավարներով, կը թողում կթան կովեր ու հարիւրաւոր ոչխարներ: Էսոնք են ահա պապկէ կարմիր ոսկիներ. միայն թէ աշխատիս հաշիւ պահել ու մշակել, անասուններ դարմանել էնպէս, ինչպէս որ դաս տուեցի քեզ, երկար - երկար, պարզ եւ ընտանի կերպով բացատրեցի քեզ հողագործութեան արուեստին համար:

Խօսիմ քեզ, Թոռնիկ, դարձեալ ես ինքնին կզգամ թէ մահս մօտեցած է, մահու հրեշտակ եկեր է Պապկէ դուռն կը զարնէ. եթէ հազար նիգ ու սողնակ ձգեմ դրան ետեւէն, ոչինչ օգուտ չունի, պատուհանէն կանցնի, զի հրեշտակներ թափանցիկ զօրութիւն ունին, որ պողպատի պէս կարծր մարմիններէն կանցնին, թէ ասես երթամ Ովկիանոս ծովերուն խոր անդունդի մէջ պահուիմ, մահու հրեշտակ ն տեղն էլ կը հասնի մարդու ետեւէն:

Վաղ կիրակի է, Թոռնիկ. մտիր թեւս, տար զիս եկեղեցին. ես էլ Մուշոյին պէս պէտք է խօսիմ, խոստոանիմ, աղօթեմ, վերջին պատարագ տեսնամ, սուրբ հողարդութիւն առնեմ, այն է իմ վերջին թոշակս. կը հաւատամ, որ այդ Քրիստոսի աւանդած Կենաց հացի թոշակով արժանի կը լինիմ սուրբ արքայութեան: Ժամէն դառնալով, Թոռնիկ, թաղսէ մահի՞ն ձգել տուր, պառկեմ հանգստանամ, զլուխս շատ ծանրացած է, սիրտս սկսած է բաբախել, ոտներս էլ սառած են. գիտեմ այդ սառն կամաց կամաց դէպի սիրտս պիտի գայ, որ մարմնոյս կեդրոնն է, էն ժամուն բոլոր մարմնովս պիտի սառիմ եւ յանկարծ պիտի տեսնաք, որ Պապիկ մեռա՛ւ եւ իւր կեանքի ճրագ մարեցաւ: Ես կաղաչեմ Աստուծոյ, որ մի քանի օր ինձ կենդանութիւն տայ, մինչեւ կտակս աւարտեմ:

Առաջին ընտանեկան կտակս այս է, Թոռնիկ: Այրի քո ծնող մայրիկդ, որ այսօր մեր տան տանտիկին ու տնտեսն է, պէտք է

ամենայն ականածութեամբ պատուես իբրեւ ծնող մայր, ինչպէս սուրբ Գիրք էր պատուիրէ. «Պատուեա՛ զհայր քո եւ զմայր, զի բարի լինիցի քեզ». հայրդ մեռած է, միայն մայիկ մի ունիս՝ որուն դու մէկ հատիկ մխիթարութեան գաւակն ես. կը տեսնաս թէ ինչպէս կը գուրգուրայ ձեր վերայ: Իր ծերութեան ժամանակ ամէն խնամք պէտք է տանես նորա վերայ, զգուշացիր որ երբէք չը տրտմեցնես զինքն որ եւ իցէ կերպով, այլ աշխատաւոր տանտկին ու տնտեսն է. մեր տան ներքին բոլոր կառավարութիւն նորա ձեռքն է, նա միայն պիտի հրամայէ:

Իսկ դու Շուշան, հարսնութեանդ մեծ պարտիք հնազանդութիւն է, ամենայն սիրով հլու, հնազանդ, կամակատար հարս պէտք է լինիս սկեսրոջդ առաջ: Նա շատ բարի կին էի. իբրեւ մայր մի գորովանօք կը սիրէ զմեզ: Գուցէ լսած էք թէ՝ կան այնպիսի կեսուրներ, որ կանարգեն եւ կը տանջեն իրենց հարսներն, ով գիտէ, թերեւս իր հարսներն էլ շատ պակասութիւններ ունին: Բայց դու որ քանի տարուան հարս ես, մի օր լսեցիր ու տեսա՞ր, որ կեսուրդ մի դառն խօսք խօսեց, կամ անարգ կերպով վարուեցաւ քո հետ: Յիշէ Շուշան, որ դու էլ մի օր կեսուր կը լինիս, ինչ որ անես, այն կը գտնես: Պապկի այս խրատներ մի մոռնար:

Կաւանդեմ քեզ, մեր նահապետական տան պատկառանքն ու պարկեշտութիւն. պէտք է անեղծ պահես այդ տոհմական առաքինութիւն: Կարդա միշտ սուրբ Գրքի մէջ նահապետներու պատմութիւն, ուր նկարագրուած է նոցա կեանքի պատմութիւն եւ անմեղութիւն:

Տէր Աստուած սուրբ պսակով քեզ Շուշան ծաղիկ մի տըլաւ: Շուշանին համար էլ մի Թոռնիկ, չը կայ քեզ համար մի ուրիշ Թոռնիկ մինչեւ օրն մահուան: Կ»օրհնեմ զձեզ, որ շատ ապրիք եւ սիրով ապրիք. ձեր սուրբ ամուսնութեան ծառն միշտ նորանոր գաւակներով պտղաբեր լինի, Յակոբ նահապետի տան պէս

բազմազան որդիքներդ:

Բայց գիտցիր Թոռնիկ, որ բազմածին զաւակներն այնչափ պարծանք չեն իրենց ծնողաց, եթէ անկիրթ մնան, անառակ լինին: Գիտե՛ս այդպիսի զաւակներ որչա՞փ նախատինք կը լինին իրենց ծնողաց: Աշխատիր մանուկ հասակի մէջ լաւ կրթութիւնտալ զաւակներուդ, երբ նոքա դեռ դալար ճղիկ են, եւ մոմի պէս կակուղ. եթէ թողուս որ հաստանան ու պնտանան, այլ եւս կը դժուարի կրթութիւն. վասն զի ամէն բան իրեն համար ժամանակ ունի. նայէ, որ չը թողուս անցնի ժամանակի պատեհութիւն:

Կեանքդ ու վարքդ ուղիղ պահէ, Թոռնիկ, շիտակ քալէ, որ որդիքներդ էլ քեզ հետեւին, չկ լինի որ խեչափառին պէս միակողմանի քալելով, խրատ տաս ձագերուդ թէ՛ ուղիղ քալեցէք: Գիտցիր, որ նոքա պատասխան պիտի տան քեզ, «հայրի՛կ, մեք կը տեսնամք թէ ինչպէս կը քալես»:

Ուխտիւ կը պատուիրեմ քեզ, Թոռնիկ, կեանքիդ բոլոր գործերու մէջ ուղղութիւն պահէ. պէտք է գիտնաս, որ ուղղութիւն կը յաւելու քեզ ժողովուրդին վարկ եւ վստահութիւն, որով բարի համբաւ եւ պատիւ կստանաս ժողովուրդին առաջ:

Ամենամեծ բարոյական հարստութիւն է քեզ համար, Թոռնիկ, եթէ կարենաս ժողովուրդին սէրն ու համակրութիւն գրաւել դէպ ի քեզ. աշխարհի բովանդակ ոսկին՝ դորա հետ չի հաւասարիր: Դու առանձին մի գիւղի մէջ կապրիս, մի՛ ասեր թէ առաքինութեանս շրջանակ շատ նեղ է: Բաւ եւ շատ է քեզ Թոռնիկ, եթէ նախ մի գիւղի ժողովուրդին սիրելի ու յարգելի լինիս. բարի համբաւ թեւ ունի՝ գիւղէ գիւղ կը թռչի, կը հասնի մինչեւ ի Վան եւ կը տարածի բոլոր Վասպուրական աշխարհին մէջ: Յիշէ հովիւ Յակոբին եւ մեր գիւղի մեծ տանուտէրներուն համբաւ, թէ ինչպէս բոլոր գիւղերու մէջ հռչակուած էր:

Հարցու՛ր այժմ, Թոռնիկ, թե ի՞նչ են բարոյական միջոցներ եւ բարի գործեր, որով մարդոյն արժանիք եւ անուն կը բարձրանայ ժողովուրդին առաջ: Այդ միջոցներն են՝ սիրել, բարերարել, գթասիրտ լինել, քաղցեալին ոչ միայն հաց տալ, այլեւ թանապուրին մէջ ձեռքով հաց բրդել, անկեալ ու դժբախտ ընտանիքներուն ձեռքէն բռնել, զրկեալ անձինքներն պաշտպանել եւ այլն: Աւետարան կարդալով, Թոռնիկ, կը յիշէք, որ Յիսուս դատաստանին օր թողլով բարեգործ մարդոց ուրիշ այլ եւ այլ բազմադիմի առաքինութիւնները, աւելի կը յիշէ ողորմած մարդոց գթասիրտութիւն, որ փողոցին մէջ մնացած՝ անտուն, անճարակ օտարներ ժողվեր են, որ աղքատ, անօգնական հիւանդներուն տես զնացեր են, որ բանտարկեալներուն այցելութիւն արած են, որ քաղցեալին հաց, եւ ծարաւին ջուր տուեր են: Ողորմած արդոց գթասիրտութեան այս բարիքներ ո՛վ է ընդունէր ողորմածներէն. յայտնի է թէ ժողովուրդին նեղեալ, չարչարեալ դասն ընդունած է, որ չէ կարող փոխարէն վճարել իւր բարերարներին: Սորա համար աղքատին պարտք Քրիստոս կը վճարէ. եւ ի՞նչ կը վճարն, գիտե՞ս, երկնից արքայութիւն՝ կտոր մի հացի եւ բաժակ մի ջրի տեղ:

Բայց պէտք է գիտնաս, Թոռնիկ, որ ժողովուրդ ձրի մարդ չի սիրեր, եւ բան չառած՝ շնորհակալութիւն չի տար: Միթէ դռան աղքատն առանց հացն առնելու, օրհնութիւն կուտա՞յ, կամ բարերարեալ մի՞ առանց բարիքն ընդունելու, բերան կը բանա՞յ շնորհակալութիւն տալ: Աշխարհիս վերայ ամէն բան փոխարինութիւն է:

Կան, այո՛, բերաններ, որ միշտ անշնորհակալու են, եւ շատ անգամ եւս բարերութեան դէմ ապերախտ կը գտնուին. թերեւս չար եւ անգգամ լինելով՝ չարիք էլ կը փոխարինեն, եւ կը կապեն բարերարին ձեռք, որ ստրջանայ եւ չը բարերարէ:

Սակայն դու այս հաշիւներ թող, Թոռնիկ, Աւետարանին մտիկ արա՛, որ կը ապտուիրէ ատելիներուն բարի առնել, որք թէպէտ անարժան լինին, բայց դու չե՞ս տեսեր, որ մեր երկնից Հայր, իւր անձրեւ հաւասար կուտայ մեր դաշտերուն, չի խաբեր չարն ու բարին, նմանապէս իւր լուսատու արեւ հաւասար կը ծագէ բոլոր աշխարհիս վերայ: Բարերարութեան արդիւնք եւ ազդեցութիւն շատ զօրաւոր մի գեղ է, չարերու ոգին կամոքէ, եւ սրտի դառնութիւն կը փոխէ, երբ կը տեսնայ, որ իւր չարութեան դէմ բարիք կընդունի, եւ այդ բարիք կրակի պէս կը վառէ նորա ներքին խիղճն: Սորա համար Պօղոս կասէ, թէ «Այս անելով կրակի կայծեր կը թափես նորա գլխուն վերայ»։ Լաւագոյն միջոցն է այս, միշտ բարութեամբ չարին յաղթելը. բարութիւն ջուր է, որ կը շիջուցանէ բոլորքուած կրակ:

Բարերարութիւն ընկերսիրութեան եւ քրիստոնէական մարդասիրութեան մի կամաւոր պարտք է, որ մարդ իւր նիւթական կարողութենէն բաժին կը հանէ ժողովուրդի կարօտեալներուն, բայց սա չէ միայն, որով ժողովուրդ զինքն կը սիրէ եւ բարերար կը ճանչնայ, այլ բուն անձնական արժանիք եւ առաքինին կեանքն եւ բարերար մարդոյն փառք կը յաւելուն ժողովուրդին առաջ: Ահաւասիկ, Թոռնիկ, կը դնեմ ձեր առաջ, թէ ի՛նչ են այդ հոգեկան առաքինութիւնք:

Հայրենի եկեղեցւոյ հաւատք, երկիւղած եւ անկեղծ Աստուածապաշտութիւն, հեղ եւ բարեհամբոյր բնաւորութիւն. սէր, որ իւր ընկեր անձին պէս հաւասար կը սիրէ, արդարութիւն, որ իւր եւ ընկերին բաժին հաւասար կը բաշխէ, բարի խղճմտանք, որ երբէք ընկերին վնաս կամ զրկանք չաներ. աւելի կը սիրէ զրկանք կրել, քան զրկել. ժողովրդասիրութեան ոգին, որ միշտ ժողովրդին բարին ու շահ կը մտածէ, զուարթամիտ առատաձեռնութիւն, որ շատ սիրելի է ժողովուրդին, մեծագործ ձեռնարկութիւնք, որ հասարակաց համար կը լինի, այսինքն եկեղեցի, դպրոց, հիւանդանոց, աղքատանոց, որբանոց, զանազան

նուիրատուութիւնք, կտակ եւ այլն՝ ինչ որ ժողովուրդի կեանքին եւ յառաջդիմութեան համար պէտք են:

Հապա այն անձնուէր մշակներն, թէ եկեղեցական լինին թէ աշխարհական դասէն, երբ անձնատուր են ժողովուրդին համար, ոչինչ չը խնայել, ամեն բան զոհել եւ նոյն իսկ անձն ի ստիպել հարկին. էն ժամանակ ժողովուրդ չի բաւականանար միայն սիրել, այլ եւ պաշտել կուզէ իւր անձնուէր մշակներն: Եթէ մեռնին եւս, չեն մոռցուիր, ժողովուրդ նոցա անունն տօնելով կը փառաւորէ եւ յիշատակին համար յաւերժական արձան կը կանգնէ:

Ահա Թոռնիկ, այս է ժողովրդասիրութեան արդիւնք. աշխատիր այդ արդիւնք եւ փառք ձեռք բերել, որ մեռնելէն յետոյ անմահ մնաս, ժողովուրդն գքեզ յիշէ եւ քո յիշատակն օրհնէ:

Սիրելի՛ Թոռնիկ, դեռ քեզ հետ պիտի խօսիմ, բայց կը ցանկամ որ այսօր մեր գիւղի քահանաներ, տանուտէրներ եւ համբաներ կանչես. Պապիկ պարտական է իւր վրջին մնաս բարով տալ գիւղի ժողովուրդին, որոց հետ այսչափ ժամանակ ապրած եմ, եւ վայելած եմ շատ նոցա յարգանքն ու պատիւ. ինչպէս քեզ, գիւղացւոց համար էլ կտակի պատուէրներ ունիմ:

Բարի եկաք, իմ սիրելի եւ աչքի լոյս գիւղացիք, կը տեսնաք Պապիկ պառկեր է, էլ վեր ելնելու յոյս չկայ, զձեզ կանչեցի, որ իմ վերջին ողջ-մնայք ասեմ ձեզ եւերթամ իմ ճանապարհ, որ շիտակ դէպ երկինք կը տանի. այնպէս կը հաւատայ Պապիկ ծառային, որ իւր Տիրոջ տեսոյն արժանի պիտի լինի:

Կը յիշէ՞ք Թոռնիկին հարսնիքին օրն, երբ կերաք հարսանեաց ճաշն, խմեցիք Շահապազու գինին, սկսեցիք ուրախական խաղեր կանչելով, թէ կերանք Թոռնիկին ճաշն, բնարով ուտենք Պապիկ ճաշն, եկաւ ահա հասաւ այն օրն, որ պիտի ուտէք իմ հոգեճաշն:

Սիրելի՛ գիւղացիք, անուշ ուտէք. բայց պէտք է Պապկի վերջին խրատներն էլ ճաշի պէս ուտէք: Անշուշտ դուք կիմանայիք, որ քանի տարիներէ ի վեր ես եմ Թոռնիկիսշատ դասեր ու խրատներ տուի, թէ գիւղական երջանիկ կեանքի համար եւ թէ հողին ու հողագործութեան արուեստին յառաջդիմութեան համար. վերջին անգամ Թոռնիկիս իբրեւ կտակ ապսպրեցի, որ ինքն էլ նոյն դասերը ձեր զաւակներուն աւանդէ:

Իսկ այժմ կենդանի բերանով իբրեւ կտակ կը թողում ձեզ, Պապիկ իւր մահուան մահճին մէջ պառկած դեռ խօսել կուզէ ձեզ հետ: Լսեցէք, ինչ որ կը խօսիմ, բարեմիտ գիւղացիք:

Տէր Աստուած աշխարհիս վայելչութեան լաւագոյն մասն գիւղական ժողովրդին բաժին հաներ է: Կը տեսնա՞ք, ձեզ տուած է հողագործութեան ընդարձակ դաշտերը, լեռները, հովիտներ, գետեր, աղբիւրներ: Աստուծոյ մշակած բիրազան բոյսերով եւ ծաղիկներով զարդարուած: Դուք ճիշդ բնութեան դրախտի մէջ կը բնակիք եւ կը վայելէք նոյն բնութեան տուած առատ ու անսպառ բարիքներն այն ինչ քաղաքացիք այս դրախտէն դուրս կապրին. նոցա վայելչութիւն իրենց ձեռագործ մեծամեծ շէնքերն են. նոցա ամէն պերճանքներն, միշտ վաղանցուկ եւ փոփոխական են, այսօր կան եւ վաղիւն ոչ. իսկ ձեր պերճանք, զոր նախախնամութիւն վաղուց ի վեր պատրաստած է, կան ու կը մնան, միշտ անփոփոխ դաշտեր, լեռներ, բոյսեր, գետեր, աղբիւրներ, միշտ նոյն կը մնան. միայն թէ բնութեան պատրաստած այդ ճոխագոյն բարիքներն՝ մարդ պէտք է գիտնայ թէ ի՞նչպէս վայելելու է:

Ինչ որ Տէր Աստուած Ադամայ ասաց, նոյն մինչեւ ցայսօր կը խօսի Ադամայ զաւակներուն, այն է՝ գործել զերկիր եւ պահել: Դուք փորձով գիտէք թէ արտն՝ առանց ցորեն ցանելու, ցորեն չի բուսնիր, առանց տնկելու եւ ջրելու՝ ծառ չի աճեր. առանց հողագործական աշխատութեան՝ ոչ ոք կարող է երկրէն արդիւնք հանել ու ժողովել

իւր ամբարն: Հողագործ մարդու կեանք միայն աշխատութեամբ կարդինաւորի, հողագործ հողով կապրի եւ երջանիկ կապրի, ինքն ապրելէն յետոյ, քաղաքացի ժողովուրդին էլ հաց կուտայ:

Ուրեմն դուք ձեր հողերով, ձեր աշտերով, ձեր լեռներով, ձեր կաթնտու կովերով ու ոչխարներով, եւ այլ պիտանի անասուններով՝ շատ ու շատ հարուստ էք քաղաքացիներէն: Իբրեւ գեղացի, փորձառու Պապիկ խրատ կուտամ ձեզ, չը լինի՛, չը լինի՛, որ գեղ թողուք, հող թողուք եւ երթաք քաղաք բնակիք, գիտցէք որ թշուառ կը լինիք. երբ հողն կորսնցնէք, ձեր կեանքն էլ հողին հետ կը կորսուի: Կարօտութիւն եւ թըշուառութիւն կը հասնի ձեր վերայ եւ էն ժամանակ դուք յուսահատ վիճակի մէջ կը պաշարուիք, էլ ուրիշ ոյինյ յոյս չի մնար ձեր առաջ, այլ միայն պանդխտութիւն, ձգելովընտանիք, զաւակներն անտէր, երթալ յօտարութիւն, չարաչար աշխատութեան մէջ տառապիլ, թողլով հողագործութեան քաղցր ու ազատ աշխատութիւն, ո՛հ, երթալ բեռնակի՞ր լինել. թողլով գիւղի կանաչ դաշտավայրերն, մաճն ու լծկաններն, ծառն ու ծաղիկ, հովասուն լեռներն, անմահական աղբիւրներու ջրերէն, քաղցրաշունչ առողջարար օդն, կաթն ու մածուն, սերն ու կարագ եւ այլ շատ բնական ու նահապետական բարի վայելքներն, զորս մայրենի երկիր կը պարգեւէ իւր զաւակներուն: Պապիկ շատ փորձառու է պանդխտութեան դառն կեանքին, ձեզմէ շատերն էլ նոյն փորձն առած են. աշխատեցէ՛ք, աշխատեցէ՛ք, որ այդ օտարութեան կեանքի դառնութիւններ չի ճաշակէք, ես էլ կաղօթեմ ձեզ համար, իմ հայրենակից գիւղացիք, որ պանդխտութեան երես չի տեսնար, ձեր հացն մայրենի երկրին մէջ գտնէք:

Բայց գիտէ՛ք, բարեպաշտ գեղացիք, թէ մարդիկ միայն հացով չեն ապրեր. կերթաք ժամ, Աւետարանին մտիկ կանէք, լսեցէք ի՞նչ կասէ Յիսուս թէ «մարդ միայն հացով չի ապրիր, այլ եւ Աստուծոյ բանով պէտք է ապրի»: Վասն եթէ մեր մարմին հացով կապրի, հոգին էլ պէտք է ապրի, եւ հոգւոյ կեանքըն ու հաց Աստուծոյ

պատուելներն են, եւ պատուիրաններու գլուխ սէրն է. ուստի մարդիկ սիրով կապրին եւ իրարմով կապրին:

Ձեզ պարզ օրինակ տամ. մէկ լծով կութան չի լինիր, մէկ մարդով ջաղացի քար, կամ ձիթահանի գերան կարելի չէ տանել իւր տեղն ոնել. աշխարհիս ամէն դժուար բաներն մարդիկ սորված են ընկերական միացած ուժով գործել: Դուք փորձով գիտէք, երբ որ մեր գիւղի համար մի ծանր բան լինի, բոլորս կ'միանանք եւ այնպէս կը գործենք: Կը յիշէ՞ք քանի տարի յառաջ՝ քիւրդեր մեր գիւղի ոշխար զարկին տարան, էն ժամանակ գիւղի բոլոր կտրիճներ հաւաքուեցան, որն ձիով, որն ոտով, գերանդիներ սուրի տեղ առին՝ գնացին թալան դարձուցին: Հիմի դուք ասէք, մի մարդ գեղի ողջ թալան կարո՞ղ էր դարձունել:

Հասկցաք այժմ, որ մարդիկ իրարու օգնելով կապրին, հարցուցէք, թէ ինչու՞ համար իրարմով կապրին: Մտիկ արէք, պարզ կերպով խօսիմ ձեզ: Որովհետեւ աշխարհիս վերայ, ամէն տեղ գեղն ու քաղաք մարդոց կեանք անհաւասար է. որն հարուստ է, որն աղքատ է, որն իշխան է, որն հասարակ ժողովուրդ է, որն տէր է, որն ծառայ է, որն տանուտէր է, եւ որն միակ է: Ահա այս անհաւասարութիւն է, որ մարդիկ իրարու հետ կը կապէ եւ մի ընկերութիւն կը կազմէ. ժողովուրդ իշխանին հետ կը կապէ, ծառայն տիրոջ հետ, աղքատն հարուստին հետ, ինչպէս մեր գիւղի աղքատ մշակներն՝ հարուստ տանուտէրներուն հետ կապած է:

Ի՞նչ կասէք դուք, եթէ այդ մշակներն աղքատ չը լինէին, յանձն կառնէի՞ն մտնել ծառայութեան ծանր լծին տակ: «Աղքատութիւն զայր խոնարհեցուցանէ», կասէ սուրբ Գիրք, ապա թէ ոչ, մարդ եթէ զգայ իւր անձին արժանաւորութիւն, երբէք չի խոնարհիր ծառայութիւն անելու: Բայց միթէ լա՞ւ կը լինի, եթէ ամէն մարդ հաւասարապէս ազատ լինի, հարուստ լինի, աղա լինի: Ո՛չ, էն ժամանակ աշխարհիս կարգ կը խանգարուի. հայոց առած մի կայ՝

կասէ, «Ես աղա, դուն աղա, մեր աղուն ո՞վ կաղայ»: Այո՛, ծառան եւ ջաղացպան պէտք է ալուր պատրաստեն, որպէս զի աղան կարենայ առանց ջաղաց երթալու հաց ուտել:

Աշխարհիս ժողովուրդին ամենամեծ մասն՝ Բանուր, գործաւոր, մշակ եւ ծառայ են, որոց թափած քրտինքին արդիւնքն է, որ աշխարհ կը կերակրէ. նախախնամութեան յաւիտենական օրէնք մարդկային ընկերութեան կեանքն այնպէս կարգադրուած է, որպէս զի մարդիկ իրարմով ապրին: Դուք կը տեսնաք ձեր աչքով եւ փորձով գիտէք, որ մեր գիւղական կեանքն էլ անհաւասար է. զի մէկ մասն հողատէր ու տանուտէր է, մասն մի եւս վարձկան մշակ է, որ իւր դառն քրտանց աշխատութիւն՝ խիստ սակաւ վարձքի հետ կը փոխարինէ: Չը լինի որ ձեր մշակներու վարձ կտրէք, կամ ձգձգէք այսօր չէ վաղն. Տէր Աստուած կը պատուիրէ, որ վարձկան մշակին վարձն մինչեւ իրիկուն չի մնայ, այսինքն, օրն չանցնի վրան, վասն զի հնձող մշակներու բողոքն մինչեւ երկինք հասնելով, Աստուած Եսայի մարգարէին բերնով կը յանդիմանէր Իսրայէլի հողատէր տանուտէրեր: Չարաչար խստութեամբ մի վարուէք մշակներու հետ: Ես տեսայ որ ոմանք չափէն աւելի կը տանջէին, կը հայհոյէին եւ կը կռփէին զիրենք, զրկանք եւս հասցնելով, գիտէք, թէ մշակներուն տէր դուք չէք, Աստուած է, որ վրէժխնդիր կը լինի եւ զրկեալներուն դատաստան կը տեսնայ: Որչափ քաղցրութեամբ ու արդարութեամբ վարուիք հողագործ մշակներուն հետ, այնչափ լաւ եւ շահաւոր է ձեզ համար. էն ժամանակ նոքա աւելի տիրապէս ու հաւատարիմ կը լինին, եւ սրտի մտօք կաշխատին, որով հողագործութեան արդիւնք՝ շատ շահաբեր կը լինի տիրոջ համար:

Տանուտէր եղբայրներ, չը լինի որ դուք ազատ աշխատաւոր սշակներն իբրեւ անարգ ստրուկ համարելով՝ արհամարհ կերպով վարուիք նոցա հետ. դուք եկեղեցի կերթաք, Աւետարանին մտիկ կանէք, միթէ չ՞գիտէ՛ք եւ չէ՞ք հասկցեր, որ Յիսուս իւր բոլոր հաւատացեալներ մեծ ու փոքր, հարուստ ու աղքատ, իշխան եւ

Ժողովուրդ, տէր եւ ծառայ, ամէնքը հաւասարապէս մի սիրոյ եղբայրութիւն կազմելով, ասաց այս բան. «Դուք ամենեքին եղբայր էք»:

Այս խօսքով չէ թէ Յիսուս մարդկային ընկերութեան իւրաքանչիւր դասակարգի կամ աստիճանի պատիւն ու յարգանք կեղծանէ. ո՛չ. Պօղոս Առաքեալ Քրիստոսի այս խօսքն բացատրելով կուսուցանէ մեզ, որ մէք իւրաքանչիւր մարդոց աստիճանին համեմատ՝ տանք մեր պատիւն ու յարգանք եւ բարոյապէս: Աւետարանի սիրոյ պարտք անխտիր է, պէտք է իւրաքանչիւր մարդ ինչ դիրքի եւ աստիճանի մէջ կը լինի՝ թող լինի պարտաւոր է հատուցանել իւր ընկերին: Բայց արտաքին պարտքերու համար էլ Յիսուս վճռաբար ասաց ու կատարեց, «Տուք զկայսերն կայսեր եւ զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ»:

Կարգն եկաւ, խօսիմ ձեզ, գիւղացի եղբայրներ, պարտաճանաչ եղէք, եւ միշտ հաւատարիմ կացէք ձեր պարտքեր վճարելու, ում որ կը լինի: Սակայն առաջին անհրաժեշտ մեծ եւ ամենակարեւոր պարտք հպատակ ժողովուրդին համար՝ տէրութեան պարտքերն են որուն պարտական է երկրին ժողովուրդ, քաղաքացին եւ գիւղացին վճարել ճշդութեամբ եւ հաւատարիմ երկխոլաձօնութեամբ: Յանցաւոր է այն մարդ, ոչ միայն երկրին օրինաց առաջ, այլ նաեւ Աստուծոյ յայտնած պատուէրներուն առաջ, եթէ նենգէ ու խարդախէ այս պարտուց մէջ:

Աշխատեցէք միշտ տէրութեան տրոց պարտքերն ճշդութեամբ վճարել, եւ ժամանակին վճարել. մի թողնէք որ դիզանայ եւ ծանրանայ ձեր վերայ, եւ յետոյ պարտաւորիք ինչ որ ունիք ծախել ու վճարել տուրքն: Եւ ի՞նչ ունիք դուք, հող եւ լծկաններ. եթէ ծախէք՝ ձեր կեանք կը ծախէք, եւ կենդանւոյն կը մեռնիք թշուառութեան մէջ:

Մեր գիւղի աղքատներ ձեզ կը յանձնարարեմ, բարեսիրտ տանուտէրներ, տէրութեան տրոց բաշխումն ուղիղ եւ արդար արէք,

թերեւս դրէք չքատոր տներուն բեռն, դուք որ կարող էք, ձեր վերայ առէք աղքատներուն բեռն. գիտցէք, ով որ ընկերին բեռն բառնայ, կը կատարէ նա սիրոյ պատուիրանին մեծ օրէնք:

Տէրութեան տրոց պարտքէն յետոյ, գիտեմ, քաղաքացւոց էլ շատ պարտք ունին մեր գիւղացիք. շատ անբախտ են նոքա, որք հողեր ծախելով իրենց պարտքեր վճարեցին, եւ ոմանք էլ արտեր գրաւ դնելով՝ պարտք պարտքի վերայ կը յաւելուն ծանր-ծանր տոկոսներով, որոց վախճան շատ ձախտորդ ու գառն է, զի վերջ-վերջ չկ պիտի կարողանան վճարել եւ էն ժամանակ պարտապահանջ իրաւունք պիտի ունենայ գրաւել ձեր արտերն:

Ուստի խրատ կուտայ ձեզ Պապիկ, աշխատեցէք նախ, որ պարտք չանէք. իսկ երբ նեղութիւն եւ անձկութիւն կը տիրէ վերայ, եւ դուք անճարակ կը լինիք եւ պարտք կանէք, աշխատեցէք շուտով վճարել քիչ պարտքն, քանի չէ էվելցեր: Պարտուց գործին մէջ միշտ հաւատարիմ եղէք, թէ առնելու եւ թէ տալու ժամանակ բնաւ նենգութիւն մի գործէք, ուղղութեամբ վարուեցէք եւ ուղիղ արէք ձեր հաշիւներ, գիտցէք որ, գիւղացի ժողովուրդին վարկ ու պատիւ իւր հաւատարմութեան վերայ է, ով որ նենգէ եւ ուրացութիւն անէ, էլ այնուհետեւ նորա վարկն ու պատիւ կը մեռնի քաղաքացւոյն առաջ. ում որ դիմէ եւ աղաչէ՝ կարող չէ փոխառութիւն անել: Ասացէք. Պապիկ, դու չե՞ս ճանաչեր քո գեղացին, որ գիր ու հաշիւ չի գիտեր. ինչպէ՞ս կարելի է իւր հաշիւ գիտնալ ու պահել. նա միայն անգիր, անթուղթ մտահաշիւ ունի. սորա համար շատ անգամ կը մոռնայ եւ ուրացութեան կը դիմէ:

Շատ ըզորդ է այդ բան, կը խոստովանիք դուք ձեր բերնով. ես էլ կը վկայեմ ձեզ հետ, որ գիւղացւոց տուն քանդող եւ միակ մեծ պատճառն այն է, որ ինքն գիր ու հաշիւ չը գիտէ: Մեր կեանքի տնտեսութիւն՝ պէտք է գրով ու պաշուով լինի. որովհետեւ մարդոյս միտք մոռացկոտ է, այս աւուր բան վաղը կը մոռնայ գիրն ու հաշիւ

հնարուած էէ, որ մեր մտքի բան անմոռաց պահէ: Ով որ գիր ու հաշիւ չունի, նորա տնտեսութիւն խանգարուած է, եւ ինքն իւր բոլոր առեստորի մէջ միշտ կը վնասի: Շատ անգամ խօսած եմ ձեզ եւ այսօր վերջին անգամ իբրեւ կտակ կաւանդեմ ձեզ իմ խրատներս:

Մեր գիւղի դպրոցին հոգ տարէք, որպէս զի ձեր տղաք կրթութիւն, գիր ու հաշիւ սորվին, դուք արդէն ժամանակն անցուցած էք, անհաշիւ ապրեցաք, անհաշիւ պիտի մեռնիք, գոնէ ձեր տղաքներն կրթուելով՝ բանգէտ լինին, գիտնան իրենց կեանքի տնտեսութեան գործերն: Երբ քաղքցին ամէն բան գրով ու հաշուով կը գործէ, ինչու՞ համար գիւղացին էլ քաղքցուն պէս հաշիւ չը գիտնայ: Որչա՞փ ամօթ է գեղացւոյն համար, երբ խաբուի, սկսի տրտնջալ ու ասել թէ՝ քաղքցին զիս խաբեց եւ այլն: Մնթէ գիւղացին մարդ չէ՞, բանականութիւն չունի՞: Այո՛, մեք էլ մարդ ենք, այլ մեր բանականութեան աչք՝ տգիտութեամբ փակուած է: Մեք աչք ունիմք եւ իբրեւ կոյր կը շրջիմք աշխարհիս վերայ, սորա համար քաղքցին զմեզ անբան, անխելք կը համարն. ո՛հ, երբեմն ասելի նախատելով՝ յիմար էլ կանուանէ: Այս անտանելի նախատինք յաիտեան չի բարձուիր մեր վրայէն, քանի որ մեք կրթութիւն եւ ուսում չունիմք. եւ քանի որ մեր մտաւորական աչք բացուած չէ, մեք մոլորուած պիտի լինիմք աշխարհիս մէջ, եւ գիտէք դուք թէ մոլորուած մարդու կեանքի ճանապարհ թշուառութեան փշերով լի է, եւ վախճան դէպ ի կորուստ կը տանի:

Ուրեմն, սիրելի՛ գիւղացիք, այս կորստեան ճանապարհէն ազատուելու համար, պէտք է մեզ համար անխոտոր ուղիղ ճանապարհ, եւ ի՞նչ է որ շիտակ ուղին կը բանայ մեր աչքին առաջ, այդ չէ թէ ցորեկուան արեւն է, գիշերուան լապտերն ու ճրագն է. ոչ, այդ աշխարհի լոյսեր բաւական չեն մեր կեանքին համար, եթէ մեք մտաւորական լոյս չունենամք, որ է ուսումն եւ կրթութիւն, զոր կստանայ մարդ իւր մանկակէն հասակէն: Ուստի կրթեցէք ձեր մատաղ մանուկներն, որ մեծնան մարդ լինին, թող բացուի նոքա

մտքին աչքը՝ իբրեւ կոյր չը շրջին աշխարհիս վերայ. կրթեցէք նաեւ ձերաղջիկներ, որ խելացի տնտես եւ բարի մայրեր լինին, պէտք է գիտնաք որ տան շինութիւն, կարգաւորեալ տնտեսութիւն միայն կ'իններուն ձեռքով կը լինի: Միթէ կ'իներ մարդ չէ՛ն, հոգի ու միտք չունի՞ն, Տէր Աստուած կ'ին՝ իբրեւ ամուսին տուաւ այր մարդուն, ոչ թէ միայն զաւակ ծնելու համար, հապա իբրեւ ընկեր եւ օգնական տուաւ, որ աշխատութեան մէջ գործակից լինի. մարդ դաշտին մէջ աշխատի, կ'ինն էլ տան մէջ: Դուք տեսե՞ր էք որ մէկ եղով հարօր բանի, այր եւ կ'ին զոյգ լծակիցներ են. եթէ լաւ նկատենք, աշխատութեան մեծ բաժին կ'իններուն վերայ ծանրացած է. խեղճ կ'իներ իրենց ծնծ զաւակներ սնուցանլէն յետոյ, որչափ ծանր ու դժուարին է առտնին տնտեսութեան այնչափ բանը հոգալ. մտիկ արէք, որ մի առ մի շարեմ ձեզ գիւղացի կնիկներուն աշխատութեան գործերն: Ամէն օր խմոր շաղղել, բարկ թոնիրին դիմաց հաց եփել, կերակուր պատրաստել, դաշտի մշակներուն հաց տանել, իրիկուն առաւօտ մատակներ, կովեր կթել, երթալ պէրատեղ ոչխարներ կթել, կաթնարարութեան գործեր տեսնալ, ծծում կամ տիկ զարնել, իոլ եւ պանիր շինել, հիւրեր հոգալ. շատ անգամ ախոռներ մաքրել, փթիւր թխել, ամրոց շինել՝ ձմրան համար վառելիք պատրաստել, բուրդ գգել, մանել. գուլպա, թաթպան հիւսել եւ ուրիշ շալէ բաներ գործել, լլուացք, կար ու կարկատ անել, երթալ դաշտեր, լեռներ ներկի ծաղիկներ ու արմատներ ժողվել, նախշուն կապերտներ գործել. էլ ո՞ր մէկն ասեմ. կան տակաւին ուրիշ շատ գործեր, որ գեղացի կ'իններուն բաժին ինկած է. խեղճ կ'իներ անմոռնչ հնազանդութեամբ այս ամէն աշխատութիւններն կը տանին: Դուք գիտէք ու կը տեսնաք այս աշխատաւոր կ'իներէն ոմանք, իրենց խստաբարոյ եւ անխիղճ էրիկներէն չարաչար ծեծ կուտեն եւ հայհոյանքներ կը լսեն:

Գիտեմ, պիտի պատասխան տաք, է՞ Պապիկ, ի՛նչ բաներ, կը խօսիք մէք մեր անգգամ լեզուանի կ'իներն եթէ չը ծեծենք եւ չփետտենք, կարո՞ղ ենք զսպել. դուք խրատ կուտաք մեզ, որ

աղջիկներն էլ մանչերուն պէս կարդալ սորվին: Դու գիտե՞ս, ի՞նչ կը լինի էն ժամանակ, միտքերնին կը բացուի, լեզուանի եւ անզգամ կը լինին, ամէն բանին համարձակ պատասխան կուտան, իրենց բնական ամօթխածութեան քօղ կը պատռն, հնազանդութեան լուծն կը կոտրեն, դու տես էն ժամանակ էրիկ կնկան կոբի. տան խաղաղութիւն կը վրդովի, մեր հին նահապետական կարգն ու կանոն կը խանգարուի: Մեք մեր պապերէն այնպէս սորված ենք, որ կիներ լուռ ու մունջ կենան: Սորա համար մեր հարսներ սորված են եօթն տարի լեզուակապ մնալ տան մէջ, ոչ ոքի հետ չը խօսին, միայն իրենց ամուսիններու հետ խօսին. էն էլ ոչ թէ մարդոց առաջ, այլ առանձին: Երբ մեր աղջիկներ կարդալ սորվին, յետոյ ամուսնանան հարս լինին, էլ անոնց լեզուն կը բռնուի՞, մանաւանդ թէ բանգէտ լինին, գիրքեր կարդալով աշխարհի բաներ իմանան. թող այս, շինականի աջիկներ միթէ ժամանակ ունի՞ն, որ դպրոց երթալ կարդալ - գրել սորվին. մեր տան ու դաշտի գործեր ո՞վ պիտի տեսնայ:

Մեք Պօլիս երթալով գալով տեսեր ենք ու գիտենք, էդ Պօլսոյ կիներ երբ կարդալ - գրել սորվեցան, ամէնք ճարտար փաստաբան դարձեր են, խեղճ ամուսիններ գերի դարձեր են իրենց ձեռք. մինչեւ անգամ կը համարձակին բողոք կուտան Հայոց Պատրիարքարանին եւ էրիկներ դատաստանի կը քաշեն: Մեք այս բաներ տեսնելով, կը վախնամք, լաւ է որ կիներ տգէտ մնան ու հնազանդին մեզ:

Լաւ կը հասկնամ ձեր խօսքեր, սիրելի գիւղացիք, մտիկ արէք, որ պատասխան տամ: Երբուն քառսուն տարի յառաջ՝ ճիշդ խոստովանիմ, որ Պապիկն էլ ձեզ պէս կը մտածէր ու կը խօսէր, բայց երբ որ կարդալ սորվեցայ, գրքերու համն առի, պանդխտութեան մէջ շրջելով՝ աշխարհի բաներ, փոփոխութիւններն աչքովս տեսայ, էլ այնուհետեւ սկսեցի մտածութիւններս փոխել, պետք է գիտնաք, որ ժամանակ ամէն բան

իւր հետ կը փոխէ: Դուք ի՞նչ կը մտածէք, կուզէք որ հնութեան մէջ անփոփոխ մնայք: Դուք եթէ այժմեան ձեր վիճակի մէջ մնաք, էնպէս անշարժ, ինչպէս լճացած ջուր՝ կենդանի գետերու վտակներու պէս յառաջ չերթաք, պիտի ցամքիք ու չորնաք տգիտութեան ու թշուառութեան մէջ. մարդ պէտք է ժամանակին հետ քալէ, ով որ ետ մնայ, հացի կարօտ կը լինի, պէտք է գիտնաք որ աշխարհիս վրայ աւելի տգէտներն են, որ խելո՞ւ ու թշուառ կեանք ունին:

Կար ժամանակ, որ քաղաքցին ու գեղացին առ հասարակ տգէտ էին եւ տգիտութեան մէջ հաւասար կերպով կապրէին: Այժմ՝ քաղաքացին յառաջ կերթայ իւր դպրոցներով, մանչ ու աղջիկ հաւասարապէս կը կրթուին. մեք գիւղացիք, եթէ ոչ քաղաքացւոց չափ, գոնէ փոքր ի շատէ ուսմունք սորվելով չը կրթուինք, էն ժամանակ մեք քաղքցւոց յառաջ ստրուկ կը լինինք վասն զի տգիտութիւնն է, որ մարդ ստրուկ, գերի կը դարձնէ, ահա սորա համար է, որ քաղաքացին յառաջ կերթայ, կը հարստանայ, իսկ գիւղացին ետ կը մնայ ու կը չքաւորի:

Դուք էնպէս կը կարծէք ու կը դատիք, որ երբ աղջիկներ գրել ու կարդալ սորվին, լեզուանի ու անգգամ կը դառնան, եւ այլ եւս իրնց բնական պատկառանք եւ համեստութիւն կը կորսնցնեն: Ձեր այս դատաստանն շատ սխալ է. օրինակ մեր աչքին առաջն է, մեր բնական գիւղ երկու հարիւր տունէն աւելի է. մեր գիւղին կիներն ամէնքն եւս հաւասարապէս տգէտ են, գրել կարդալ չ»գիտեն, դուք ի՞նչ կասէք, այդ ձեր ասած անգգամ եւ լեզուանի կիներ պակա՞ս են միթէ: Դուք չգիտէք դեռ թէ ամէն չարաբարոյութեան աղբիւր տգիտութիւնն է. եւ կիներու տգիտութիւնն աւելի վնասակար է մի ընտանեկան գերդաստանին, քան թէ այր մարդոց: Մտիկ արէք թէ ինչ կասէ Սողոմոն իմաստուն. «Իմաստուն կանայք շինեցին զտունս, իսկ անգգամք ձեռօք իւրեանց քակեցին»: Դուք էնպէս կը կարծէք, որ տուն շինել, շէնցունել, պահել, միայն այր մարդիկ են,

կիներ շինութեան համար ոչինչ նշանակութիւն չունին: Բայց պէտք է գիտնաք, որ տան շինութիւն ու լիութիւն կիներուն ձեռքն է: Դուք դաշտի վաստակներ կը բերէք կը լեցնէք տուն, բայց եթէ կին տգէտ ու յիմար լինէի, չ»գիտնայ տուն կառավարել, չգիտնայ թէ ինչպէս պէտք տան կարիքներն մատակարարել, չափով ու խնայութեամբ տնտեսել. էն ժամանակ կը տեսնաք դուք, որ տարուան պարէն, կէս տարուան մէջ կսպառի, ոչ ամբարին մէջ ալիւր կը մնայ եւ ոչ մառանին մէջ իւղ, պանիր եւ այլ նպարեղէններ. վասն զի տնտեսելու համար խելք, իմաստութիւն պէտք է, եւ երբ տանտիկին անխելք է, տան շինութիւն կսկսի ներքին կողմէն քակուիլ:

Թողունք տան նիւթական շէնք եւ հացի տնտեսութիւն, մի տուն, կամ ընտանեկան գերդաստան չէն ու հաստատ լինելուհամար, աւելի եւս բարոյական շէնք պէտք է, եթէ այդ շէնք չի պահպանէ տունն, շուտով կը փլչի նիւթական շէնք: Եւ ի՞նչ է այն, որ տան բարոյական շէնք հիմէն սկսւով կը կառուցանէ, գիտէ՛ք, խօսիմ ձեզ, մայրենի կրթութիւն եւ խնամքն է. եւ ի՞նչպէս կարող է մի մայր կրթել իւր մատաղածին մանուկներն, երբ ինքն անկիրթ եւ տգէտ է: Սորա համար է, որ չարաբարոյ կը լինին մեր մանուկներն. երբ մայրերն անմիտ են, այնչափ որ՝ իրենց ծնած զաւակներն անգամ կարող չեն սնուցանել: Այդ պատճառաւ է որ մեր զաւակներն մատաղ-մատաղ կը մեռնին: Զարմանալի է, շատեր կը կարծեն թէ գիւղական ժողովուրդ աւելի բազմածին է ու կը բազմանայ: Այս կարծիք շատ սխալ է. մեք կը տսնամք որ ծնածներէն կէսն անգամ չի մնար. խեղճ տղայք իրենց մայրերու անկրթութեան գոհ կերթան: Մեք իրաւունք չունինք մեղադրել այդ մայրերն. դուք կը կարծէք որ տղաքներն ծնել ու պահել դիւրի՞ն բան է. տղաքներ մեր դաշտերու ինքնաբոյս խոտեր չեն, որ ինքնին առանց դարմանի աճեն եւ զօրանան: Մի միայն կրթուած մօր խնամքն է, որ գիտէ լաւ տածել ու սնուցանել իւր զաւակներն:

Մի այնպես կարծեք եւ ասէ՛ք թէ կաթն ու հաց բաւական են տղայոց սնունդին համար, մեք կը տեսնամք որ թռչունք, անասունք, այսչափ միայն կը հոգան, երբ ձագերուն թեւիկներ բուսնին՝ կը թռչին իրենք զիրենք կը հոգան նմանապէս որթիկներ, երբ կաթէն կտրուին՝ կսկսին դաշտն երթալ արածալ եւ իրենց ճարակ գտնել:

Է՛ սիրելի գիւղացիք, չ»գիտէք ուրեմն, թէ դուք բանաւոր մարդ էք, ձեր կեանք թռչնոց եւ անասնոց կեանքին հետ նմանութիւն չունի: Տէր Աստուած Ադամայ անէծք տալով ասաց. քո հաց ճակատիդ քրտինքով ուտես, այսինքն՝ տաժանելի աշխատութեամբ ճարես հացդ, բայց թռչնոց եւ անասնոց համար ոչինչ բան չասաց, վասն զի երկնաւոր հայր կը կերակրէ զանոնք, ինչպէս կը վկայէ Յիսուս: Մեք եթէ միայն հացով ապրինք, էն ժամանակ անասուն կը դառնամք: Սորա համար Յիսուս ասաց. մարդ ոչ միայն հացով կապրի, այլ Աստուծոյ բանի:

Դուք ի՛նչ կասէք, Աստուծոյ բան, երկնից արքայութիւն միայն ա՞յր մարդոց համար է, կիներ մասն չունի՞ն, զրկուա՞ծ են. Աստուածաշունչ գիրք, օրէնք, պատուիրան, Աւետարան, միայն այր մարդոց համա՞ր տուաւ Աստուած: Ո՛չ, այդպէս չէ, Տէր Աստուած Ադամայ եւ Եւայի հաւասարապէս տուաւ իւր պատուէր. նոյնպէս նոցա սերունդին հաւասար կերպով աւանդած է իւր Աստուածային պատուէրներն Մովսէսին եւ Յիսուսին ձեռքով:

Ուրեմն կին- արմատն էլ պէտք է գիտնայ ու հասկնայ այդ Աստուածային պատուէրներն, որք բովանդակուած են հին ու նոր Կտակարանին մէջ, եւ ի՞նչպէս կարող է կարողալ ու հասկընալ Աստուծոյ բան, եթէ փոքրիկ հասակէն սկսեալ նա չը սորվի դպրոցին մէջ, որ յետոյ մեծնալով նա կրթուած մայր լինի եւ կարող լինի կրթել իւր ծնած մատաղ զաւակներն: Դուք չը գիտէք որ այդ փոքրիկներն միայն իրենց ծնող մօր կրթութեան ու խնամոց յանձնուած են, հայրեր ոչինչ փոյթ չունին, մանաւանդ գիւղացի

հայրեր, որ բոլորովին զբաղած կը լինին իրենց մշակական աշխատութեան: Ո՛վ է որ տղուն առաջին անգամ երես խաչակնքել կը սորվեցնէ, քրիստոնեայ մայր. ո՛վ է, որ հետաքրքիր մանկան ամէն մէկ հարցմունքներուն քաղցր ու մայրենի գորովով պատասխան կուտայ անձանչիր, մայր. ո՛վ է որ երբ մանուկ աչերն դէպ երկինք դարձնելով՝ կը տեսնայ կապոյտ երկինքին երես լուսաւոր բաներ, կը հարցնէ թէ ի՞նչ են, մայրն է որ կը պատասխանէ թէ արեւ, լուսին, աստղեր են, Աստուած ստեղծեր է մեզի համար, որ ցորեկ ու գիշեր լոյս տան: Հապա երբ մանուկ իւր շրջապատ մօտ եղած բաներն կը տեսնայ ու կը հարցնէ, այդ ամէն բաներուն պատասխան տըլող ո՛վ է, դարձեալ մայրն: Այո՛, մանուկ իւր լեզուն մօրմէն կը սորվի: Աստուած, եւ Աստուծոյ բաներն էլ մօրմէն կը սորվի: Մարդիկ էնպէս կը կարծեն, որ այդ բաներն միայն վարժապետէն կամ՝ վարդապետէն պէտք է սորվին մանուկներն: Այդպէս չէ, մտիկ արէք բացատրեմ ձեզ: Մեր նորածին երախաներն կը տանեն եկեղեցին, քահանան կը մկրտէ ամառանին մէջ, կնքահայր անլեզու երախայի կողմէն թարգման կը լինի, հաւատք, յոյս, սէր խնդրելով քրիստոնէութեան դաւանութիւն կուտայ. բայց ո՞վ է, որ կը մկրտէ երախան մայրենի տան ամառանին մէջ, այդ մկրտիչ բնական քահանայն նոյն իսկ ծնող մայրն է, որ երբ երախային լեզուն ու միտք կը բացուի, կսկսի սորվեցնել քրիստոնէութեան համառօտ՝ պարզ ու բնական դասերն նորա մատաղ սրտին մէջ կը ցանէ սուրբ կրօնի սերմիկներն, որք հետզհետէ կը բողբոջին իւր աճման հետ:

Հիմա տեսա՞ք, որ տան ընտանեկան դպրոցին առաջին բնական եւ մեծ ուսուցիչ ու կրթիչ ծնող մայրն է, չենք սխալիր թէ որ ասենք, քրիստոնէական ուսման եւ նախակրթութեան մէջ, առաջին վարժապետ, վարդապետ, աստուածաբան, դաստիարակ մայրն է, եւ մանաւանդ բարեպաշտ մայրն, որ միայն լեզուով չուսուցաներ, այլ եւ իւր մայրենի բարի օրինակով կը կրթէ զաւակներն: Մեր

գիւղացի ժամասէր մայրեր, կը տեսնա՞ք, իրենց երախաներ զրկելով կերթան եկեղեցին, Աստուածածնայ եւ խաչի պատկերներուն առաջ մոմ կը վառեն, ծունր կը դնեն, աղօթք կանեն, երախան իւր մօր այս օրինակներն տեսնելով կը տպաւորէ ինչպէս կնիք իւր մանկական մաքուր սրտին վերայ: Իսկ երբ տակաւ-տակաւ զարգանայ, սկսի հարցնել, մայրիկ, ո՛վ է Աստուածածին, ո՛վ է Քրիստոս, ինչո՞ւ համար խաչուած է Քրիստոս, ի՛նչպէս յարութիւն առած է, եւ համբարձեր է երկինք. ո՛հ, այստեղ անուս եւ տգէտ մայր կարող չէ պատմել Քրիստոսի ծնունդ եւ այլ գործքերն:

Հասկցա՞ք այժմ, գիւղացի եղբայրներ, թէ մայրերն են միակ առաջին վարժապետ ու կրթիչ իրենց զաւակներուն: Այս եւս բաւ է, վարդապետի չափ երկար քարոզ ու խրատ խօսեցայ ձեզ. պահեցէք իմ այս վերջին կտակ, հող տարէք այսուհետեւ ձեր զաւակներն, մանչն ու աղջիկ հաւասար կերպով կրթել: Ինչպէս խօսած եմ Թոռնիկիս դասերուն մէջ, մեր գիւղական դպրոցներ մեծ-մեծ ծախքեր չունին. եթէ իւրաքանչիւր տուն կալի ժամանակ մէկ-մէկ կօտ ցորեան տան, դպրոցիբոլոր ծախքեր կը հոգացուին: Գիտեմ, դուք շատ ցաւեր ու տուրքեր ունիք հոգալու, բայց դպրոցի համար եղած տուրքն այնպիսի մի կարելոր եւ շահաւոր տուրք է, որ ձեր այդ շատ ցաւերուն դարման կը լինի. դուք այս խօսքեր չէք հասկնար, բայց պիտի հասկնաք այն օր, երբ տեսնաք կրթութեան արդիւնքն, պիտի յիշէք զիս եւ ողորմիս տաք Պապկի հոգւոյն:

Սիրելի գիւղացիք, կարծեմ այսչափս շատ բաւական եղաւ, իմ խրատ ու կտակ պահեցէք եւ ձեր զաւակաց ժառանգ թողէք. դեռ շատ բան կար ձեզ խօսելու, բայց շունչս սպառեցաւ, էլ չեմ կարող շարունակել: Մնաք բարեաւ խաղաղութեամբ, աղօթեցէք ինձի համար, որ բարի հրեշտակ քաղցրութեամբ առնէ հոգիս. չեմ արժանի երկնից արաքայութեան լուսեղէն դարպասին, շատ է ինձ համար, եթէ նորա դրան սպասաւոր ու դռնապան լինիմ, դուք երկրէն աղօթեցէք, ես էլ երկնից արքայութեան դրան առաջ ծունկ

չորած հոգուով կաղօթեմ, բարերար Աստուած ողորմութիւն անէ բոլոր աշխարհին եւ մեր խեղճ հայ ազգին, ամէն:

Է՛, սիրելի Թոռնիկ, ժամանակ հասած է, որ հոգիս աւանդեմ, հրեշտակ կսպասէ, տակաւին մի վերջին կտակ ունիմ ձեզ, զոր պէտք է ամենայն հաւատարմութեամբ եւ ճշդութեամբ կատարեք եւ ժառանգեք Պապկի օրհնութիւն:

Ես կը մեռնիմ Թոռնիկ, զիս տարեք թաղեցեք մեր պատով արտի մէջ, որ գերեզմանոցի մօտ է: Գերեզմանս փորել տուր արտի մի քունջ, ուր բարտի, ուռենի ծառեր կան: Դու գիտես, որ շատ ժամանակ Պապիկ աշխատութենէն յոգնած, կերթար այդ ծառերուն տակ կը նստէր, կը հանգստանար: Երբեմն եւս գլուխ ծառի բունին վերայ դրած՝ անուշ կը քնանար, իսկ այժմ գերեզմանին մէջ պիտի ննջեմ, մինչեւ Գաբրիէլ իր փող հնչէ:

Այդ իմ գերեզմանի արտ երբ կը վարես, ցորեն կը ցանես, պատուէր կուտամ քեզ, որ այդ արտի մաքուր ցորենէն, բաւականի չափ աղաս ալիւր անես, յանձնես գիւղի քահանային, որ նշխար գործէ, Պապկի հոգւոյն համար պատարագ անէ հինգ տաղաւարաց մեռելոցի օրերն: Նմանապէս մեր այգին երբ կըրթես, լաւ ու հասուն խաղողներ ձեռքովդ զատէ ու քամէ, բոլոր տարուան բաժակցուն պատրաստելով՝ քահանային յանձնէ, թող պահէ եկեղեցւոյն մէջ:

Իմ հոգեճաշն ամենայն առատութեամբ պատրաստէ, ձեր հարսնիքին սեւ ծուռ եզն մորթեցինք, նայէ դարձեալ, մեր գութանի տաւարներէն ծուռ եզներ պակաս չեն լինիր, որ լծակերին հետ հաւասար չեն քաշեր եւ միշտ խովին ակօսէն կը հանեն. եթէ կան մորթէ, Պապկէ հոգւոյն մատաղ արա, բոլոր գիւղի աղքատներ լիութեամբ կերակրէ: Դու այժմ շուտ մարդ դրկէ Վարազայ վանք, թող կանչեն Դանիէլի վարդապետ, որ գիւղի յառաջդիմութեան աշխատող բարի մշակն է, թող գայ զիս թաղէ եւ ասէ հոգւոյն: Մի գոմէշի նորահաս ձագ հոգեբաժին տուր Վարազայ վանքին, վասն

զի այդ վանքի շնորհիւ մեք կարդալ սորված ենք:

Թոռնիկ, գերեզմանիս վերայ մի խաչքար տնկէ, եւ այսպէս գրէ յիշատակս: «Այս է տապան Առջակեցի Պապկէն, որ հող ու մահ սիրէ, իւր Թոռնիկին հողագործութեան դասեր խօսեց, իւր կտակն աւանդեց ու մեռաւ: Որք հանդիպիք, ասացէք Աստուած ողորմի Պապկէ հոգւոյն»:

Հոգեհանութեանս ժամ կը հասնի, Թոռնիկ. կանչէ մայրիկդ, կանչէ Շուշան եւ իւր զաւակներն, եկէք ի միասին Պապկի ձեռք համբուրեցէք, առէք իմ վերջին օրհնութիւն եւ դուրս գնացէք, զիս առանձին թողէք, որ պահիկ մը հանգիստ մնամ աւանդեմ հոգիս:

Իմ պահապան Բարի հրեշտակ, ոստիկանի պէս գլխուս վերայ կեցեր ես, կը տեսնա՞ս անձս բոլոր մահուան քրտինքին մէջ կը լողայ. այն քրտինք որ ես կը թափէի դաշտին մէջ, ո՛հ, այս վերջին քրտինքն է, որ մահուան համար կը թափեմ. այլ ես պէտք չեն ինձ աշխարհիս հաց. միայն թէ երկնից արքայութեան հացին արժանի լինիմ:

Բարի հրեշտակ, շատ շնորհապարտ եմ քեզ, խանձարուրիս ծննդենէն մինչեւ մահուանս վիճակ զիս պահպանեցիր, շատ անգամ զքեզ վշտացուցի, Բայց շատ անգամ էլ ուրախացուցի, թէ մեղանչէի, երես դարձուցած կը տրտմէիր, թէ զղջացած ապաշաւէի, կը ցնծայիր, բոլոր կեանքիս չի գիտեմ որչա՞փ լացիր, որչա՞փ խնդացիր. օրհնեալ է Աստուած, այս վերջին հոգեհանութեանս պահուս, խիստ պայծառ կերեալիս. ոգիս յուսով կը լեցուի, կը հաւատամ թէ հաւատով պիտի աւանդեմ հոգիս: Միայն կը խնդրեմ որ ասես ինձ, մահու հրեշտակ, հոգիս առնելով ո՞ւր պիտի տանես:

Միթէ չը գիտե՞ս, Պապիկ, դու գրոց աշակերտ ես, թէ հաւատացելոց հոգիներն նախ պէտք է Քրիստոս դատաւորին առաջ ելնեն, միայն քննող դատաւոր կ'որոշէ մարդկանց հոգիներու:

համար վիճակ եւ տեղերն. դորա համար մի մտածեր, Քրիստոսի Հօր տուն շատ ընդարձակ է, եւ բազում որոշեալ օթեաններ ունի:

Ուրեմն կաղաչեմ, բարի հրեշտակ, ինձ համար բարեխօս եղէք Քրիստոսի առաջ. ես տուն, օթեան չեմ ուզեր, ես դաշտի հողագործ մարդ եմ, աշխատութեան սորված, երկնից արքայութեան դաշտէն միայն փոքրիկ արտիկ մի կուզեմ, վարուցան անեմ. գիտեմ, արքայութեան արտեր շատ պարարտ ու բեղուն են աշխարհիս արտարէն, որ տատասկ, փուշ եւ որոմն խառն կը բուսցնեն:

Խեղճ Պապիկ, խելքդ հոգին ու աշխատութեան ես տուեր, չես գիտեր ինչ կը խօսիս. կը թուի ինձ, որ Յիսուսի Աւետարանի խօսքեր մոռցած ես. գուցէ ծերութիւն զառամութիւն բերեր է վրադ. դու չ»գիտե՞ս, որ արքայութեան մէջ ամէն աշխատութիւն դադրած է տղամարդոց համար. օրհնեալ լինի Քրիստոս, որ ձեր Ադամայ պապուն վրայէն վերցուց այն անէծք, թէ քրտամք երեսաց քո կրիցես զհաց քո: Պէտք է գիտնաս, Պապիկ, որ արքայութեան մէջ աշխատութիւն, քրտինք, ցաւ, տառապանք ոչինչ բան չկայ, արքայութիւն միայն Աստուծոյ փառաց վայելքն է. մարմնեղէն մարդիկ մեզ պէս հրեշտակ կը դառնան, ոչ հաց պէտք է, ոչ ջուր, ոչ հանդերձ, մարդն ու հրեշտակ Աստուծոյ փառքով կը յագեցնան եւ լուսոյ մէջ կողողին. բայց այս խօսեմ քեզ, Պապիկ, ամէն ծնած մարդ, ինչ որ ցաներ է աշխարհիս վերայ, զայն պիտի հնձէ, այսինքն ինչ որ գործեր է, իւր գործոց չափով պիտի ընդունի. բարի գործոց համար Քրիստոսի արքայութիւն է բաժին, իսկ չարագործաց համար դժոխք:

Այդ գիտեմ, բարի հրեշտակ, եւ դեռ այս անձուկ մահաժամ վայրկենիս սորվել կուզեմ քեզմէ, եթէ իւրաքանչիւր մարդ, ինչ որ ցաներ է այս աշխարհիս մէջ՝ զայն պիտի հնձէ անդիի աշխարհ, ուրեմն երկնից արքայութեան մէջ ինձ համար գործ կայ, այստեղ ցանածս այնտեղ բուսած կը լինի եւ հասած է այժմ, իմ գերանդիս

հետո առնեմ, որպէս զի ցանողներս քաղեմ:

Դու կասես արքայութեան մէջ ուտել խմել չը կայ, հապա ի՞նչ է այն բարեկից սեղան, զոր կը պատրաստէ Քրիստոս իւր սիրելեաց համար եւ ինքն էլ գօտի ածելով կը ծառայէ սեղանին: Ա՛հ, Պապիկ կը ցանկայ, որ աշխատի այդ երկնային սեղանին հաց պատրաստէ: Միթէ առանց հացի սեղան կը լինի, կամ առանց այգի տնկելու գինի. եւ հաց մշակ եմ, Մասիսի Նոյ նահապետն էլ թող այգի տնկէ, գինի պատրաստէ:

Շատ պարզամիտ եւ Պապիկ, ի՞նչ բաներ կը խօսես. Յիսուս եկաւ աշխարհ, ամէն բան Աւետարանով ձեզ պատմեց, երբ ձեզ նման մարդ եղաւ, եւ ինքն մարդիկ տեսաւ փորձեց ու վկայեց թէ՛ այս աշխարհիս որդիքներ աւելի իմաստուն եւ քան լուսոյ որդիքներ: Բայց եւ կը զարմանամ ձեր վերայ Պապիկ, երբ դուք մահու հրեշտակին հետ կատակով խօսել կուզէք, դու չգիտե՞ս որ հրեշտակներ կատակ չեն սիրեր: Զաքարիան թերահաւատութեան կատակ մի արաց՝ իսկոյն պատժուեցաւ: Կասես թէ գերանդիս հետս առնեմ, կարծելով թէ մեք հրեշտակներս հնձող գերանդի չունինք. չե՞ս կարդացեր Յայտնութեան գիրք եւ մարգարէից տեսիլքներու մէջ երեւեցած գերանդիներ, մեք մէկ գիշերուան մէջ Երուսաղէմ պաշարող Սենեքերիմի զօրքերէն հարիւր ութսուն հազար հոգի հնձեցինք: Աւելի կը զարմանամ այն բանին, որ կը ցանկաս արքայութեան մէջ քեզ մի արտիկ տան եւ դու արքայութեան սեղանին հաց պատրաստես:

Է՛, Պապիկ, դու չես կարող ըմբռնել այժմ երկնային խնջոյք, որոյ սեղանն անմահական է, հացն անմահական, գինին անմահական, դու ո՛վ ես, մահկանացու ապիկար մարդ, որ կը մեծամտիս այն սեղանին հաց պատրաստել, զոր միայն Յիսուս իւր Խաչով եւ արիւնով պատրաստեց: Այլ եւս բան մի յաւելուր, Պապիկ, տարածամ է, տուր հոգիդ, հաւատայ ու հանգիստ եղիր: Գիտէ

Աստուած թէ իւր հաւատարիմ ծառաներ ինչպէս պէտք է վարձատրեմ: Գիտեմ, Պապիկ, վարձքդ մեծ է երկնից մէջ, երբ ընկերասիրութեան պարտքդ կատարեր ես, ումեք զրկանք չես արեր, ճակատիդ քրտինքով հացդ կերեր ես, մինչեւ ցայսօր եւ այժմ բարի մահով պիտի ննջես:

Պապիկ պինդ բռներ է իւր հոգին, դեռ խօսել կուզեր, այլ երբ տեսաւ որ հրեշտակ համբերութիւն չունի, ձեռքեր խաչեց սրտին վերայ, փակեց իւր նուղած աչքեր, եւ վերջին բարբառ մըմնջեց: Ասաց, ահա հոգիս առ, բարի հրեշտակ: Այնչափ զուարթ ու դիւրութեամբ տուաւ Պապիկ իւր հոգին, ինչպէս խնձոր մի ծոցէն հանելով, ութսուն երկու տարի կեանքի ծառէն կախուելով՝ բոլորովին կարմրած հասունցած էր:

Խնձոր ծառէն կաթուկ արած՝ հրեշտակ հասաւ վերէն առեց թռաւ:

Այսպէս մեռաւ Պապիկ, աւանդեց իւր հոգին եւ հոգւոյն հետ աւարտեց նաեւ իւր ՊԱՊԻԿ ԹՈՌՆԻԿ:

Աստուած ողորմի Պապիկ նահապետի հոգւոյն, ամէն:

(ՎԵՐՋ)

Ծերունի պապիկ մը իր թոռնիկին կ'աւանդէ գիւղական կեանքին
ամբողջ շրջանը՝ հողն ու արօրը, հունձքն ու շտեմարանը, հօտերը,
եկեղեցին, հարսնիքը, եւ վերջապէս իր կտակն ու մահը:
Խրիմեան Հայրիկ գրեց զայն աքսորին մէջ՝ հայ շինականին համար:

«Թոռնի՛կ, դու իմ ծերութեան գաւազանն ես»

